

SBORNÍK Z KONFERENCE

„1989–2009: SPOLEČNOST – DĚJINY – POLITIKA“

Reflexe dvacátého výročí událostí listopadu a prosince 1989 se celkem pochopitelně většinou pohybují v prostoru mezi vzpomínáním na to, jak zvláště a překvapivě se onen velký zlom odehrál, a mezi rozčarováním nad současnou kvalitou české demokracie. Proč se ale naopak nesoustředit na aspekty a oblasti, které se měnily jen velmi pozvolna, a na nově vzniklé jevy či instituce, které i přes svou novost vězely svými kořeny v minulosti?

Právě tuto perspektivu sledovala konference „1989-2009: Společnost – Dějiny - Politika“, na níž se v září 2009 sešli badatelé a badatelky v oblasti historiografie a sociálních věd z České republiky, Slovenska, Maďarska, Německa, Francie, Británie a USA. Poodstoupením od tázání po „vyrovnaní se s komunistickou minulostí“ vznikl velmi bohatý a plastický obraz konce komunismu a začátku nové éry české demokracie se všemi jejich předpoklady, iluzemi, přesahy a kontinuitami.

Úvod

Adéla Gjuríčová

Elektronický sborník, který právě otvíráte, nabízí většinu toho nejzajímavějšího, co zaznělo na konferenci „1989–2009: Společnost. Dějiny. Politika“ konané v polovině září 2009 v Liblicích. Během konference se projevila shoda na tom, že při dvacátém výročí roku 1989 je třeba namísto svolávání velkých jmen posunout perspektivu tázání od soustředěnosti na moment „sametové revoluce“ ke sledování kontinuit s předcházejícím obdobím i lety následujícími. Toto porozumění bylo celkem nepochybně sdíleno mladší generací historiků a sociálních vědců, na konferenci nejsilněji zastoupenou, ale i několika „velkými jmény“, která přijela a nakonec v plénu strávila oba konferenční dny (např. Petr Pithart a Jacques Rupnik), a také hlavními pořadateli – Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR, Heinrich-Böll-Stiftung Praha a Goethe-Institutem Praha.

Sborník se nepokouší rekonstruovat průběh celé akce, zato snad přesvědčivě dokládá nosnost naznačené základní perspektivy: události listopadu a prosince 1989 i následující politickou a ekonomickou transformaci dává do kontextu společenského vývoje v Československu v předcházejících letech a ovšem také vývoje ve dvou dekadách po roce 1989 jinde v Evropě. Na tomto místě připojuji pouze několik zajímavých okamžiků z konferenčních diskusí, které nejsou v připojených textech přímo vysloveny:

1. Rozčarování z bilance kvality nových demokracií ve středovýchodní Evropě je bezesporu autentické, avšak má řadu neuvědomovaných příčin. Především své iluze o tom, co přinese konec komunismu, měli i západní intelektuálové. Doufali, že tyto revoluce budou konceptuálně relevantní pro Západ, že budeme všichni společně „znovuvynalézat demokracii“, oplodňovat ji východoevropskými mysliteli. Odtud příkrý odsudek Françoise Fureta, že „z východní Evropy v roce 1989 nevzešla jediná nová myšlenka“, odtud zklamání z „pouhé imitace“ západního modelu. Ta byla ovšem ze strany nových demokracií mnohem vědomější, než je přiznáváno: např. Československo za sebou mělo trauma roku 1968 s jeho originálním československým projektem, a proto si předsevzalo už nic nového nevymýšlet. Navíc k oné kocovině po dvaceti letech pochopitelně přispívá tehdy zdaleka ne zřejmý fakt, že napodobován byl západní demokratický kapitalismus, jenž se ukázal být modelem v krizi, a že nové demokratické státy se připojovaly k Evropské unii, která zároveň začala narážet na zřetelné meze.

2. Všudypřítomným tématem konference byl samozřejmě fenomén paměti a zacházení s komunistickou minulostí. Posun od představy jediné Paměti komunismu k pluralitě pamětí tu však nezazněl jako banální liberální klišé. Středoevropskou „politiku pamětí“ posledních let, ony pokusy o institucionalizaci jednotlivých Národních pamětí je možné odmítnout jakožto politickou volbu, avšak nikoli jako další, významnou autentickou paměť komunismu. Jinou specifickou pamětí byla paměť Charty 77: jak ukázal Jaroslav Cuhra, její paměť se omezovala pouze na období od roku 1968 ne kvůli nějakému implicitnímu komunistickému retušování, ale z toho důvodu, že na paměti padesátých a šedesátých let se prostě lidé Charty absolutně nebyli s to shodnout. A zároveň s tím bylo promýšlení vlastní minulosti jednou z podstat disentu i předpokladem systémové změny.

3. Toto vnitřně rozporné dědictví disentu ovšem určovalo první fázi vývoje od listopadu 1989 a s ní i ústřední paradox československé revoluce: na jedné straně kompromis, výrazná kontinuita s komunistickým režimem, včetně zachování komunistické strany – a na straně druhé prakticky okamžité rétorické odsouzení celého čtyřicetiletí i komunismu obecně, později dokonce právně kodifikované, a celý polistopadový antikomunismus. Tým Ústavu pro soudobé dějiny zkoumající demokratickou transformaci po roce 1989 (A. Gjuríčová, M. Kopeček, P. Roubal, J. Suk a T. Zahradníček) se proto rozhodl podstoupit od debat o paměti a „vyrovnání s komunismem“ a místo toho podrobně zmapovat, jak otázky minulosti spoluvytvářely identitu politických aktérů po roce 1989. U politických stran jsou výsledky překvapivé jak u KSČ(M), kde k zásadní reformě

nedošlo mj. kvůli tomu, že se strana rozešla se svým centralismem a demokraticky nebyla schopna změny u sebe samé prosadit, tak např. u obnovované sociální demokracie, jež málem nepřežila střet domácích a exilových, „nových“ a „starých“ sociálních demokratů a jejich představ, ale třeba i u stran vstupujících na politickou scénu domněle „bez minulosti“.

4. Ústřední tázání po kontinuitách sedmdesátých a osmdesátých let s lety devadesátými nesmírně obohatila trojice dalších výzkumů, jež byly na konferenci prezentovány, avšak nemohly být zařazeny do tohoto sborníku. Michal Pullman překvapil se svou analýzou přestavbového diskursu v Československu, neboť jej neukázal primárně jako slepou uličku či směšný úkrok stranou, nýbrž na něm doložil řadu společenských předpokladů vývoje po roce 1989. James Krapfl, americký badatel, který projezdil a pročel archivy místních a podnikových občanských fór v městech a městečkách Čech, Moravy i Slovenska, působivě odhalil, že mnohé politické postoje a slovník, o nichž si myslíme („pamatujeme“), že je používala revoluce 1989, jsou až pozdější konstrukcí a ty původní se svou naivitou a spjatostí s reálným socialismem představují leckdy notné zklamání. Konečně Ondřej Matějka vyprávěl příběh skupiny evangelických farářů pocházejících z jednoho ročníku ETF: jeho analýza ukazuje příklad specifických ochran, které v rámci některých prostředí ve společnosti za komunismu fungovaly, sami chránění je dále zachovávali a přenášeli dál – a složitě se tudíž vyrovnávali se změnami, které rok 1989 přinesl.

Připojené texty jsou tematicky i formálně neméně rozkročené, od výzkumných sond či esejistických útvarů po hotové studie. Tato různost ovšem byla od počátku záměrná a doufáme, že právě ona úspěšně rozbíjí stereotyp listopadových událostí jakožto (slovy Pavla Barši) přechodu „od mongoloidního režimu k normalitě“. Příjemné čtení!

Jak analyzovat „spontánnost“ mobilizace během sametové revoluce?

Magdalena Hadjiisky

Jak analyzovat „spontánnost“ mobilizace během sametové revoluce?

Magdalena Hadjiisky

Je pro mne velkou ctí zahajovat vědeckou část této konference. Ze všeho nejdříve však upřímně děkuji Marii Černé za to, že mi pomohla opravit českou verzi příspěvku.

Nejprve budu mluvit o prvních demonstracích sametové revoluce. Ve vnímání aktérů zůstávají tyto demonstrace „skutečným“ začátkem převratu, nebo alespoň začátkem jejich masové účasti v něm. Demonstrace udaly tón a rytmus, který zásadně ovlivnil revoluci i její vůdce. Cílem mého příspěvku je analýza jednoho z hlavních rysů sametové revoluce, který je spojený s demonstracemi a který se do jisté míry jeví jako záhada – totiž její spontánnost nebo zdánlivá spontánnost.¹

Všichni pozorovatelé a aktéři byli zaskočeni rychlostí vývoje. Vypadalo to, jako by se události valily živelným samospádem, který nikdo neřídil a vlastně ani nepředvídal. Demonstrace 17. listopadu byla překvapením, i když už se týdny čekalo, že se něco podobného stane. Řešení tohoto paradoxu se brzy našlo v hypotéze spontánnosti: byli jsme překvapeni, protože spontánní a nepřipravenou akci tisíců lidí, které nakonec vyšly na náměstí, nebylo možné předvídat. Dobrá. Ale jak tento fenomén analyzovat sociologicky?

Někteří autoři se domnívají, že tato otázka není relevantní, neboť podle nich spontánní mobilizace nemůže existovat. Pro teoretiky politických mobilizací (tím mám na mysli pokračovatele Mancura Olsona² či Johna McCarthyho a Mayera Zalda³) je spontánnost vždy ex-post politickou konstrukcí lídrů, kteří tak chtějí legitimovat své jednání. Snahy poukazovat seriózně na spontánnost jsou pouhým projevem naivity. Tito autoři naopak kladou na první místo pojem organizace. Je tomu tak proto, že předpokládají, že politickou a občanskou angažovanost lze vysvětlit jediné výhodami, které svým členům organizace zaručují.

Analýza protestních mobilizací Mancura Olsona staví na paradigmatu „racionálního aktéra“, inspi-

rovaném ekonomii. Model jedince je vytvářen podle schématu obchodní směny: jednání se prezentuje jako výsledek racionálního zvážení nákladů a zisků. V této perspektivě by k protestním mobilizacím logicky nemohlo docházet. V případě kolektivních problémů je pro jedince vždy výhodnější (racionálnější) nic nedělat a vyčkávat, aby jednali a brali na sebe riziko jiní. „Černý pasažér“, jak ho nazývá Olson, bude z eventuálního kolektivního úspěchu těžit stejně jako ostatní. Toto schéma tvoří dobře známý „paradox kolektivního jednání“ Mancura Olsona. Paradox spočívá ve skutečnosti, že protestní mobilizace vůbec existují. Jak už bylo řečeno, jeho řešení se našlo v úloze organizace, jež může nutit k účasti pomocí výhod nebo třeba i nátlakem.

Teorii vytvořenou v kontextu demokratických společností nelze ale příliš uplatnit v rámci společností uzavřených, kde je protest nutně tajný a těžko může rozvinout nějakou mohutnou organizaci. V rámci této teorie jsou jedinou možnou hypotézou, kterou lze povstání vysvětlit, skrytí organizátoři. Můžeme samozřejmě uvažovat o tajných službách. Existují různé teze o zásadním zmanipulování převratu ze strany StB. Mocná StB určitou roli během sametové revoluce asi sehrála.⁴ Ale může StB za úspěch manifestace 17. listopadu, za to, že se k průvodu přidalo tolik lidí (podle Jiřího Suka asi 50 tisíc)?⁵ Příklad sametové revoluce tak můžeme chápat jako malý příspěvek k sociologii protestních mobilizací. Dovoluje nám obrátit kritiku a říci, že naivní je ten, kdo si myslí, že je protestní mobilizace ovladatelná, kontrolovatelná, že ji lze řídit. Jako jeden z charakteristických rysů protestních mobilizací se totiž naopak jeví nejistota aktérů a labilnost taktik – jak to dobře ukázal francouzský politolog Michel Dobry ve své Sociologii politických krizí.⁶

Jiné analýzy se spokojí s vysvětlením spontánnosti - podle nich člověk „přirozeně“ povstane, když pro to má vážné důvody. Zejména někteří pozorovatelé a svědci událostí však takto trochu rychle zapomínají na to, že ještě včera vůbec nevěřili tomu, že něco takového je vůbec možné. Tato představa ovšem

byla lákavá. Spontánnost je obvykle vnímána jako legitimizační prvek mobilizací, protože svědčí o autentičnosti a nezainteresovanosti účastníků. V kontextu post-totalitárních společností spontánnost nabývá specifického významu povstání Lidu proti Straně, „slušných lidí“ (jak říkal Václav Havel) proti nomenklatuře. Také odpovídá určité představě totalitární společnosti rozštěpené na „normální lidi“ a Stranu, která je vůči společnosti považována za cizorodé těleso. Způsob, jakým Václav Havel a jemu blízcí následně živili symboliku občanské spontánnosti a snažili se ji prosadit v rámci Občanského fóra, by vyžadoval delší analýzu, kterou lze najít v mé doktorské práci, přesahuje však možnosti tohoto příspěvku.

Mým cílem je dnes něco jiného: uchopit spontánnost a údiv účastníků jako integrální součást mobilizačního procesu, aniž bychom se přitom uchýlovali k barvotiskovým obrázkům nebo k hodnotícím soudům. Jinak řečeno, nebudu dnes analyzovat spontánnost jako legitimizační prvek symbolické konstrukce, ale jako specifický rys mobilizace během revoluce. Mojí snahou je ukázat některé ze sociálních a politických podmínek spontánnosti během protestních mobilizací v politicky uzavřených kontextech. Bez těchto podmínek by se lidé nemohli příležitosti ke spontánnímu jednání chopit, přání by se neproměnilo v čin. Spontánnost se totiž nepříhodí komukoliv a kdykoliv. To, že akce není připravená, neznamená, že nekoresponduje s určitými faktory, že není uzrálá.

Jak tedy máme rozumět tomu, že se 17. listopadu a následující dny sešlo tolik lidí, aniž by je k tomu někdo vyzval a aniž by měli k dispozici informace? Připomeňme si, že na počátku byla masmédiá stále pod pevnou cenzurní kontrolou. Na prvním místě je třeba zdůraznit důležitost faktorů svázaných se zhroucením sovětské moci a sovětské opory režimu. Dále je tu s tím související vliv Polska a Maďarska a také „exodus“ východních Němců přes Prahu na Západ. Jinak řečeno, v roce 1989 se propojil nový geopolitický kontext nabízející novou „strukturu příležitostí“ a podnět k akci daný polským a maďarským příkladem.

Jakkoliv tyto vnější faktory nemůžeme pominout, k vysvětlení nestačí. Vystává nám zde totiž Možného otázka: „Proč tak pozdě?“⁷ Proč se na předchozích protestech sešlo tak málo lidí? Například pouhé dva týdny před 17. listopadem, 28. října? Část odpovědi se skrývá v následujícím paradoxu: protestní mobilizace proti režimu začala během něčeho, co můžeme nazvat oficiální shromáždění a nikoliv jako reakce

na přímé výzvy k protestním shromážděním, které předcházely. Připomeňme si, že toto shromáždění bylo povoleno a konalo se pod záštitou městské vysokoškolské rady SSM u příležitosti 50. výročí smrti studenta Jana Opletala. Takže na druhém místě je možné tvrdit, že manifestace nakonec přitáhla více lidí, než se přepokládalo, právě proto, že aspoň zdánlivě měla tento oficiální charakter a že nebyla vnímána jako disidentské shromáždění. Díky této zdánlivé oficiálnosti se za prvé riziko účasti zdálo být menší: účastnit se povoleného shromáždění bylo méně nebezpečné než zakázané manifestace.

Tato zdánlivá oficiálnost je za druhé důležitá proto, že disidenti byli nemalou částí obyvatelstva vnímáni jako „ti jiní“ (a zde se opět ztotožňuji s profesorem Možným a jeho analýzou sociálně-kulturních základů odstupů/vzdálenosti mezi disentem a zbytkem společnosti)⁸. Neznamená to, že by si lidé mysleli, že disidenti nemají pravdu, ale spíš, že byli jinde, že měli svou logiku otevřeného odporu proti režimu. Lidé se zajímali o jejich činnost, někteří podepisovali petice na jejich podporu (jako např. v lednu za propuštění Havla), ale připojit se k nim přímo během zakázaných protestních akcí, to bylo něco jiného. Znamenalo by to, že se člověk stává jedním z nich (že nestojí jen vedle, třeba solidárně, ale vedle), což se zjevně mnohým zdálo ještě koncem roku 1989 příliš těžké.

Za důležitý faktor úspěchu tedy můžeme považovat samotnou identitu organizátorů. Díky studentům se mění celá symbolická struktura výzvy ke shromáždění.⁹ Jinak řečeno: mění se konotace, sociální význam účasti na manifestaci. V tomto případě nemuselo jít o zjevnou vazbu na disidenty; člověk přišel, aby podpořil mladé lidi. Takto se mohl cítit hodnotnější - jako činitel dějin, nikoli pouze jako opožděný přívržek disentu.

Potenciálně pozitivní dopad identity organizátorů coby studentů, a nikoliv disidentů byl určitě částečně předjímán některými disidenty, kteří byli v kontaktu se studentskými nezávislými iniciativami. Od srpna 1988 byly stále běžnější styky mezi disidenty a některými z „nezávislých studentů“, jak se začali nazývat (např. kolem skupiny STUHA v Praze a Revue 88 v Brně). K rozvoji těchto vztahů také velmi pomohl výběr mladého signatáře Alexandra Vondry za jednoho z mluvčích Charty 77 v lednu 1989. Podle studentských svědectví a podle analýzy Milana Otáhalu a Miroslava Vaňka (v knize Sto studentských revolucí) oficiální statut listopadové manifestace byl výsledkem kompromisu mezi SSM, nezávislými studenty a disentem (viz schůzka zástupců SSM

a představitelů Hnutí za občanskou svobodu V. Bendy a R. Battěka 16. listopadu).¹⁰ Nezávislí studenti se rozhodli zorganizovat manifestaci s SSM a bez disentu, aby se zajistila větší účast studentů a aby se studenti organizovali samostatně. Jak vidno, jednalo se o působivou taktiku.

Určitě jste si všimli, že se v rozporu s počáteční hypotézou ukazuje, že listopadová manifestace byla opozičními skupinami (studentskými i disidentskými) organizována více, než se předpokládalo. Co to znamená? Má Olson pravdu? Může za to prostě jen předběžná organizace? Rozhodně ne, protože tu nešlo o opravdovou organizaci, nýbrž spíše o decentralizovanou a nekoordinovanou síť. Navíc tuto přípravu nelze přeceňovat. Když disidenti viděli studentské aktivity před 17. listopadem, mnozí z nich se sami, bez dohody s ostatními rozhodli, že tentokrát nepůjdou. Dá se říci, že nastala konvergence individuálních rozhodnutí disidentů se této manifestace nezúčastnit.¹¹

Chtěla bych zdůraznit důležitost posledního faktoru, svázaného s nenápadným vývojem československé společnosti během posledních několika let před rokem 1989. Demonstrace 17. listopadu byla plodem postupného odstraňování bariér uvnitř společnosti v průběhu 80. let, tedy částečného otevírání uzavřené komunistické společnosti. Toto částečné otevírání se jeví jako zásadní, neboť se má za to, že obyčejný sociální konflikt se stává skutečnou politickou krizí, když přesáhne jeden určitý sektor (určité pole, oblast) společnosti: konflikt v rámci určité sociální skupiny (například studentstva) se promění v mezisektorovou krizi. Bez tohoto částečného otevírání by manifestace 17. listopadu byla stejně jako ty předchozí omezená na jednu skupinu – tentokrát studenty. Ovšem jak chápat to, co nazývám částečným otevíráním společnosti?

Budeme se opírat o tabulku amerického sociologa Anthonyho Oberschalla z jeho studie *Social Conflicts and Social Movements*.¹² Je zajímavá, protože spojuje proměnné, které analytici obvykle studují zvlášť, a navíc kombinuje mikro- i makro-faktory. Je pro nás užitečná zejména proto, že dovoluje analyzovat vznik mobilizací i v politicky uzavřených kontextech.

Vodorovně je znázorněna společenská struktura, to jest druhy vztahů mezi sociálními oblastmi a také mezi politickou mocí a společností. Vertikálně jsou znázorněny potenciálně protestující skupiny podle druhů vztahů uvnitř těchto skupin. Hlavní tezí Oberschalla je, že povaha mobilizace vyplývá z interakce mezi těmito dvěma dimenzemi. I to by opět bylo na delší vyprávění, na něž ale nemáme čas.

Československá „normalizovaná“ společnost se dlouho nacházela v případě D: opoziční skupiny byly komunitárního typu a společnost byla segmentovaná. Charta 77 totiž, přestože byla nominálně otevřená, začala časem fungovat jako společenství (ve smyslu Maxe Webera), jako exkluzivní skupina. Stalo se tak zejména kvůli typu represe, kterou proti ní moc použila a odloučila ji tak od společnosti. Politická moc zůstávala uzavřena. A vztahy mezi disentem a ostatními sociálními skupinami byly obtížné. Tato uzavřenost se prodloužila až do konce režimu a tím se Československo lišilo od Maďarska a dokonce i od Polska. Přitom však v jiných společenských sférách se situace vyvíjela k případu F (sdružování na základě racionální volby členů v segmentované společnosti). Po roce 1986-87 začaly postupně vznikat různé občanské kolektivy, které byly nezávislé jak na komunistické straně, tak na Chartě. Tyto hudební, ekologické, náboženské, divadelní aj. skupiny se na počátku navzájem nestýkaly, ale časem se nenápadně můstky vytvořily.

Během tohoto období hrály nemalou úlohu také zahraniční rozhlasové stanice jako Svobodná Evropa či BBC, které byly dost široce poslouchané v „šedé zóně“.¹³ Měly svou důležitost nejenom kvůli tomu, že informovaly o událostech v sousedních zemích, ale také protože rozšiřovaly texty a informovaly o aktivitách Charty 77. Takto docházelo v průběhu 80. let k postupné a tiché (neviditelné) „desegmentaci“ československé společnosti.

V letech 1988-89 se struktura společnosti zdála být dvojaká, ambivalentní. Viditelný a hlavní konflikt se odehrával mezi komunistickou mocí a disidenty podle binárního schématu My-Oni, v němž neexistovala žádná komunikace mezi „strukturami“ a „paralelní polis“ (podle tehdejší terminologie). Ale jiné části společnosti se už postupně přibližovaly

Collectivities Classified Along Vertical and Horizontal Dimensions of Integration

		Links within the (potentially protesting) collectivity		
		Communal organization	Weakly organized	Associational organization
Links between	Integrated	A	B	C
Collectivities	Segmented	D	E	F

kjinému schématu, podobnějším „šedé zóně“ popsané Jiřinou Šiklovou.¹⁴ Rozdělení mezi „oficiálními“ a „nezávislými“ sférami se de facto stíralo. Proto byly tak důležité iniciativy jako petice za Havlovo propuštění nebo iniciativa Most, které zviditelnily desegmentaci společnosti. Přesněji řečeno, dovolily, aby částečná desegmentace společnosti posloužila disidentům. Jak řekl Václav Havel Jiřímu Křižanovi (jenž sestavil petici za jeho propuštění), této novině bylo třeba využít: „Nové je, že strukturáci jsou ochotni podepisovat petice, vyslovovat požadavky“ (dle vyprávění Edy Kriseové o jejich setkání v knize Václav Havel: Životopis). Právě tento rozhovor dal podle Edy Kriseové podnět k petici Několik vět.

Pokud si mohu dovolit to tímto způsobem zkrátit, řekla bych, že v listopadu a v prosinci 1989 to nebyli disidenti, kdo táhl československou společnost, nýbrž nezávislé iniciativy, které díky svým vztahům se zbytkem společnosti umožnily, aby disidenti vystoupili ze své izolace, aby se zapojili do společenského pohybu. To ony se staly skutečným mostem mezi disidenty a zbytkem společnosti.

Nakonec tedy můžeme listopadovou mobilizaci popsat jako výsledek sbíhání různých mikromobilizací. Ty už několik let či měsíců existovaly. Nemusely se jevit politicky ani protestně a do poslední chvíle zůstaly částečně navzájem nezávislé. Překvapení a pocit spontánnosti vznikly z nedostatku informací, z rozporu mezi skutečným společenským pohybem a obrazem společnosti, který si aktéři mohli vytvářet podle dostupných informací.

Demonstrace 17. listopadu se jeví jako jediná svého druhu, neboť vzhledem k podmínkám, jež jsem se pokusila analyzovat ve svém příspěvku, se zde pohyb společnosti poprvé ukazoval na ulici.

Poznámky

- 1 Analýza je součástí mé doktorské práce *De la mobilisation citoyenne à la démocratie de partis. Participation et délégation politiques dans la nouvelle démocratie tchèque (1989-1996)* [Od občanské mobilizace ke stranické demokracii: Politická participace a delegace v nové české demokracii], vedené profesorem J. Rupnikem a obhájené na Institut d'Etudes Politiques de Paris v prosinci 2004.
- 2 Mancur Olson, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Harvard University Press, 1971 (1. vydání 1963).
- 3 John D. McCarthy, Mayer N. Zald, „Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory“, *American Journal of Sociology*, r. 82, 1977, s. 1212-1241.
- 4 Viz Václav Bartuška, *Polojasno*, Praha, Exlibris, 1990.
- 5 Jiří Suk, ve spolupráci s J. Cuhrou a F. Koudelkou, *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985-1990*, Praha, ÚSD, 1999, s. 98.
- 6 Michel Dobry, *Sociologie des crises politiques*, Paris, Presses de Sciences Po, 2009 (1. vyd. 1986).
- 7 Titul první kapitoly knihy Iva Možného *Proč tak snadno?*, Knihnice Sociologické aktuality, 2009 (1. vyd. 1991).
- 8 *Ibid.*, s. 48-57.
- 9 Ztotožňuji se s Petrem Pithartem: *Spisy Petra Pitharta*, s. 77 a násl.
- 10 Milan Otáhal, Miroslav Vaněk, *Sto studentských revolucí*, Praha, Nakladatelství Lidové Noviny, 1999, s. 21-23.
- 11 Viz vzpomínky Václava Havla (Prosím stručně) nebo Petra Pitharta (*Spisy Petra Pitharta*).
- 12 Oberschall, Anthony: *Social Conflicts and Social Movements*, Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1973, s. 120.
- 13 Za upozornění na tento jev děkuji Petru Brodovi a Prokopu Tomkovi.
- 14 Jiřina Šiklová, „The ‚Grey Zone‘ and the Future of Dissent in Czechoslovakia“, *Social Research*, 57(2), 1990, s. 347-363.

Spory o „dědictví“ demokratické opozice ve střední Evropě, autenticita a dějinná paměť

Michal Kopeček

Spory o „dědictví“ demokratické opozice ve střední Evropě, autenticita a dějinná paměť

Michal Kopeček

Kdosi řekl, že šťastnější národy nemusí tolik dbát o historii, a proto jsou obvykle pátými jejich národní kultury filozofie anebo umění. Méně šťastné národy, tedy ty, jež častěji prohrávají, se musí o historii více starat a historie se tak nevyhnutelně stává pátými jejich národní kultury, často až národní obsesí. Myslím, že není třeba nikoho přesvědčovat, že dějiny, a zejména ty národní, se ve střední Evropě těší značné, někdy až obsesivní pozornosti podstatné části společnosti a tzv. vyrovnávání se s komunistickou minulostí v posledních dvaceti letech je jen jednou, byť velmi viditelnou součástí této obsese.

Asi jako většina historiků soudobých dějin jsem už nějakou dobu unaven diskuzemi o vyrovnávání se s minulostí či o paměti a dějinách – ovšem to neznamená, že problémy, které se v těchto diskuzích objevují, zmizí, protože jsme z nich znechuceni. Mám už delší dobu pocit, že je třeba pokusit se o změnu orientace tázání: dosud bylo hlavním polem reflexe ono „vyrovnávání se s komunismem“ týkající se procesů v rovině politické, společenské, výchovné i vědecké, kde v centru pozornosti stála stránka negativního vymezování se vůči minulosti, jež bezesporu hrála při budování či obnovování demokracie v Československu a Česku ústřední roli. Avšak je třeba se podívat také na pozitivní stránku procesů vytváření legitimity a vhodných dějinných rámců, na pozitivní obsahy legitimizačních praktik v devadesátých letech. O to jsme se pokoušeli v rámci našeho výzkumu vytváření politických identit na základě vědomého či nevědomého přejímání určitých historických vzorců či přímo historizujících narativních strategií.¹

V tomto svém vystoupení bych se rád soustředil na jeden aspekt, jenž se přirozeně týká především tzv. post-opozičního politického tábora – totiž problém, který pracovně nazývám sporem o dědictví opozice resp. sporem o dědictví Listopadu a který je zásadní pro jednotlivé politické a společenské aktéry a vytváření jejich ideové a politické identity. Zásadní je ovšem také ve vztahu k celému vznikajícímu politickému řádu, i když jinak, než je tomu v případě tzv. vyrovnávání se s komunistickou minulostí. Jak

známo, na rozdíl od dekomunizačních zákonů neexistují proklamativní zákony o demokratické opozici a jejím historickém významu. Celý komplex byl přitom důležitý pro vytvářející se politickou kulturu, vztahování se k politickému řádu k hodnotám či chcete-li pro tvoření jistého demokratického, republikánského étosu – jakkoliv skromně zatím výsledky v tomto ohledu působí.

Disent v širším slova smyslu, tj. jako aktivní vyjádření nesouhlasu či občanská neposlušnost, je přirozeně nedílnou součástí obecných dějin demokracie a jeho význam jako konstitutivního prvku vytváření demokratického společenství a demokratických praktik je reflektován zejména v angloamerické tradici. V pojetí historiků americké demokracie jakož i politiků samých, např. W. Wilsona, dissent – tj. aktivní nesouhlas s momentální vládou či většinovou konvencí, kritika věcí veřejných - nejenom tkví historicky v základech demokracie, nýbrž je pro ni životně důležitý jako stále potřebný zdroj obrody a obnovující síly.² Československý a český dissent, navzdory dosti rozšířené nechuti k heroickým a autoheroickým příběhům z dob demokratické opozice, hraje a v budoucnu dozajista bude nadále hrát roli jednoho z důležitých zakladatelských mýtů české demokracie po komunismu, stejně jako tomu je i v některých dalších středoevropských zemích. Přičemž mýtem je zde míněn symbolický poukaz k hodnotám společenství, jež je tímto mýtem nesen, tedy podobně, jako o něm mluvil např. Leszek Kolakowski.³

Tím ovšem není ještě řečeno, co takový mýtus bude obsahovat a k jakým hodnotám bude odkazovat, stejně jako není řečeno, že bude sdílen převážnou částí společnosti. Pokud bych měl s jistým odstupem zhodnotit a shrnout české diskuze okolo tzv. politiky dějin, která se u nás rozběhla především v době kampaně za vznik Ústavu paměti národa resp. Ústavu pro studium totalitních režimů (ÚSTR), tak jedním z hlavních výsledků bylo výrazné potvrzení toho, co zde již delší dobu existovalo, byť v jakési latentní podobě, totiž absence konsensuální představy o historii a významu demokratické opozice resp. disentu,

či chcete-li jeho „paměti“. Interpretace či „paměti opozice“ jsou rozličné – vymezil bych je dvě ideálně-typickými pozicemi:

První by bylo možné nazvat příběhem či pamětí disentu v užším slova smyslu, druhou lze charakterizovat spíše přídomek paměť odporu. V prvním případě jde o disent v užším slova smyslu, tak jak je běžně užíván v českém a slovenské prostředí, tj. označující takto demokratickou opozici symbolizovanou především Chartou 77 a založenou na strategii obrany lidských práv a legalistické strategii. Ve druhém případě se jedná o širší pole fenoménů, tedy disent v jeho obecnějším významu, disent jako nesouhlas, odpor proti stávajícímu řádu, politické reprezentaci či většinovým praktikám - sem třeba zahrnout mnohem širší škálu historických jevů, od politického či násilného odporu na přelomu 40. a 50. let, přes politické vězně, církve, tajná literární či náboženská společenství, letákové akce či hudební subkultury.

Ani tento druhý pojem však ještě nevyčerpává celou škálu historických jevů, které by spadaly do pojmu disent, pokud bychom jej pojali v jeho nejobecnějším vymezení, jakožto nesouhlas, odpor či neposlušnost, neboť sem by přirozeně patřili také partajní marxističtí revizionisté, bouřící se umělci, ale i jednotlivci či skupiny ignorující věci veřejné, vědomě se uzavírající do ochranné ulity soukromého či kvazi-soukromého prostoru – to vše jsou projevy nesouhlasu, byť velice odlišné kvality. Tato sémanticko-historická nejasnost pojmu disent-odpor v české (ale nejen české) společnosti poukazuje na různé možnosti výkladu toho, co je chápáno jako v mnoha ohledech předpoklad autentické demokratické politické kultury, tj. osvědčení odporu proti komunistické diktatuře či totalitarismu, chcete-li. Není tedy divu, že právě spor o dědictví demokratické opozice – ať už více latentní, jako v Česku, anebo více otevřený, jako např. v Polsku – patří mezi fundamentální politicko-kulturní debaty v době budování demokratického řádu.

Do jisté míry jsou tyto různé výklady minulosti – tedy paměť disentu a paměť odporu – znásobeny průběhem politického boje, což vede některé komentátory k tomu, že nepřiznávají té či oné pozici dostatečnou „autenticitu“ a považují je za výsledek právě jen tohoto politického boje. Myslím, že to je omyl. Tak např. mnozí „omlouvají“ radikalismus pravicovo-traditionalistické antikomunistické kampaně bratrů Kaczyńských jejich údajným pragmatickým usilováním o moc, který prý nemá nic společného s křížovým tažením některých radikálních proudů polského antikomunismu proti celé sekulární levici nejen včetně

tzv. postkomunistů, ale také post-disidentské laické levice Michnikova či Kuroňova ražení. Je pravda, že Kaczyńských antikomunismus není na rozdíl od mnoha jiných antisemitský, avšak radikální, moralizující postoje u nich bylo možné nalézt odedávna, nikoliv pouze po jejich údajném znechucení III. republikou. Při pročitání jednoho ze samizdatových polských časopisů jsem našel článek Jaroslawa Kaczyńského z ledna 1980 - tedy půl roku před vznikem Solidarity – který je velice radikální kritikou celé tehdejší tzv. laické levice vzešlé z generace roku 1968 a zpravidla tedy složené z bývalých marxistických revizionistů, trockistů apod., kritikou koncepcí tzv. pozitivní práce v rámci existujících struktur a velmi emfatickým playdoyer za jasné odlišení mezi těmi, kteří skutečně bojují proti komunismu, a těmi, kteří jej pomáhají udržovat, ačkoliv si namnoze myslí, že jsou v opozici proti němu.⁴

Proč to zde uvádím? Na doklad toho, že rozdílné hodnocení podstaty tzv. demokratické opozice, zakotvené ve velmi rozdílném vidění přinejmenším celé poválečné historie, jsou patrné v polském, československém či maďarském disentu prakticky od počátku jejich vzniku a tytéž rozpory provázejí post-opoziční politiku ve střední Evropě vlastně až dodnes. Je to zcela přirozené, vezmeme-li v úvahu různorodost politicko-kulturních proudů a rozdílnost světónázorů, jež se v demokratické opozici setkaly. Tuto známou skutečnost není třeba dále rozvádět, každá práce pojednávající o Chartě 77 hned v úvodu zdůrazňuje tuto politicko-kulturní různorodost, již se právě chartovní étos snažil od počátku překonat. Ale je třeba mít na paměti, že obsese myšlenkou jednoty protikomunistického odporu a neustálá potřeba vytváření podmínek pro jakýsi principiální konsensus stejně jako i problémy vytváření tohoto konsensu, jeho meze a jeho stále hrozící rozpad jsou viditelné od počátku až do konce existence opozice a jsou svým způsobem předznamenáním toho, co se s opozicí stane v okamžiku, kdy zmizí krusta monopartajního policejního režimu.

Ale postupně: spory uvnitř i vně demokratické opozice o jejím smyslu, charakteru a kýžené náplni lze rozdělit do tří kategorií, které velmi přibližně zároveň označují jakési tři časové fáze sporu: a) filozofickou, b) politickou a c) historickou.

Filozofické diskuze mají původ v demokratické opozici resp. v diskuzích provázejících už samotný její zrod. Tak či onak se týkaly sebechápání opozice, tj. jejího morálního pozadí, její dlouhodobé strategie a jejího vztahu k širší společnosti. Nejvýrazněj-

ším symbolem tohoto více či méně otevřeného sporu o povahu a charakter opozice jsou diskuze a kritiky tzv. antipolitiky, ať už havlovské, konrádovské anebo kuroňovsko-michnikovské, resp. spor o to, nakolik má být opozice politická, či nikoliv a nakolik legitimní je v podmínkách boje proti socialistické diktatuře zdůrazňovat vnitřní politické a kulturní rozpory demokratizačního tábora.

Tento spor měl pochopitelně mnohem výraznější podobu v Polsku a to ani ne tak kvůli masovému charakteru Solidarity, ale spíše už vzhledem k velice odlišným poměrům v Polsku za Gierka, kdy na konci sedmdesátých let vzniká značně diverzifikované opoziční spektrum, které se z velké části vymezuje nejenom proti režimu, ale také proti levicově liberálnímu KORu jako nejvýraznější intelektuální síle polské opozice. Nacházíme zde rozličné politicko-kulturní proudy od Konfederace nezávislého Polska Leszka Moczulského, přes umírněné národovce Aleksandra Halla či skupiny Głosu, později také gdaňské a krakovské liberály typu Mirosława Dzielského či Janusze Korwina-Mikke, až po konzervativní liberály kolem časopisu Res-Publica.

V Česku má toto rozvrstvení méně výraznou podobu, přesto i zde jsou výrazné hlasy požadující korekci hlavní chartovní politiky ať už uvnitř Charty - Václav Benda, Jan Tesař, Petr Pithart, Petr Rezek, Petr Fidelius, či mimo ni - Emanuel Mandler a Bohumil Doležal, ale také Václav Bělohradský aj. Jde samozřejmě o velmi rozdílné typy kritiky disidentské lidsko-právní politiky či „nepolitické politiky“, od filozofické kritiky „života v pravdě“ až po velice praktické a pragmatické úvahy týkající se vztahu opozice a širší společnosti. Jenom na okraj bych však rád dodal, že je mezi nimi už tehdy přítomen sice velmi menšinový, ale přesto ne zcela bezvýznamný proud explicitně liberálního, resp. liberálně-ekonomického myšlení, jenž zásadně nesouhlasí s pojetím politiky opozičního mainstreamu. Neboli: ekonomický neoliberalismus se po roce 1989 neobjevil z ničeho nic, má také kořeny posledních desetiletí státního socialismu, byť nesrovnatelně chudší, než měl etický liberalismus lidsko-právní politiky – a už v osmdesátých letech zdůrazňuje prvek, který nepolitická vize antipolitiky nebere v úvahu a který se stane ideologickým klíčem rané fáze demokratické resp. ekonomické transformace, totiž princip vlastnictví jako onen hayekovský základ politiky svobody.⁵ Ten nabývá značného významu po pádu komunistické moci, kdy dosavadní disidentské hnutí nemá dlouho co říci k ekonomické transformaci, ovšem hraje ústřední roli v transformaci politické.

Tím přecházíme do fáze politického sporu o disent, který je především sporem o antipolitiku resp. podobu rodícího se politického spektra a přirozeně je nejintenzivnější na počátku devadesátých let v době rozpadu protikomunistického demokratizačního hnutí. Dochází k němu velmi rychle, v polském solidaritním táboře už před první polosvobodnými volbami v červnu 1989 - premiér Mazowiecki a korovci proti Wałęsovi a Alianci Centrum J. Kaczyńskiego. Totéž se děje v Česku, i když později – především díky tomu, že zde na rozdíl od Polska nebyla jednotlivá politická hnutí, milieu či rovnou strany tak výrazně profilované. Avšak hrozba rozpadu konsenzu Občanského fóra na bázi odlišného chápání postupu vůči komunistům, jež vychází z odlišného chápání významu či poselství demokratické opozice, je zde minimálně v zárodcích patrná již od prosince 1989 a pouze díky výrazné politické hegemonii chartistů a mimořádné charismatické autoritě Václava Havla v OF se daří udržet akční jednotu alespoň do voleb.⁶ Možná, že právě toto svým způsobem umělé udržování jednoty demokratizačního hnutí proti komunistické hrozbě, i za cenu značné ztráty demokratické důvěryhodnosti, mělo nakonec za následek tak malou podporu ex-chartistů v politice v rámci Občanského hnutí. (Že to šlo jinak a že ztráta vlivu post-opoziční politiky mohla být mnohem pozvolnější, dokazuje podle mého příklad Svazu svobodných demokratů v Maďarsku, byť ani zde neměla liberálně profilovaná a intelektuály se hemžící politická formace dlouhodobě šanci.)

Tato politická fáze sporu o „dědictví“ disentu však neoznačuje jen první období formování post-opoziční české, polské či maďarské pravice a vliv rychle ztrácejícího liberálního středu. V Česku má diskuze o antipolitice specifické rysy dané autoritou Václava Havla, jeho prezidentstvím a rolí neformálního „hradního tábora“ v iniciativách, jako byly Impuls 99, Děkujeme, odejděte apod. Právě pro tuto trvalější přítomnost „nepolitické politiky“ v české politické kultuře devadesátých let se tato stala předmětem opakované reflexe a veřejné debaty, ať už to byly diskuze o občanské společnosti a nepolitické politice v letech 1993-94 (Lidové noviny, Sociologický časopis), kontroverze u příležitosti dvacátého výročí vzniku Charty 77 v letech 1997-98 či další vlna diskuzí následující po veřejných protestech proti opoziční smlouvě na přelomu století.

Tyto diskuze dosud nebyly souhrnně zhodnoceny a zde na to bohužel není prostor. Rád bych však upozornil alespoň na dva obecné aspekty: Jak v rámci těchto diskuzí upozornila řada autorů jako např.

Miloš Havelka, Bedřich Loewenstein, Bohumil Doležal, Václav Bělohradský, Milan Otáhal aj., tradice „nepolitické politiky“ sahají daleko hlouběji do minulosti než jen do sedmdesátých let 20. století, a i když je třeba pečlivě rozlišovat mezi rozdílnými historickými kontexty, kořeny antipolitických impulsů v českém politickém myšlení sahají přinejmenším hluboko do 19. století. V tomto smyslu jsou tedy i diskuze o „nepolitické politice“ svým způsobem klíčem k pochopení české specifiky v tomto konkrétním historickém momentu, specifiky českého politického myšlení, jež ve své obecnější rovině pochopitelně řeší tytéž problémy, jako se řeší jinde, ať již jde o povahu demokracie (participativní vs. reprezentativní), roli občanské společnosti, charakter národního státu a problematiku tzv. národních zájmů v období globalizace a evropské integrace, vztah občanství a politického národa, otázky multikulturní společnosti apod.

Jako časově nejmladší fáze sporu o „dědictví“ opozice pak nastupuje spor historický ve smyslu historických reprezentací dějin demokratické opozice, protikomunistického odporu a celkově charakteru komunistického panství i jeho místa v národních dějinách. Tyto spory přirozeně vyvěrají z předešlých konfliktů, spíše než že by je překonávaly, nejsou tedy historické ve smyslu jejich „zvědečtění“ či nějaké větší distance - nikoliv náhodou mluvíme o politice dějin či politice paměti spíše než o historiografii. Nicméně je to fáze sporu o dědictví opozice, kdy se toto „dědictví“ postupně stává součástí širších narativů postupně se utvářejících politicko-kulturních identit, tedy fáze, která nastala spolu se zostřením politického Kulturkampfu ve střední a východní Evropě na přelomu století a která se vyznačuje zesílenou potřebou historického argumentu v politickém boji, jak to, alespoň donedávna, ukazovaly např. v Polsku a České republice Ústav paměti národa respektive ÚSTR. Paradoxně tedy, protože Listopad a dědictví opozice má pro českou demokracii důležitou mýtotočnou funkci ve svém nároku zakládat politickou identitu českého národa jako politického společenství, se tento nárok často projevuje v hegemonizačních tendencích, jak to výrazně ukazuje např. tzv. Pražská deklarace o svědomí Evropy a komunismu z roku 2008. Ta požadovala sjednotit paměť zločinů komunismu a odporu proti němu nejen v rámci národního společenství, ale dokonce v celoevropském kontextu.⁷

Politika paměti či politika dějin není sama o sobě nelegitimní projekt a mýlil by se ten, kdo by ji přisuzoval pouze pravicové politice. Vede ale často k paradoxním výsledkům. Je například zajímavé, že mnozí z těch, kdo na počátku devadesátých let kritizovali hegemo-

nii levicově liberálního antipolitického diskurzu jako snahu nahradit legitimní politický konflikt morálním kýčem či utopií o společensko-politické jednotě založené na vyšších morálních principech, se o něco málo později stávají nositeli podobného kýče, tentokrát historického, zdůrazňujícího moment národní jednoty a národní neposkvrněnosti ve vztahu ke komunismu. Výsledkem je, že proti sobě stojí dvě ideálně-typické interpretace „dědictví“ opozice, které jsou svým způsobem obě z pohledu historika neuspokojivé, byť je mi první – přiznávám – sympatičtější:

- 1) Paměť disentu, zdůrazňující postupnou evoluci demokratické opozice (demokratická politika versus komunismus na přelomu čtyřicátých a padesátých let, reformní hnutí versus ortodoxní marxismus-leninismus po roce 1956, demokratická opozice založená na obhajobě lidských práv versus konzervativní diktatura vojensko-policejního režimu). Jejím problémem zůstává, jak vysvětlit zásadní nekompatibilitnost paměti politických vězňů a odporu proti komunismu z dob jeho „heroické, revoluční fáze“.
- 2) Paměť odporu, zdůrazňující jakousi neměnnou podstatu odporu demokratických hodnot proti komunismu, založená zpravidla na představě jakéhosi esenciálně demokratického národa stojícího proti komunistické zvěli. Její problém – zejména v českém či slovenském prostředí – spočívá v tom, jak vysvětlit období normalizace, kdy národ neprojevoval svou údajnou antikomunistickou podstatu.

Zdůrazňuji, že obě tyto historické paměti jsou založeny na autentické historické zkušenosti. Ovšem pokud chceme pochopit jejich dnešní roli a podobu, nemůžeme je právě vztahovat pouze k této autentické historické zkušenosti (koneckonců jejich mluvčími jsou dnes často zástupci „druhé generace“ spíše než přímí svědkové), nýbrž musíme vzít v potaz ony aspekty, o nichž jsem mluvil a jež je v době po roce 1989 formovaly: forma a průběh rozpadu post-opozičního tábora, vývoj politicko-kulturních identit a vzájemné prolínání a ovlivňování historických narativů a politického boje.

Namísto závěru mi dovoluňte vrátit se na začátek, tj. ke komplementárnímu prvku dvojice dědictví opozice - vyrovnávání se s komunismem. Nevíme, co si počít s komunisty: nevíme, co si s nimi počít politicky – v rámci českého politického systému, nevíme co si s nimi počít historicky – v národních dějinách, nevíme, co si s nimi počít filozoficky – marxismus v čes-

kém politickém myšlení zatím, zdá se, není předmětem zásadní reflexe. Dědictví disentu nám na to bohužel nedává odpověď, neboť jeho dědictvím je svým způsobem obojí, zavržení komunismu ve formě principiálního antikomunismu, ale také dohoda s komunisty, budování demokratického společenství i s tou částí národa, která jej po čtyřicet let ovládala pomocí totalitního resp. autoritářského panství.

Základním paradoxem disidentské politiky v letech 1989-1990 – a to se týká Československa stejně jako Polska či Maďarska – je, že se snaží vytvářet konsensus demokratického společenství na bázi vymezení se proti komunismu, avšak zároveň prosazuje čistě politickou a pragmatickou dohodu s komunisty.⁸ Tím dochází k symbolickému ustavení politických praktik postkomunistické demokracie, které např. v Česku vedou k tomu, že „s komunisty se nemluví“ (což

samo o sobě nejvíce ze všeho poukazuje na nevyzrálou českou demokracii, neboť v demokracii se mluví i s těmi, s nimiž fundamentálně nesouhlasíme, zvláště pak, volí-li je nezanedbatelná část populace) a zároveň se s komunisty spolupracuje, protože a) to prostě jinak nejde, b) komunisté byli a stále jsou navzdory vší nechuti a halasnému křiku všech tzv. demokratických stran součástí národní minulosti i národní současnosti.

Provokativně vyjádřeno: dnešní paradox dědictví české opozice a tzv. vyrovnávání se s komunistickou minulostí spočívá v tom, že na rozdíl od demokratického disentu čeští komunisté nejsou jen dědictvím, čeští komunisté jsou reálně existující silou. Čeští komunisté jsou dnes disentem české demokracie stejně jako disentem těch národních českých dějin, jež by se chtěly obejít bez nich.

Endnotes

- 1 Výzkum provádělo oddělení pro dějiny demokratické transformace po r. 1989 Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, na konferenci jeho výsledky prezentovala Adéla Gjuríčová, viz Úvod.
- 2 Arthur Schlesinger jr.: *War and American Presidency*. NY, W. Norton & Comp. 2004, Ralph F. Young: *Dissent in America: The Voices That Shaped a Nation*. Longman 2006.
- 3 Kolakowski: *Obecność mitu*. Paris: Instytut Literacki 1972.
- 4 Jarosław Kaczyński: *Inteligencja i sprawy Polskie*. In: *Głos*, 1980/1-2, s. 48-54.
- 5 Andrzej Walicki: *Polskie zmagania z wolnością*. Kraków: Universitas, 2000; Mirosław Dzielski: *Bóg, wolność, własność*. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej 2001. Srov. též Jerzy Szacki: *Liberalism After Communism*, Budapest: CEU Press 1995, Sean Hanley: *The New Right in the New Europe. Czech transformation and right-wing politics 1989-2006*. London and NY: Routledge 2008. Politické aspekty ekonomických problémů však naopak nebyly před rokem 1989 explicitně řešeny českými ekonomickými liberály, srov. Adam Grešl: *Ekonomické myšlení Václava Klause*, Praha: Karolinum 2006.
- 6 Srov. Jiří Suk: *Labyrintem revoluce*. Praha: Prostor 2003.
- 7 Viz např. <http://blog.aktualne.centrum.cz/blogy/jana-hybaskova.php?itemid=3675>.
- 8 Srov. Marcin Król: *Nieco z boku. Autobiografia niepolityczna*. Warszawa: Prószyński i S-ka 2008, s. 136-138.

Conservative sensibilities in Czech politics before and after 1989

Sean Hanley

Conservative sensibilities in Czech politics before and after 1989

Sean Hanley

The political thought of Czech and Slovak dissent has usually been analysed in terms of its philosophical conceptions of the civic and the nature of politics or its articulation of Central European identity (Laruelle 1996; Tucker 2000; Krapfl 2000). Studies of its longer term political consequences have usually been restricted to the events of the 'Velvet Revolution' and the carrying over of anti-political attitudes into post-1989 democratic politics (Tucker 2000). Little, if any attention has been paid to the emergence of prototypical right-wing discourses within Czech dissent and other counter-elite groups or the implications of these for developments on the Czech right after 1989. In many ways this is understandable. For the majority of Czech dissidents the key political division throughout the 'normalization' period was that between democracy and totalitarianism and the key task was the common struggle to resist and ultimately displace Czechoslovakia's communist regime. Moreover, for many authors the hallmark of Czech dissent was its proclivity towards 'anti-politics' – or, at the very least a preoccupation with the pre-political foundations of normal competitive democratic politics - rather than its role in re-founding any particular ideology, whether liberal, social-democratic or conservative.

In this paper, I argue that dissident intellectual counter-elites' efforts to think through the experience of Czech society following the failure of the Prague Spring – whether in the form of explicit debates about conservative and right-wing traditions or, more commonly, in debates which touched upon what I have termed 'conservative sensibilities' – are both of historical interest in themselves and because of the way that they informed the right-wing discourses that developed in the Czech Republic following the collapse of communism. Although small dissident-led parties of the right and the specific preoccupations of their founders quickly lost prominence and both the main organizational vehicle and main contours of 'conservative' ideology were set by neo-liberal technocrats who had formed part of a 'grey zone' during the late communist period (Burian 1997),¹

principally Václav Klaus, many of these interpretations of Czech history, identity and politics re-surfaced in re-worked form in subsequent debates about socio-political transformation.

Conservatism and historical legacies in the Czech lands

Conservatism can loosely be understood as a set of political and social forces, ideologies and philosophies resistant to - or sceptical of – forms of modernity and rationalism, which are variously viewed as dangerously destabilizing and hubristic; cutting against the grain of human nature or the natural; blankly materialistic; or lacking a sense of identity and rootedness in a distinct, organically understood, culture and society (Rogger and Weber 1966; Eatwell and O'Sullivan 1989; Scruton 1989; Nisbet 2001). Although some conservative forces and thinkers remained assiduous defenders of the ancien régime and its values and others allied themselves with European fascism (Wolff and Hoensch 1987; Blinkhorn 1990), over the 19th and 20th centuries political conservatism tended to endure by reconciling and adapting itself to modern social and political institutions such as industrial economies, capitalism, democracy. The social and historical context of late communism and post-communist democracy in Central and Eastern Europe, however, posed particular problems even for this most adaptable of political ideologies. The multiple discontinuities and abrupt changes of regime which characterize the region's history make it problematic to identify clearly what (if anything) is genuinely 'traditional' and worthy of conserving. Indeed, at face value the application of conservative principles could imply that large elements of the state socialist system should be retained or changed only gradually and piecemeal (Korósényi 1991; Murrell 1991; Perron 2001).

Such issues were posed particularly acutely in the Czech context (Havelka 2004; Hanák 2007: 12-15). Historically, the meaning of 'conservatism' in the Czech lands was obscure. The word had little

historical resonance for Czechs except as a synonym for reactionary 19th century Austrian rulers, whom traditional Czech national historiography viewed as holding back the Czech nation. Indeed, the social composition of Czech society and its lack of a native aristocracy was usually viewed as making the Czech nation inherently 'plebeian' and democratic. The typical historical and social basis of the Right in many European countries - the aristocracy, authoritarian integral nationalism, and/or political Catholicism were thus weak or absent in the Czech Lands, in marked contrast to, for example, pre-communist Hungary and Poland. In these 'gentry nations' native aristocracies and oligarchical social structures co-existed with strong authoritarian nationalist ideologies linked with Catholicism and nativist or ruralist political traditions (Held 1993). Apart from the more chauvinistic anti-German manifestations of Czech nationalism, the closest equivalent to a historic Czech conservatism was perhaps a line of Catholic-oriented, political thought associated with Josef Pekař (1870-1937). This current of thought challenged the progressive democratically-oriented Czech nationalist ideology developed by Masaryk (Havelka 1997). It was sceptical of both the mythopoeia and liberal-democratic orientation of such Czech nationalism and critical of new the Czechoslovak state's policy of demonstratively breaking with the Austrian past through, for example, land reform or hostility to the Catholic Church. Czechoslovakia's interwar political establishment was attacked for somewhat different reasons by a small fronde of right-wing nationalist intellectuals. In the view of these thinkers the new state's leaders placed too much faith in the West and in the historical inevitability of liberal-democratic values and paid too little attention to asserting Czechoslovakia's self-interest, national self-confidence and self-defence.

In the highly fragmented multi-party politics of democratic interwar Czechoslovakia the 'right-wing' was represented by an array of parties with different historical roots, which in other countries had merged into stronger right-wing traditions (Garver 1874; Čechurová 1999). The three most significant were Czechoslovak National Democracy, the declining successor to the classical Czech nationalist parties of the 19th century; the Catholic-based People's Party, whose support was restricted to rural regions in the East of the Czech Lands (Blackwood 1990); and the Agrarian Party, which evolved from a party representing agricultural interests to a political force representing interwar Czechoslovakia's closest equivalent to a broad party of the right (Dostal 1998). The Agrari-

ans played a pivotal role in inter-war coalition-building and had a firm implantation not only in rural civil society, but also in business and the state apparatus. Under the leadership of Rudolf Beran in the 1930s the Agrarians even adopted a conscious strategy of making their party the core of a right-wing conservative bloc. However, their efforts met with little success and, despite being the largest party for much of the inter-war period, the Agrarian vote never exceeded 15%. In inter-war Czechoslovakia the right-wing thus remained fragmented, organisationally undeveloped and intellectually marginalised and failed to develop a broad appeal. Attempts after the 1938 Munich Agreement, in the 'Second Republic' (1938-9) and the Nazi-controlled Protectorate of Bohemia and Moravia (1939-45), to create an authoritarian pro-German Czech national ideology based on a corporate state were even less successful (Rataj 1997). After 1945 the Czech electorate and Czech politics as a whole swung markedly to the Left. Even in the short democratic interlude before the communist takeover in February 1948, two of the three historic 'right-wing' parties - National Democracy and the Agrarians - were banned for alleged wartime collaboration. In the communist period discussion of right-wing or conservative elements in Czech political history, other than those assimilating them to Fascism or reactionary foreign rule, remained largely taboo in official historiography (Křen 1990). Further confusion was caused in the 1960s by the use of the term 'conservative' to describe Communist opponents of Dubček's (and in the 1990s Gorbachev's) reforms.

Conservative sensibilities of dissent?

For both reform communist and non-communist critics of the regime the 'normalization' regime established in Czechoslovakia after 1968 following the Soviet-led invasion and the collapse of the 'Prague Spring' reforms ended any meaningful prospect of working through the existing 'socialist' political institutions and ideology. Following the invasion organized (socialist-oriented) opposition groups to 'normalization' were rapidly repressed and when independent activism re-emerged in Czechoslovakia in the mid-1970s it took the form of small isolated groups of 'dissident' intellectuals. Outside radical left and reform communist circles, most unofficially organized activity and samizdat publication in Czechoslovakia after the onset of 'normalization' took the form of philosophical, historical or literary discussion, rather than openly political debates, extending to around basic questions of legality, human rights and citizenship after the creation of Charter 77.

The intellectual projects of some non-socialist intellectuals became gradually more political during the course of the 'normalization' period, and markedly so it appears from the mid-1980s when Czech dissidents came into contact with British right-wing intellectuals such as Roger Scruton, editor of the *Salisbury Review*, one of the leading voices on the 'social authoritarian' wing of the British New Right (Seidal 1986). As a result of contacts established by Scruton and others in the Jan Hus Educational Foundation, a series of underground seminars with Western academics and intellectuals ran in Prague and Brno between 1980 and 1989 (Oszlly 1993; Day 1999). Many (but not all) of the Western visitors were politically on the right. Scruton's *Salisbury Review* and other Western conservative journals were widely known (sometimes in translated samizdat) among dissident intellectuals in Czechoslovakia. In 1980s, sections of the Czech dissident intelligentsia became more consciously 'right-wing'. In February 1988, Václav Havel, for example, told an English visitor of 'new moods' in dissent and a drift to the right reflecting a 'worldwide wave of neo-conservatism, which has reached here also. Such moods have mainly affected Catholics of the younger generation' (cited in Selbourne 1990: 81). These 'moods' were reflected in the founding during the 1980s of a number of new, more self-conscious journals such as the samizdat publications *Prostor* or *Střední Evropa* and the Catholic-oriented *Rozmluvy* based in Munich and London.

While some Western intellectuals and activists saw East European dissidents as a counterpart to West European peace movements (Kaldor 1990) or a source of inspiration for reflection a new 'civic' socialism (Keane 1988), the British New Right rushed to claim Václav Havel as a conservative thinker (de Candole 1988) and took any interest in market economics, private property, civil society or transcendent values as a manifestation of a dissident 'New Right' in Central Europe (Scruton 1988a, 1988b). Despite the sweeping nature of such claims, a number of distinctly conservative concerns, with questions of social order, historical continuity, public morality and or a sense of the particular, can readily be identified in Czech dissident thought. In political terms they resolved into two broad themes: 1) the need to restore 'natural' social forms and 'traditional values'; and 2) a suspicion of populism and mass democratic politics.

Both dissident and Western conservatives thought of their respective societies as natural communities

threatened by the aggressive and artificial impositions of modern politics. Many dissidents including 'anti-political' thinkers such as Havel, saw the communist regime as promoting soulless modern consumerism and moral decay and longed for an authentic, 'natural' society and a return of 'decency' (*slušnost*), public spiritedness and spiritual values. This vein of romantic anti-modernism was influenced by the phenomenological philosophy of Jan Patočka, whose work drew indirectly on the work of Heidegger, albeit humanized and shorn of its totalitarian bent, in examining the 'natural world' or 'life world' undistorted by power, ideology or technology (Blecha 1997; Tucker 2000).² The adoption after 1968 by many dissidents of 'totalitarianism' (or 'post-totalitarianism') as a frame for understanding the communist system at a time when the concept was in decline among Western specialists on Eastern Europe (Rupnik 1988) provided a further point of affinity with Western conservatives.

Second, throughout virtually the whole of the communist regime most Czechoslovak dissidents lived in a tiny ghetto of opposition intellectuals. Despite their commitment to democracy, many regarded the possible mass entry of the Czech public into politics with distinct apprehension. A sudden collapse of the regime, they feared, would not bring meaningful democracy, but an outbreak of vengeful demagogic anti-communist populism. Indeed, Ludvík Vaculík (1990: 80-2), went so far as to argue that because the Czech public largely shared the values of the communist regime, the principal advantage of a democratic regime would reflect the will of the majority, but that it would guarantee and protect the rights of educated minorities violated under communism. Such views echoed both British conservatism's historical scepticism of democracy and the anxieties of liberals that freedom would prove incompatible with democratic majority rule.

Nevertheless, the affinities of Western conservatism and Czech dissent should not be exaggerated. Preoccupations with moral decline, the alienating effects of the modern world and the need to shore up the pre-political (moral, cultural) bases of politics and state authority have animated many Western neo-conservatives. However, dissident concerns were more communitarian than conservative. The 'traditional values' whose loss many mourned were more those of the 'civic culture' - traditions of co-operation and trust - than those of patriarchy and a monolithic, organic national culture. These, paradoxically had been well maintained in socialist Czechoslovakia

where communist authoritarianism had enforced a social and cultural conformity and insulated the country from much of the cultural pluralisation and 'permissiveness' of the West (Heitlinger 1996; Šiklová 1997; Saxonberg 2003). Like many traditional conservative ideologies, much dissident thought linked authenticity and human identity with the renewal of the local, parochial and small scale. In the Czech context, however, such concerns reflected less a pre-occupation with authority than a reaction against communist gigantism and strong traditions of localism, which identified the community (obec) with the commune (obec). Similarly, although many Western conservatives, both historically and in the present, have been sceptical of democracy - Scruton (1989: 59) for example, referred to it as a 'contagion' - they have typically been more concerned with preserving traditional (unelected) authority, than stemming popular mobilization. Thus, while Czech dissident (anti-)political thought did have certain common preoccupations with the conservative Western New Right, these affinities should not be overstated.³ Close affinities were confined, in fact, to a relatively distinct groups and individuals who were, more or less consciously, developing proto-'right-wing' discourses.

Catholic conservatism in Charter 77

From early 1960s a range of underground Catholic networks and religious communities, emerged in Czechoslovakia and, despite repression, grew slowly in strength through 1970s and 1980s. Most were concerned with the survival of Catholic doctrine and the organization of activities banned or obstructed by the regime such as the religious education and the ordination of clergy (Corley 1992; Luxmoore and Babiuch 1992). Despite the initial disapproval of the Church hierarchy, a number of Catholic clergy and lay intellectuals signed or publicly supported Charter 77, the human rights demands of which fitted with religious and political ecumenicalism fostered by the liberalization of communist rule in 1960s and the climate in the Roman Catholic Church after the Second Vatican Council (Luxmoore and Babiuch 1992: 110-113, 1995). At the same time, a significant Catholic-conservative current emerged only slowly within Czech dissent. The thinking of the most prominent Catholic dissident with Charter 77, Václav Benda, initially echoed that of Havel in its desire to find new – but not specifically Catholic or Christian - ways of thinking about politics and society (Benda 1985: 112).

However, like Catholic-conservatives Benda was from the outset less anti-political than Havel and

more preoccupied with the specific pathologies of communism and socialism, less with the condition of modernity or modern civilization (of which Havel viewed communism as an extreme example). He also explicitly endorsed Havel's view that Eastern and Western modernity were in some sense equivalent, seeing communism as a 'malignant tumour' far more grave with the more minor ailments represented of the essentially healthy political systems of the West. Ignoring the vast differences between totalitarianism and democracy, he claimed, was wilful error of the Western Left (Benda 1985: 111). By late 1980s, Benda had come to share the view of other dissidents on the 'proto-right' - such as the 'realist' group and Petr Pithart - that the dissident 'parallel polis' should not be seen as an invitation for individuals to 'live in truth' outside society, but as a form of Masarykian 'small scale work' (drobná práce) focused on renewing the national community and rebuilding social bonds severed by the incursions of the totalitarian party state (Benda et al 1988: 217-18). Although as early as 1979, Benda labelled himself 'conservatively radical' (konzervativně radikální),⁴ in 1980s other dissidents developed more recognisably Catholic-conservative positions.

The Střední Evropa group: Catholic conservatism versus the nation

On 20 May 1984, Charter 77 issued a document entitled 'A Right to History' (no. 11/84 reprinted in Prečan 1990: 254-7). It called for a national history undistorted by communist ideology which would reconcile different aspects of the Czech experience by recognizing the positive role of Catholic Church and Habsburg rule. In an implicit criticism of the Charter's usual abstract, legalistic stress on human rights, the document also argued that given the regime's totalitarian efforts to control historical memory, only those able to recover a sense of Czech history would be able to assert their rights effectively. 'A Right to History' was immediately criticized by dissident historians with a reform communist background. Many objected to its oversimplification of historical fact⁵ and sweeping dismissal of research by 'official' historians (Hajek et al 1984; Kohout 1984). However, it was the document's suggestions for re-evaluating Czech history that generated the greatest controversy. The suggested areas for re-thinking, critics noted (Hajek et al 1984; Hübl 1984; Kohout 1984), were essentially a restatement in more circumspect form of conservative Catholic arguments of 1920s calling into question the foundation of the Czechoslovak state (Paces 1999). Critics on the Charter's left thus

criticized 'A Right to History' as itself misusing the past by trying to impose a single meaning on Czech history in a manner uncomfortably reminiscent of the communist regime (Kohout 1984). At the same time, however, they defended the factual basis of established Czech interpretations of the role of the Church and Habsburg dynasty as impediments to Czech national development (Kohout 1984).

The controversy over 'A Right to History' opened up one of the clearest splits between 'left' and 'right' and appears to have marked the emergence of a new Catholic-oriented dissident 'right', drawing inspiration both from the religious revival in Czech society in 1980s and the 'conservative moods' observed by Havel. Although signed by the Charter's three 'speakers', Václav Benda, Jiří Ruml and Jana Sternová, 'A Right to History' was written by the editors of the samizdat journal *Střední Evropa* ('Central Europe') Jan P. Kučera and Rudolf Kučera, which had been founded in 1984. Despite its title, the journal's conception of 'Central Europe' differed from the familiar dissident trope of the region as a 'kidnapped West' (Kundera 1984), whose culture and spirit transcended the political realities of Cold War Europe (Garton Ash 1991: 161-191; Schöpflin and Wood 1989). Instead, it saw the region as defined by Catholicism (Hradec 1985). *Střední Evropa* contributors assertively presented the interwar Catholic revisionist view that Czechs had steadily prospered under Habsburg tutelage and that the establishment of an independent, Czechoslovak state in 1918 had been a historical error. The nationalistic, egalitarian and secular ethos of interwar Czechoslovakia and above all its antagonistic, unresolved relationship with its German minority, argued *Střední Evropa*, led directly to its destruction in 1938 and paved the way for communism. Communism was, in their view, the logical and inevitable outcome of almost a century of progressively-oriented liberal Czech nationalism, which had thus failed to serve the interests of Czechs (Laruelle 1996: 7-8).⁶ As an alternative, *Střední Evropa* posited a vision of Czechs without a national state co-existing alongside ethnic Germans in territorially defined historic provinces as part of a supra-national 'Central Europe' united by Catholicism, territorial patriotism, a cosmopolitan aristocracy and supranational monarchy (Laruelle 1996: 6-7). Indeed such co-existence appeared a precondition of the Czech identity. For this reason *Střední Evropa*'s rejection of the 'transfer' (odsun) of ethnic Germans from Czechoslovakia in 1945-6, which some contributors characterized as 'genocide' and a 'crime against humanity', was particularly marked

(Laruelle 1996: 9-10).

On first examination, *Střední Evropa*'s intellectual conservatism seems part of a widely shared nostalgia for the pre-1918 Habsburg Empire which suffused much of the region in late 1980s. However, as Laruelle (1996: 12-16) notes, its underlying points of reference were often more pre-modern than *fin de siècle*.⁷ The group's reworking of Czech Catholic conservatism critiques extended, in fact, to a radical deconstruction of Czech national identity as it had evolved since the mid-nineteenth century. Indeed so marked was this questioning of the Czech nation that some the group's themes such as its reappraisal of St Wenceslas or the distinct identity of Moravia echoed the ideology of the Nazi Protectorate (Kohout 1984; Laruelle 1996: 8-9).

In search of national liberalism: the 'realist' group

The 'realist' or 'constructive' grouping, like Charter 77, emerged during 1970s on the basis of intellectual networks formed during the Prague Spring - in this case those around Bohumil Doležal, Emanuel Mandler and contributors to the short-lived radical cultural and political magazine *Tvář*. Although the group had contacts with 'grey zone' neo-liberal economists such as Václav Klaus, Tomáš Ježek and Jan Stráský, who had written for *Tvář* during 1960s and occasionally contributed pseudonymously to its samizdat journal *Ineditní sborníky* in mid-1980s, the group remained deliberately aloof from Charter 77 and developed an intellectual agenda understood as an alternative to the weaknesses of Chartist thinking (Otáhal 1993).

The group's 'realism' was expressed in its view of politics as understandable only in terms of power and contending interests and as a social phenomenon rooted in (Czech) history and culture. This analysis led the group both to highlight the role of Soviet (Russian) hegemony in maintaining the political status quo, rather than the moral crisis of the individual or of society and to see communism less as an unnatural totalitarian ideological project than as the wholesale importation of Russian political practices, which were gradually eroding Czech political identity (Hlušíčková and Otáhal 1993). Like the philosopher Karel Kosík (*Listy* 7, November 1968), whose interest in the 19th century radical democratic writers of the Czech National Revival they shared (Kusin 1971: 37-9), the 'realists' viewed 1968 and post-1968 'normalization' as presaging the degeneration of the Czechs from being a self-conscious political nation with clear national goals into a Czech

speaking populace of workers and producers. The key task, they concluded, was to articulate a political strategy capable of re-constituting the Czech nation as a political subject by revisiting the ideas of Czech nationalist thinkers such as Masaryk and Havlíček, who had undertaken a similar task in the 19th century. Central to this strategy was the vaguely defined concept of 'national reconciliation', which would see communists and non-communists come together within existing institutions around shared national goals. Although the 'realists' had no commitment to socialism, this search for a politically defined, new national project seemed to amount to hopes for a gradual Kádárization of Czechoslovak society.⁸

Dissident 'Toryism'

The jurist and historian Petr Pithart represented a different strain of dissident conservatism. The son of a prominent Communist diplomat and himself a Communist Party member until 1968, Pithart was a law lecturer at Charles University during 1960s and also served as secretary to the interdisciplinary team at the Czechoslovak Academy of Sciences preparing plans for political reform. He first came to public attention during the Prague Spring as a contributor to the flagship reformist journal *Literární noviny*, when he emerged as a critic of the limitations of official political reform. By early 1970s, Pithart had been purged from academia and relegated to the first in a series of menial occupations. He was later among the first Charter 77 signatories. Pithart used the 'normalization' period largely as an opportunity to write and reflect upon Czech politics and history in samizdat, including co-authored contributions to the *odsun* debate and a jointly written re-interpretation of modern Czech history ('*Podiven*' 1991). In common with others on the proto-right, Pithart was seeking alternatives to the socialist and Marxist discourses predominant in Czech intellectual life since 1945. Like Havel, he quickly came to see his earlier arguments for institutional reforms to the communist party-state as superficial and naïve (Pithart 1990e: 124-8), sceptically dissecting the illusions of both reform communists and radical democrats during the Prague Spring in an influential samizdat work (Pithart 1990b).

Pithart found the alternative he sought in an intellectual scepticism strongly influenced by traditional British conservatism and what he termed the 'British political style', which he had discovered in a moment of revelation on a study visit to St Antony's College, Oxford in 1969 (Pithart 1992: 49). Pithart devel-

oped his dissident intellectual 'conservatism' more consciously in the 1980s when he came directly into contact with right-wing British intellectuals such as Roger Scruton whose *The Meaning of Conservatism* he translated into Czech (Oslzlý 1993; Day 1999: 119-20). However, as emerged in his earliest samizdat writings (Pithart 1990c), it was traditional British Tory ideas, such as the importance of historical continuity, the immutability of human nature, the need for social cohesion rooted in a sense of place, the importance of law and pragmatic non-ideological statecraft, which attracted him, rather than the illiberal social-authoritarianism characteristic of Scruton's contributions to British debates of 1980s (Seidal 1986). In contrast to both genuinely anti-political thinkers and those who identified with conventional ideologies of left and right, Pithart embraced the Tory belief that politics should exist as a separate sphere, but one governed by pragmatism and realism rather than 'ideology' (Pithart 1990c).

Unlike thinkers like Havel, who focused on the individual as a philosophical subject and neo-liberals views of a Czech homo economicus, Pithart's conservatism led him from the very outset to a concern with issues of social cohesion and collective (usually national or historical) identity (Pithart 1990a: 327-38). He shared a widely held dissident view in seeing the communist authorities as 'creating a social climate characterized by the social decay (*pokleslosti*) of traditional values of human solidarity, honesty (*poctivosti*) and decency' as a means to reinforce social control (Pithart 1990d). However, Pithart's emphasis on the need to rebuild civic values was not so much concerned with 'living in truth' but like Benda with re-establishing social bonds through a renewed sense of a decency and public duty and like the 'realist' group through a renewed awareness of the Czech 'homeland' (*vlast*) as a civic and national community (Pithart 1990d).⁹

In contrast to religiously inclined dissidents or Hayekian liberals, Pithart was thus deeply concerned with understanding the continuities and discontinuities of Czech history. In particular he was concerned with understanding the mass appeal for Czechs of radical ideologies, such as communism, which promised to break with and 'undo' the past. Like the Catholic conservative revisionists of *Rozmluvy* and the *Střední Evropa* group, Pithart questioned the secular, left-liberal progressive mainstream Czech national tradition, which had been co-opted by the Communists in 1945-8. Like them, he too sought to re-examine historical alternatives to this liberal-liberal main-

stream tradition, although for him the Czech nation or homeland remained central. The samizdat re-interpretation of modern Czech history, he co-wrote, in late 1970s ('Podiven' 1991; Bryant 2000) thus paralleled the Catholic interpretations of Czech national identity as forged through, rather than against, Catholicism and Habsburg rule. Czechs' provincialism, flawed democratic tradition and inclination to populism, and lack of respect for political institutions, rather than the action of a determined minority, had, Pithart and his co-authors suggested, led to the dead end of communism.

In later writings, Pithart critically reassessed aspects of Czech interwar conservative and right-wing thought opposed to Masaryk and the Czech political establishment of the time in samizdat studies of the historian Josef Pekař (1870-1937) and Czech integral nationalist intellectuals of 1920s. Although at heart a secular nationalist, Pekař had challenged the progressive democratically-oriented Czech nationalist ideology developed by Masaryk and was critical of the new Czechoslovak state's policy of demonstratively breaking with the Austrian past through, for example, land reform and hostility to the Catholic Church. Pithart broadly endorsed these criticisms. Rather than stressing the importance of Catholicism to Czech national life,¹⁰ or nostalgically regretting the passing of the Austro-Hungarian Empire, he drew a different, 'Tory' lesson: that evolutionary political change was preferable to the illusory revolutionary breaks with which modern Czech history was punctuated. Such thinking also informed Pithart's contribution to the dissident odsun debate. Writing as 'Bohemus' (1990), Pithart and a group of co-authors argued that the post-1945 odsun of the Sudeten Germans was not only unacceptable on moral and human rights grounds, but had damaged Czech society by undermining the rule of law, private property rights and entrepreneurial culture.¹¹ Pithart was less sympathetic in his assessment of Czech interwar integral nationalists, whose crude chauvinism he did not share, but valued their prophetic warnings about the potential for the Czechoslovak state to collapse undefended, which he agreed stemmed from the liberal-nationalist vision of Czech statehood as a standard bearer for democracy, progress and Western values, whose existence was in some sense historically guaranteed (Pithart 1990a: 105-164).¹²

Pithart's conservative commitment to evolutionary change, social and civic cohesion and the primary need to re-establish the rule of law and legitimate state authority combined with his view of the Czech

democratic tradition as flawed, led him to regard a future transition from communism with some trepidation. He was acutely that post-communist transition, if and when it came, should not take the form of an 'anti-1948', populist anti-Communist purges masquerading as parliamentary democracy, but in reality ignoring the rule of law. Given the erosion of ethical and moral norms, Pithart also regarded the potential release of market forces in a future post-communist society with some trepidation. In a samizdat interview in May 1988, he surprised his interlocutor by stressing the need for strong legal safeguards and state regulation in any new regime, warning that 'in the first years [private] business may appear in such a form, that we may be robbed even more than we are today by the [communist] state' (Pithart 1990e: 20).

Dissident 'neo-conservatives'

Western-derived neo-conservative orientations in the Czech lands originate largely from a group centred around Pavel Bratinka and Daniel Kroupa, part of a generation of young Catholic-oriented intellectuals who shunned the reform politics of 1960s and chose to study technical subjects, rather than follow official Marxist-oriented curricula on philosophy and politics. The Kroupa-Bratinka grouping appears to have emerged as an indirect product of the 'Kampademia' philosophical seminar organized in early 1970s by Kroupa and Martin Palouš (which Bratinka joined in 1974) and also of Kroupa's own philosophical seminar (Kroupa n.d.; Palouš 2003; Day 1999: 10-11, 21-2, 78-83). Its initial informal political discussions continued debates of the 1960's reform era and reacted to the collapse of the reform communist project and the onset of 'normalization'. Kroupa (1996: 9), for example, has recalled the formative influence on him of the 1968-69 polemic between Václav Havel and Milan Kundera about the meaning of the Prague Spring. While Kundera (1968; 1968-9) considered the reform communist project of 'democratic socialism' a unique and heroic Czech contribution to world politics, Havel (1969) saw it as a failed and half-hearted attempt to return to political normality. Endorsing Havel's view of the Prague Spring as the failure of socialism, the small, isolated group around Bratinka and Kroupa made a conscious effort to find a wholly non-socialist social and political philosophy. From an early stage, however, the Bratinka-Kroupa group drew on the thinking of the American New Right, which appears to have initially been an interest of Bratinka, a regular reader at the US embassy library since mid-1960s (Day 1999: 112). Kroupa recalls how 'Bratinka studied Anglo-

Saxon literature and was enchanted by the American neo-conservatives. At the beginning of the 1970s he used to translate articles, which we pored over, as we were left to our own lonely reflections, because there was no one to talk to and virtually no literature which might have guided us' (Kroupa 1996: 11-12). Hayek and the American Catholic neo-conservative Michael Novak were important influences, as were G.K. Chesterton and the Austro-American philosopher Eric Voegelin.

American neo-conservatives' tendency to define themselves in terms of hawkish positions towards the Soviet Union, and actively seeking inroads into the 'Soviet Empire' made them an attractive point of reference for East European dissidents at a time when many Western politicians overlooked (the possibility of) opposition in the region and focused on East-West détente. Despite an almost complete absence of personal contact between North American neo-conservatives and Czech dissidents before 1989,¹³ even in 1980s neo-conservatism had greater intellectual currency than the Toryism of Scruton and the British Salisbury Review group, who visited Czechoslovakia frequently and whose work was widely translated in samizdat and exile journals. There were a number of reasons for this. Many key philosophers influencing US neo-conservatism – as well as some key neo-conservative writers themselves - were of Central European origin and had been affected, both personally and intellectually, by the experience of totalitarianism more than thinkers on the British New Right. Moreover, given its origins in Cold War liberalism, US neo-conservatism consciously embraced universal civil and human rights and democratic politics, distancing itself from traditionalist and anti-democratic variants of conservatism (Wolfson 2005). Notwithstanding its founders' stress on US exceptionalism (Kristol 1995: 373-86), this universalism made neo-conservatism less susceptible to the limitations of context that affected British Toryism. The US's own origins as a new and egalitarian democratic republic also offered parallels to the Czech experience but not present in aristocratic origins of British conservatism and the British state's supposed centuries of historical continuity.

Despite the personal ties of Scruton and other British right-wing thinkers with Czech dissent British Toryism, by contrast, seemed intellectually problematic or of little relevance to many dissidents (Benda 1984; Kroupa 1996, 2003). As a Tory thinker Scruton, for example, was critical of the concept of social justice which was important to Catholic

Chartists such as Václav Benda, and rejected the notion of universal human rights on which Charter 77 had been founded for a view of individual freedom as guaranteed by cultural tradition and traditional institutions upholding the rule of law (Scruton 1981: 205-9). Ultimately, as Scruton himself conceded, the differences between the defence of semi-traditional social order embodied in institutions such as private schools, the House of Lords and English common law and the 'inner life of a destroyed social order' represented by dissident thought (Scruton 1990: 87) were unbridgeable.¹⁴

Other aspects of US neo-conservatism also resonated with the Czech dissident experience. Much US neo-conservative writing was directed not against conventional 'Communist threat' but the New Left, echoing Czechoslovak dissidents' preoccupation with the failure of reform communism and 'socialism with a human face' rather than Stalinism or orthodox Marxism.¹⁵ A further source of attraction was American neo-conservatism's vision of spreading 'democratic capitalism', which echoed Masaryk's idea of Czechoslovak statehood as linked to a democratic 'world revolution' (Gellner 1995), but challenged both the well established equation of socialism and democracy in Czech political discourse. Similarly, the neo-conservative stress on the potential of capitalism to promote civic good provided it was rooted in religious morality and traditional values (Younkins 1999) represented an antidote to Czech Catholicism's traditional scepticism towards market forces.

Conservative sensibilities compared

Viewed comparatively, there are a number of distinct features about the conservative discourses and conservative sensibilities of Czech intellectual elites in the late communist period. First, while in Hungary and Poland, non-socialist dissident discourses had strong continuities with debates in the pre-war period, in the Czech case - with the exception of the Catholic conservatism of Střední Evropa - little such continuity can be found. Second, and following from the first point, such conservative and proto-conservative discussions in the Czech case involved less the assertion of certain traditions, than the explicit rejection and critique of the national past, variously seen as too collectivist, too egalitarian, too liberal or too statist. These critiques seem to vary in focus and depth. While the Catholic conservatives of Střední Evropa challenged the very basis of Czech nationhood, a 'Tory' thinker such as Pithart merely highlighted the nation's perceived failings. Neo-conservatives (and neo-liberals), by contrast, whilst not insen-

sitive to the 'problem' of the Czech progressive and social democratic tradition, focused more narrowly on communist political and economic institutions in both their reform communist and 'normalized' form. Third, although Western (neo-)conservative (and neo-liberal) thought naturally influenced dissident intelligentsia's elsewhere in the region, in the Czech case, conservative-inclined thinkers' critical stances towards the past often to adapt foreign models as a means of inventing or modernizing non-socialist political discourse. Finally, in a comparative perspective, it also striking the sharp division of the dissident intelligentsia between Western-oriented liberals and national-populist conservatives found elsewhere in the Central and Eastern Europe was less marked. Catholic counter-elites tended to eschew overtly anti-liberalism, either focusing on history and Czech national tradition or linking themselves with broader demands for human rights and democratic reform.¹⁶

Conservative sensibilities after 1989

Conservative understandings of post-communist transformation

The best known attempt to forge a conservative understanding of post-communist transformation after 1989 is that associated with Václav Klaus, the Czechoslovak Finance Minister (1989-92) and later Czech Prime Minister (1992-7) and President (2003-) following the foundation of the Civic Democratic Party (ODS) in 1991. The key planks of this conservative ideology, which has been widely covered in academic literature in both Czech and English (see, for example, Znoj 1994; Williams 1997; Appel 2004; Hanley 2007)

- Neo-liberal understanding to the efficacy of market forces both as an engine of economic and social/cultural political change.
- A Hayekian notion of the market (society) as traditional in the sense that it had emerged as the product of historical evolution.
- The free market and the liberal society were not only efficient, natural and 'traditional', but also an expression of Czech national character and traditions reflecting the nation's affinity with Western and European culture
- The acceptance of the need for political radicalism to restore these institutions, including breaking with the need to break radically with state socialism and collectivist, moralist and messianic traditions in Czech politics.
- The notion that in the context of post-communist

transformation might open up an experimental 'Third Way' or of 'Third Ways' potentially dangerous to liberal democracy.¹⁷

Klaus was, however, something of a latercomer to debates on conservatism¹⁸ and while the ideological synthesis he and his ODS co-thinkers offered was in some respects original, it took place in the context of – and draw on – wider debates on the meaning of political conservatism among the Czech intelligentsia in 1991-2. Many such discussions merely clarified understandings of conservatism and liberalism (historically) in Western counties and noted the difficulties transferring them in the Czech context. However, they developed the conservative reflections and sensibilities of the late-communist-era period – which centred on the relationship Czech identity and historical tradition to the communist political systems - into notions of post-communist transformation (and threats to it). Although politically marginal, they are of interest both as ideological discourses of some sophistication and because ODS's and Václav Klaus's seemingly new and distinct brand of conservative discourses, while drawing on Hayekian and other forms neo-liberalism, of re-articulated elements of them.

As the Czech economy began to falter in the mid-late 1990s, alternative conservative understandings of transformation also began to gain prominence. These stressing the need for a market economy more rooted in ethics and morality, showing a better appreciation the Czech lands' Catholic Central European identity; or better embedded in civil society and local communities. Such themes were variously taken up by some critics of Klaus with ODS and smaller right-wing parties such as Christian Democratic, Civic Democratic Alliance, Freedom Union – characteristically for the Czech context – were combined with liberal demands for freer and more open market competition. These too, however, echoed and re-worked some of the conservative sensibilities of the late communist era.

The remainder of this paper considers more specifically how these debates were carried over into first decade of post-communist transformation and, in some cases, reworked and redeployed in party political competition. Characteristically all were essentially attempts to reconcile, accommodate and/or ground forms of liberalism and the liberal market transformation of Czech society after 1989.¹⁹

Catholic conservatism

The Catholic-conservative group around the samiz-

dat journal *Střední Evropa* continued to exist as a distinct intellectual and political tendency after 1989, publishing their journal and organizing a range of other activities including even founding their own 'party', the Pan-European Union of Bohemia and Moravia (PEUČM), one of the groupings recognized a collective member of Civic Forum. However, despite financial support from Austrian and Germans organizations with Christian Democratic affiliations such as Otto von Habsburg's Pan European Union, *Střední Evropa*'s distinct brand of cultural and intellectual Catholic-conservatism proved difficult to re-articulate as an ideology of post-communist Czech transformation. Its radical deconstruction of the Czech national identity as it had evolved since the mid 19th century implied little in terms of transformation other than viewing the Czech Lands as part of the Germanic world, an accommodating attitude towards the claims of the Sudeten German groups and the promotion of a 'Europe of the Regions'. As issues of economic transformation and lustration became increasingly salient, *Střední Evropa* began to lose much of its earlier distinctive agenda. Its demands for radical decommunization, for example, although consistent with its earlier equation of Nazism and communism, were common to much of the Czech right in early 1990s. Despite a certain following within the intelligentsia, such marginality also reflected the poor 'fit' of its ideological vision with dominant Czech discourses, in which the modern nation remained firmly established as a central taken for granted category. Indeed, as political scientists such as Valerie Bunce (1999) have observed the collapse of communism and communist-era federalism and as both institution and ideology arguably reinforced national identity and the centrality of the nation.

Instead, Catholic conservatism linking Czech society and Czech national identity to the broader (historically-formed, Habsburg-influenced) Central European region emerged in more moderate form through the Christian Democratic Union – Czechoslovak People's Party (KDU-ČSL). The former satellite party had initially struggled to find a coherent ideological response to the politics of post-communist transformation beyond exaggerated anti-communism, vague appeals to historic party traditions and Christian values. By early 1992 the party had, nevertheless, adopted the mainstream West European Christian Democratic notion of the 'social market' as key to its ideological vision, an emphasis marking it small Christian niche parties elsewhere in Central and Eastern Europe such as the Hungarian

KNDP (Enyedi 1996) or Slovakia's KDH (Haughton and Rybář 2004).

In doing so the Christian Democrats directly challenged the legitimacy of Václav Klaus's conservatism, which they presented as an 'Anglo-Saxon' import inappropriate to the Czech lands and their Central European traditions (Lux 1996), de-emphasizing the explicit notion of a distinct Catholic Czech identity in conflict with national identity in favour of a stress on 'self-evident' geo-political and cultural affinities and the more wider acceptable Czech corporatist and 'social' traditions. Indeed, Christian Democrats such as Josef Lux sometimes suggested that neo-liberal parties such as ODS and ODA, Christian Democrats argued, were inauthentic in and inappropriate to the Central European Czech context, because these parties were based on ideas imported from Britain and the US (Lidové noviny, 11 May 1996).²⁰

'Revolutionary conservatism'

In December 1989 the dissident 'neo-conservatives' around Pavel Bratinka and Daniel Kroupa founded the Civic Democratic Alliance (ODA) as a Western style party (Dobal 1995; Mašek and Žegklitz 1990). ODA proved to be the most successful ex-dissident party of the right, gaining election to parliament in its own right in 1992 and 1996 and holding key economic ministries before effectively disintegrating in 1997-8 (Hanley 2007: 97-101). For these reasons the energies of its founders were largely consumed by practical politics and by the need to define itself against Klaus's Civic Democratic Party, which appropriated key elements of its definition of conservatism, including the Hayekian influenced notion that the market society was a product of conservative evolution and the idea that conservatism might in some contexts imply political radicalism.

As suggested earlier above, US-derived neo-conservatism was, in many respects, better suited to the needs of dissident intellectuals seeking to formulate a new - secular - conservative critique of Czech society in the late communist than the British Tory tradition. In many ways it proved similarly well suited to post-communist context, as its stress on values rather than institutions and social structures allowing both a commitment to radical political and social change to be framed in conservative terms. As Daniel Kroupa noted (1996: 17-18):

'Whilst British conservatism is both structural and

value-oriented (hodnotový), our conservatism cannot be structural, in the sense of trying to preserve the existing social order... Our conservatism must be value-oriented. There is a charming paradox; conservatism is becoming a revolutionary force.'

The notion that a set of distinct social and historical circumstances – whether those of the USA or post-communism – mandated a conservatism concerned not with evolutionary change and continuity but with recovering 'values' via a revolutionary break with the immediate past (Znoj 1994) was seized upon by Václav Klaus in his efforts to substantiate his claims that the Civic Democratic Party was conservative in a deeper sense than supporting (supposedly) Thatcherite economic policy

'... in a society in which true values have been violently interrupted... the goal of conservatives is to return to true values, and their means of doing so is to make every possible effort to re-establish them. It is for this reason that the conservatism of our time, of our present time, is revolutionary in the extreme (navýsost revoluční), and for this reason that it is wholly, and as a matter of principle (programově), lacking in moderation (neumírněný)' (Klaus 1996: 224-5).²¹

However, even equipped with such a revolutionary understanding of conservatism, elsewhere in Central and Eastern Europe, this left unaddressed the context to identify what (if anything) was genuinely 'traditional' - a problem which had already occurred in more intellectualised form in dissent. As Kroupa conceded in 1990 even a conservatism of values rather than institutions inspired by US neo-conservatism was problematic because '... we have very few values we should conserve, in the past forty years most of them have been shattered' leaving only 'a certain [Czech] popular feeling (lidovost) and straightforwardness (civilnost)' leaving only vague and uncontentious commitment to the 'traditional values of European civilisation and its traditional institutions. (...) ... the family... the nation or religion' (Kroupa 1990: 16). Other streams of conservative orientation provided more specific answers to this conundrum, which related more directly to the context of post-communist Czech society.

Anti-communist 'moral' transformation

Strongly socially conservative discourses of post-communist transformation emerged in Czech Republic at an early stage after 1989. They were principally articulated by some neo-conservative and

Christian former dissidents within the smaller coalition parties such as Civic Democratic Alliance (ODA) and Christian Democratic Party (KDS); think-tanks such as the Civic Institute (OI) and Christian Academy; Catholic-influenced grassroots organizations, charities; and campaign groups opposed to abortion, sex education and euthanasia (Sokačová 2006).²² Such discourses partly overlapped with the post-communist 'Toryism' of Pithart and conservative-communitarian concerns of ex-dissidents in seeing the re-establishment of the rule of law, the creation of a strong civil society and the inculcation of moral values and a sense of national continuity as equally or more important than freeing of market forces and privatizing assets. However, they were much more concerned with family and morality than history and national identity and focused on education, welfare and social policy as the key vehicles for social change, and constructed the threat to successful post-communist transformation very differently.

One well developed articulation of this position can be found in writing by the former dissident Alena Hromádková, who was influenced by the writing of Roger Scruton and others in the Salisbury Review during 1980s, and who in 1994-6 led the small Democratic Union (DEU) grouping which initially considered itself to be a conservative party. Hromádková's understanding of conservatism was defined by criticism of the failure to enforce traditional morality or anti-communist purges in the transformation process.

Writing in 1991 Alena Hromádková linked widely perceived threat of unreformed communist-era security services and communist 'mafias' not with the obstruction of market reform, but with the moral permissiveness of the West. Linking the threat of 'unnatural' values to Czech society, its transition and 'return to Europe', she argued that both entailed '... giving up on the natural hierarchy of values [which] I see – alongside one sided market and consumerist behaviour - as a great danger not only for democracy as a whole, but also for each individual person.'

'If we do not defend ourselves against the corruption represented by neo-communist mafias and the hidden erosion of fundamental human relationships (with all its accompanying phenomena such as mass homosexuality, extreme feminism, youth crime, the rise in the number of births outside marriage etc.), we will never get to European style democracy' (Prostor 1992: 38-9).

Rather than merely adopting the 'standard' institutions of the West as the civic right discourse, post-

communist transformation had to 'use the experience of our Western neighbours to avoid the trap of the welfare state' (Freiová 1995: 11) and eschew its 'perverse experiments' by rejecting 'superficial acceptance of American style liberalism', pragmatism and market-oriented goals' characteristic of the emergent civic centre-right (Hromádková cited in Prostor 1992: 38-9).

Thinkers and activists brought together by the Civic Institute (OI) think-tank to discuss the theme of 'family values' and the need for a coherent family policy, developed similar, if more restrained, discourses, which also equated Western liberalism with communist totalitarianism. Both, it was argued subverted the 'natural' institution of the traditional family and tended to create a disintegrating society of individuals without moral values or social ties and thus dependent on a powerful state (Freiová 1995; Šturma 1995). However, such discourses had little resonance outside the intelligentsia and a Catholic conservative subculture and discourses of distributive justice built around liberalism, Social Democracy and conventional models of Christian Democracy continued to structure Czech politics.

... and a conservative national tradition of individual hard work

Hromádková conservative construction of post-communist transformation is, however, interesting in another respect. Social conservatives' focus on 'natural' family and individual morality – even then linked with anti-communism, rather than echoing broadening concerns about the disintegration of Western societies – frequently led them to overlook questions of historically based national and social traditions. While Czech neo-conservatives such as Daniel Kroupa (1990) accepted that the nation was 'a value we must reckon with' and sometimes stressed the need to direct nationalism into a more civically oriented 'patriotism', the nature of this patriotism and its relation to Czech identity typically remained vague. Hromádková provided when asked to identify a national tradition on which a Czech conservatism might draw, speaking of a '... tradition of everyday effort by many ordinary people, the unknown creators of fundamental material values. (...) the hundreds of thousands of industrious, hard working peasants, craftsmen and small traders, who always relied on themselves, gave everything it was in their strength and ability to give and didn't expect anything from others. I would like to recall the fates of the Czech maids and cooks who went to Vienna to

earn money for a dowry, or set up a little shop or a small business and who with their own hands laid the foundations, which in the second or third generation brought social advancement in the form of a farm, workshop or factory.' (Hromádková 1991: 113)

This construction is significant in a number of ways. First, unlike Pithart Hromádková positively identifies a Czech conservative tradition, which is more than a critique of established interpretations of Czech identity and history; second, although herself a practicing Christian, Hromádková links the moral values central to her conservative project of a healthy post-communist society to bourgeois virtues of 'self-evident personal effort (nasazení), increasing assets through striving and decency' expressed in property accumulation and social self-advancement. (Interestingly, this construction also reverses the common juxtaposition found in many Czech discourses of the Švejkian 'Little Czech' removed from great historical processes and the 'Great Czech Nation of culture and intellectual achievement' (Holy 1996).) Third, although the prosperity of interwar Czechoslovakia is alluded to, she identifies the source of Czech tradition in the economic activities of anonymous Czech petite bourgeoisie of Habsburg Bohemia, rather than in the liberal-nationalist elites who shaped the Czechoslovak state.

Hromádková was a marginal figure in Czech politics after 1989. However, the notion she presents of Czech conservative national tradition not primarily embodied in the ideas or political activities of Czech elites or the flawed, if partially successful, Czechoslovak institutions of the First Republic (1918-1938), still less in any universal values that the Czech nation might represent, but in the hard work, entrepreneurialism and common sense of anonymous ordinary Czechs recurred forcefully in the discourse of Václav Klaus of early 1990s. Indeed, Klaus argued, this tradition had historically sustained and underpinned elite politics and the building of democratic political institutions.²³ This tradition of 'active patriotism' Klaus argued would sustain an enduringly successful transformation of Czech society (Williams 1997).²⁴

Liberal nationalism as conservatism

After 1989 the chief actors of the 'realist group', Bohumil Doležal and Emanuel Mandler, sought to build their Democratic Initiative (DI) grouping into an effective independent party, the Liberal Democratic Party (LDS) (Hanley 2007: 94-7). However, by 1992-3 the LDS had effectively disintegrated and

it founders turned to journalism and academia to revisit some of the distinct ideological themes they had explored within the 'realist group' before 1989. Doležal in particular, who served briefly as an advisor to Prime Minister Klaus in 1992-3, made a number of distinct and important contributions to debates on the ideology of the Czech right and the possibilities of a Czech conservatism.

As in his writings on communism in the 'realist group' of 1980s, Doležal was unusual in framing post-communist transformation in terms of nationalism and nation building, rather than de-communization, given his view of communism as a form of Russian imperialism, importing Russian institutions and practices, rather than a sui generis ideology. For Doležal the central problem remained one of Czechs having been de-nationalized through a mixture of historical processes, which included Russian communist imperialism, Czech communist appropriation of national identity after 1945 and mistaken forms of liberalism in both interwar Czechoslovakia and after 1989, which had sought to deny nationalism.²⁵ However, he argued, neither post-war 'Red nationalism' nor the authoritarian nationalism of the Czech right in 1938-45 were grounds to reject the liberal-national Czech tradition as culminating in totalitarianism as Catholic conservatives, 'Tories' like Pithart and 'civic' neo-conservatives all explicitly or implicitly suggested.²⁶ What was necessary was the retention and modernization of the historic national-liberal tradition

Intervening in the debate on conservatism Doležal argued against the mechanistic importation of external models, wryly observing that in the Czech Republic a conservative was 'someone who wants to apply here as much as possible of what has been invented and developed in Old England' (1997: 13). The post-1989 centre-right, he argued, should not simply view contemporary Czech society as a product of communism, fit only to be critique-ed and denied. It was, he argued, '... an environment... formed not only by the past forty years, but by older domestic traditions, which for us, whether we allow it or not, have the same importance as external influences'. Consistent with his earlier views, Doležal argued that 'concept of the nation as a certain value' was 'one of the pillars of our domestic traditions and Czech conservatism must honestly come to terms with it' (Doležal 1997: 13, 14). Overcritical rejection of the 'national principle', he argued was 'a dangerous illusion which cuts us off from our past and deprives us of rootedness in our own history, making a genuine conservatism impossible' (Doležal 1997: 14).

As Williams (1997) suggests, the argument that not just liberalism but liberal nationalism could be considered a traditional value to be conserved was an important building block for Václav Klaus in overcoming some of the difficulties in reworking Hayekian neo-liberalism as the basis of a new Czech conservatism. Despite his Central European origins and preoccupations,²⁷ in his writings, Hayek was at pains to stress that the liberal tradition he defends was a product of Western and European civilization, rather than any particular national political culture. Indeed, Austrian school neo-liberals untypically regarded nationalism as a dangerous form of collectivism and von Mises and Hayek were among the earliest advocates of the replacement of national states by European federal structures.

'Tory' transformation

In addition to the Catholic conservatisms reviewed above, a counterpoint to the themes of post-communist conservatism as a fusion radicalism, anti-communism and an assertion of Czech national identity can be found in the dissident 'Toryism' developed by Petr Pithart.

As Czech Prime Minister (1990-2) and later Vice-President and President of the Czech Senate, Petr Pithart enjoyed a more prominent platform from which to develop his dissident 'Toryism' into Czech conservative ideology of post-communist transformation. In Pithart's view the circumstances of the 'Velvet Revolution' made his 'Tory' scepticism towards revolutionary blueprints and preference for cautious, pragmatic evolutionary change more not less relevant.²⁸ Given the weakness of Czech institutions, the cynicism and lack of civic integrity many Czechs had developed to cope under 'normalisation' and the frailties of human nature (of which Pithart as a conservative took a pessimistic view) the 'changes [after 1989] would be slow, necessarily "impure", that is not very fair' and 'that the old and the new would for a long time be distastefully intermeshed, that in short we would carry into the future much more of the past than we would like' (Pithart 1998a: 297, 299). However, for Pithart such political conservatism did not imply a left-wing commitment to maintaining high levels of state interventionism and egalitarianism. Rather, it was merely the fastest realist path to a flourishing market democracy. However, while injustices stemming from the 'impure' carrying over communist-era connections and clientelism could be only be mitigated either slowing the pace of economic reform to allow time for institution building (Pithart's fa-

voured approach), or establishing a powerful, intrusive regulatory bureaucracy (Pithart 1998a: 297-8). In his political career this view led Pithart to focus on building adequate regulatory and constitutional frameworks such as a new federal structure, a functioning Czech Senate or a reformed legal code (Pithart 1998a: 353-5). A 'revolutionary' approach to transformation Pithart argued would pose a series of dangers to genuine progress from communism. It would re-enact communist political practices of imposing 'total victory and total defeat, that roundabout of threats, violence, discrimination and arbitrariness' (Pithart 1998a: 295); undermine social stability by dismissing competent managers and professionals purely because they were Communist Party members; trigger a 'Jacobin' phase of militant radicalism directed against imaginary internal enemies, further undermining democracy and the rule of law by raising expectations of rapid, clean break with the past which, could never be met (Pithart 1998a: 293-300). In Pithart's 'Tory' view of transformation, as in Václav Klaus's discourse of 'Third Ways', the key political frontier delineating the threat to reform ran within Civic Forum coalition itself. However, for him it divided not liberals and pseudo-liberals or anti-communists and crypto-communists, but 'revolutionaries' and the revolutionary mentalities and realistically minded conservatives.

Like all conservative discourses, Pithart's 'Toryism' also addressed questions of identity and historical continuity. Here, as in dissent, Pithart advocated a critical reconsideration of Czech history to establish a new sober and realistic national consciousness, accepting of failings in the national past and uncomfortable truths, as Pithart saw them, such as the widespread belief in 'socialism with a human face' in 1968 (Pithart 1997, 1998c). Failure to 'return the historical dimension to the time we live in' in this way would leave a lingering post-communist anomie, in which Czechs would inhabit 'a cynical world that we do not understand' leaving Czech society lacking the cohesion to transform itself effectively (Pithart 1998b).

The policies of Civic Movement (OH) of which Pithart was initially a Deputy Chairman were loosely consistent with such a 'Tory' ideology in viewing transformation as gradual, multi-faceted process of overlapping social, cultural, legal and economic change (Občanské hnutí 1992). However, Pithart's efforts to win wider backing for his explicitly conservative vision within the movement through the creation a 'Realist Club' quickly proved abortive and, while remaining formally independent, he later aligned

himself with the Christian Democrats. The theme of laying conservative social, legal and moral foundations for the market over the longer-term was present in the criticism of the Klaus era made by internal ODS critics like Josef Zeleniec and the Civic Democratic Alliance – and, in somewhat different form in the critiques offered by President Václav Havel. However, as a conservative theme in party politics they were perhaps most fully and clearly stated, by the Freedom Union (US) formed in 1997-8 following splits in ODS and the collapse of the Klaus government.

US stressed not only the need to promote local civil society, but also the notion of reviving a Czech middle class (střední stav). The discourse of middle class development linked the liberal themes of market-led social modernization and the Czech conservative preoccupation with rediscovering and reconnecting with lost national tradition, combining language of 'hard' social science on economic development and nostalgic evocations of the lost Mittelstand of interwar Czechoslovakia. As the Freedom Union's leaders came to recognise, this growing stress on social and moral bases of the free society implied a more evolutionary conception of transformation, not as a revolutionary process which was (or could soon be) 'basically over' when liberal policies were implemented, but as a process stretching ahead 'for several generations' (Lidové noviny, 8 April 1998). Similar themes of grounding economic prosperity in cohesive society, concrete localities and political realism recur in the political discourse of the new TOP09 party (TOP09 2009), the aristocratic origins of whose leader Karel Schwarzenberg make him a convenient personification of such values.

Conclusion

Intellectual efforts to understand – and shape understandings of – the Czech experience of late communism and early post-communist transformation in a conservative perspective proved a fragmented and difficult enterprise, which seemed rapidly to be overtaken by the rapidly and pragmatically formulated 'conservatisms' of party politicians. This appears to reflect not only the constraints of 'normalization' period but also the weak and fragmented nature of conservatism and the right in Czech politics historically, the strength of liberal-nationalist traditions and the political appeal of neo-liberalism.

Paradoxically, however, the unfolding Czech debates on conservatism themselves illustrate certain conservative precepts. New ideologies do not emerge

fully formed at the moment of regime change nor are they acts of 'will and skill' of individual leaders (Appel 2000: 539) as some writers on the appeal of Václav Klaus tend to suggest; nor are they externally derived 'standard' blueprints, as politicians themselves often suggests. Rather it is evident that the rival conservative sensibilities of centre-right parties and politicians since 1989 have - to borrow the

phrase of the economist David Stark (1992: 20-1) been created - 'not on the ruins but with the ruins' of what went before. While not a decisive or sole influence, the 'ruins' of dissident thinking about conservatism – and the broader conservative sensibilities of dissident intellectuals - played a role framing political debates about the historical position and future direction of Czech society.

References

- Appel, H. (2000) 'The Ideological Determinants of Liberal Economic Reform: The Case of Privatization', *World Politics*, 52: 520-49.
- Appel, H. (2004) *A New Capitalist Order: Privatization and Ideology in Russia and Eastern Europe*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.
- Abrams, B. (1995) 'Morality, Wisdom and Revision: The Czech Opposition of the 1970s and the Expulsion of the Sudeten Germans', *East European Politics and Societies*, 9: 234-54.
- Benda V. (1984) 'Dopis Rogeru Scrutonovi', *Rozmluvy*, 3: 35-8.
- Benda V. (1985) 'Catholicism and politics', in Keane, J. (ed.) *Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe*, London: Hutchinson.
- Benda, V., Šimečka, M., Jirous, I.M., Dienstbier, J., Havel, V. Hejdánek, L., and Šimsa, J. (1988) 'Parallel Polis or an Independent Society in Central and Eastern Europe: an Enquiry', *Social Research*, 55: 211-22.
- Blackwood, L. (1990) 'Czech and Polish National Democracy at the Dawn of Independent Statehood 1918-1919', *East European Politics and Societies*, 4: 469-88.
- Blecha, I. (1997) *Jan Patočka*, Olomouc: Votobia.
- Blinkhorn, N. (ed), (1990) *Fascists and Conservatives: the Radical Right and the Establishment in Twentieth Century Europe*, London: Unwin Hyman.
- 'Bohemus' (pseudonym for Brod, T., Doležal, J., Otáhal, M., Pithart, P., Pojar, M., and Přihoda, P. (1990) 'Stavovisko k odsunu Němců z Československa', in Černý, J., Křen, J., Kural, V., and Otáhal, M. (eds.) *Češi, Nemci, odsun: diskuse nezávislých historiků*, Prague: Academia.
- Bratinka, P. (1991) 'Conservative Reflections on Czechoslovak Politics', in Whipple, T. (ed.) *After The Velvet Revolution*, New York: Freedom House.
- Bryant, C. (2000) 'Whose Nation? Czech Dissidents and History Writing from a Post-1989 Perspective', *History and Memory*, 12: 30-64.
- Bunce, V. (1999) *Subversive Institutions: The Design and Destruction of Socialism and the State*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Burian, M. (1997) 'Prognostici v takzvané sametové revoluci', *Soudobé dějiny*, 4: 492-509.
- Čechurová, J. (1999) *Česká politická pravice: Mezi převrácením a krizí*, Prague: Nakladatelství Lidové noviny.
- Centeno, M.A. (1993) 'The new Leviathan: the Dynamics and Limits of Technocracy', *Theory and Society*, 22: 307-335.
- Chan, K.L. (2001) 'Strands of Conservative Politics in Post-Communist Transition: Adapting to Europeanisation and Democratisation', in Lewis, P.G. (ed.) *Party Development and Democratic Change in Post-Communist Europe*, London: Frank Cass.
- Corley, F (1993) 'The Secret Clergy in Communist Czechoslovakia', *Religion, State and Society*, 21 (2): 171-206.
- David, M. (1986) 'Moral and Maternal: the Family in the Right', in Levitas, R. (ed.) *The Ideology of the New Right*, Cambridge: Polity Press.
- Day, B. (1999) *The Velvet Philosophers*, London: Claridge Press.
- De Candole, J. (1988) 'Vaclav Havel as a Conservative Thinker', *Salisbury Review*, 7: 45-9.
- Dobal, V. (1995) 'Jak byla založena ODA'. Online. Available <http://www.oda.cz/clanek.asp?id=6> (accessed 1 July 2005).
- Doležal, B. (1997) *Nesamozřejmě politika: výběr z publicistických statí, 1991/1996*.
- Doležal, B. et al. (1993) *Hledání naděje (1978-1987) Vyběry z ineditních sborníků*, Prague: Maxdorf/Nadace Demokratické Iniciativy.

- Dostal, V. (1998) *Agrární strana: její rozmach a zánik*, Brno: Atlantis.
- Eatwell, R and O'Sullivan, N. (eds.) (1989) *The Nature of the Right: American and European Politics Since 1789*, London: Pinter.
- Edgar, D. (1986) 'The Free or the Good', in Levitas, R. (ed.) *The Ideology of the New Right*, Cambridge: Polity Press.
- Fowler, B. (2004) 'Concentrated Orange: Fidesz and the Remaking of the Hungarian Centre-Right, 1994-2002', *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 20: 80-114.
- Freiová, M. (1995) 'Vztah soukromé a veřejné sféry v lidském životě', in Žegklitz, J. (ed.) *Rodinné hodnoty a česká společnost*, Prague: Občanský institut, 9-13.
- Garton Ash, T. (1991) *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*, London: Penguin (2nd edition).
- Garver, B. (1978) *The Young Czech Party 1874-1901 and the Emergence of a Multiparty System*, New Haven and London: Yale University Press.
- Gellner, E. (1988) *Plough, Book and Sword*, London: Collins Harvill.
- Hadjiisky, M. (1996) *La fin du Forum civique et la naissance du Parti démocratique civique (janvier 1990 - avril 1991)*, Prague: Documents du travail du CEFRES No. 6.
- Hadjiisky, M. (2007) 'Les économistes au pouvoir. De l'usage d'une expertise professionnelle dans la construction des nouvelles démocraties centre-européenne', in Andeff, W. (ed.), *La transition vers le marché et la démocratie*, Paris, Editions La Découverte.
- Hájek, M., Mejdrová, H., Opat, J., and Otáhal, M. (1984) 'K „Právu na dějiny“', Charter 77 document no. 16/84, 26 September. Online. Available http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/mhk_kpnd.htm (accessed 29 August 2005).
- Hanley, S. (2007) *The new right in the new Europe: Czech transformation and right-wing politics, 1989-2006*, London: RoutledgeCurzon.
- Hanák, David (2007) *České konzervativní myšlení*, Brno: Studio Arx.
- Haughton, T. and Rybář, M. (2004) 'All Right Now? Explaining the Successes and Failures of the Slovak Centre-right', *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 20 (3): 115-132.
- Havel, V. (1969) 'Český úděl?', *Tvář*, no. 2 reprinted in Havel, V. (1990) *O lidskou identitu*, Prague: Rozmluvy.
- Havelka M. (ed) (1997) *Spor o smysl českých dějin*, Prague: Torst.
- Havelka, M. (2004) 'Český konzervatismus a konzervativní intelektuálové v první polovině 20. století', *Obzory*, 1 (5): 24-49.
- Heitlinger, A. (1996) 'Framing Feminism in the Post-Communist Czech Republic', *Communist and Post-Communist Studies*, 29: 77-93.
- Held, J. (ed.) (1993) *Right-Wing Politics and Democracy in Eastern Europe*, Boulder, CO: East European Monographs.
- Hellen, T. (1996) *Shaking Hands with the Past: The Origins of the Right in Central Europe*, Helsinki: The Finnish Academy of Sciences.
- Hlušíčková, R. and Otáhal, M. (eds.) (1993) *Čas demokratické iniciativy 1987-1990 (sborník dokumentů)*, Prague: Nadace Demokracie iniciativy pro kulturu a politiku
- Hlušíčková R. (1994) 'Úvod', in Hlušíčková, R. and Císařovská, B. (eds.), *Hnutí za občanskou svobodu 1988-1989: sborník dokumentů*, Prague: Ústav pro soudobé dějiny/Maxdorf.
- Holy, L. (1996) *The Little Czech and the Great Czech Nation: National identity and the post communist social transformation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hradec, J. (1985), 'Tragedie střední Evropy', *Rozmluvy*, 5: 91-113.
- Hromádková A. (1991) 'Konservativec věří ve věčné a absolutní hodnoty', *Prostor*, 17: 111-22.
- Hübl, M. (1984), 'Svár dvou pojetí českých dějin', *Informace o Chartě 77*, July-August (samizdat). Online at http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/mh_sdpcd.htm (accessed 29 June 2005).
- Kaldor, M. (1990) 'After the Cold War', *New Left Review*, 180: 25-37.
- Keane, J. (1988) *Democracy and Civil Society*. London: Verso.
- Klaus, V. (1991) *O tvář zítřka (rok devádesátý)*, Prague: Pražská imaginace.
- Klaus, V. (1996), *Mezi minulostí a budoucností*, Prague and Brno: Nadace Universitas Masarykiana, Edice Heureka, Nakladatelství Georgetown and Nakladatelství Svoboda.
- Kohout, L. (1984), 'Odpovědnost historika vůči dějinám i budoucnosti národů Československa', samizdat. Reprinted online. Available http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/lk_ohvdb.htm (accessed 29 June 2005)

- Korosényi, A. (1991) 'Revival of the Past or New Beginning: The Nature of Post-Communist Politics', *Political Quarterly*, 62: 53-75.
- Krapfl, J. (2000) 'The Velvet Revolution's Lost Treasure: the Rise and Fall of the Public Sphere', *Slovo*, Supp: 55-67.
- Křen, J. (1990) *Bílá místa v našich dějinách?*, Prague: Lidové noviny.
- Kristol, I. (1995) *Neoconservatism: The Autobiography of an Idea*, New York: Free Press.
- Kroupa, D. (n.d.) 'Počátky filosofování'. Online. Available <http://www.danielkroupa.cz/clanek.asp?id=60&referer=http%3A%2F%2Fwww%2Edanielkroupa%2Ecz%2Ffilosof%2Easp%3Farea%3D3> (accessed 1 July 2005)
- Kroupa, D. (1996) *Svoboda a řád: (sváteční rozhovory)*, Prague: Éós.
- Kroupa, D. (2003) 'Konzervatismus a sjednocení Evropy', *Střední Evropa*, 117: 1-6.
- Kundera M. (1968) 'Český úděl', *Listy*, 7-8, 1.
- Kundera M. (1968-9) 'Radikalismus a exhibicionismus', *Host do domu*, 15: 32-6.
- Kundera M. (1984) 'The Tragedy of Central Europe', *New York Review of Books*, 26 April.
- Kusin, V. (1971) *The intellectual origins of the Prague Spring: the development of reformist ideas in Czechoslovakia, 1956-1967*, London: Cambridge University Press.
- Laruelle, M (1996) "Střední Evropa": Une autre écriture de la nation?, Prague: CEFRES Documents de travail no. 4.
- Lux, J. (1996) 'Politický koncept KDU-ČSL je zcela konkrétní', *Lidové noviny*, 11 May 1996
- Luxmoore, J. and Babiuch, J. (1992) 'Truth Prevails: The Catholic Contribution to Czech Thought and Culture', *Religion, State and Society*, 20: 101-19.
- Mašek, I. and Žegklitz, J. (1990) 'ODA - co je odkud a kam jde?'. Online. Available <http://www.oda.cz/clanek.asp?id=8> (accessed 2 July 2005).
- Nisbet, R. (2001) *Conservatism: Dream and Reality*, New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- Občanské hnutí (1992) *Jak dál k prosperitě? Hospodářský program Občanského hnutí*, Prague: OH.
- Oslzlý, P. (ed.) (1993) *Podzemná univerzita*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Otáhal M. (1993) 'Úvod', in Hlušíčková, R. and Otáhal, M. (eds.) *Čas demokratické iniciativy 1987-1990 (sborník dokumentů)*, Prague: Nadace Demokratické iniciativy.
- Paces, C.J. (1999) "'The Czech Nation Must be Catholic!': An Alternative Version of Czech Nationalism During the First Republic,' *Nationalities Papers* 27: 407-28.
- Palouš, M. (2003) 'Common Sense and the Rule of Law: Returning Voegelin to Central Europe', paper presented at the 19th annual meeting of the Eric Voegelin Society, Philadelphia, PA., Aug. 28-30, online at www.cts.cuni.cz/reports/2004/CTS-04-10.doc (accessed 1 July 2005).
- Perron, C. (2001) 'Le communisme dans les têtes: Ruptures et permanences dans la société tchèque', *Raisons politiques*, 3: 113-125.
- Pfaff, I. (1996) *Česká přínáležitost k Západu v letech 1815-1878*, Brno: Doplněk.
- Pithart, P. (1990a) *Dějiny a politika*, Prague: Prostor.
- Pithart, P. (1990b) *Osmašedesátý*, Prague: Rozmluvy.
- Pithart, P. (1990c) *Obrana politiky*, Prague: Rozmluvy.
- Pithart, P. (1990d) 'Dizi-rizika', in Prečan, V. (ed.), *Charta 77 1977-1989 od morální k demokratické revoluci*, Scheinfeld-Schwarzenberg and Bratislava: Čs. středisko nezávislé literatury/ARCHA.
- Pithart, P. (1990e), 'Na začátku je dobrý skutek (rozhovor s Petrem Pithartem)', *Prostor*, 3: 115-37.
- Pithart, P. (1992) *Petr Pithart NADORAZ*, Primus: Prague.
- Pithart, P. (1998a) *Po devětaosmdesátém: Kdo jsme*, Bratislava and Brno: Kalligram/Doplněk.
- Pithart, P. (1998b) 'A Trip through an Unknown Past', *The New Presence*, April 1998, 6-7.
- 'Podiven' (pseudonym for Pithart, P., Příhoda, P., and Otáhal, M.) (1991) *Češi v dějinách moderní doby (pokus o zrcadlo)*, Prague: Prostor.
- Rak, J. (1994) *Bývali Čechové...: české historické mýty a stereotypy*, Jinočany: H&H.
- Rataj, J. (1997) *O autoritativní národní stát: ideologické proměny české politiky v Druhé republice 1938-1939*, Prague: Karolinum.
- Rogger, H. and Weber, E. (eds) (1966) *The European Right: A Historical Profile*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Rupnik, J. (1988) 'Totalitarianism Revisited', in Keane, J. (ed.) *Civil Society and the State*. London: Verso.
- Saxonberg, S. (2003) *The Czech Republic before the New Millenium: Politics, Parties and Gender*, Boulder, CO:

East European Monographs.

- Schöpflin, G. (1991) 'Conservatism and Hungary's Political Tradition', *Problems of Communism*, 40: 60-8.
- Schöpflin, G. and Wood, N. (eds.) (1989). *In Search of Central Europe*, Oxford: Polity.
- Scruton, R. (1981) *The Politics of Culture and Other Essays*. Manchester: Carcanet Press.
- Scruton, R. (1988a) 'The New Right in Central Europe I: Czechoslovakia', *Political Studies*, 36: 449-62.
- Scruton, R. (1988b) 'The New Right in Central Europe II: Poland and Hungary', *Political Studies*, 36: 638-52.
- Scruton, R. (1989) *The Meaning of Conservatism*, London: Penguin Books, 1989 (2nd edition).
- Scruton, R. (1990) *The Philosopher on Dover Beach – Essays*, Manchester: Carcanet Press.
- Scruton, R. (1992) 'Totalitarianism, Civil Society and the Nation', *Salisbury Review*, 10: 10-15.
- Scruton, R. (1996) 'Exporting the Tory Idea', *Salisbury Review*, 14: 29-33.
- Seidal, G. (1986) 'Culture Nation and 'Race' in the British and French New Right', in Levitas, R. (ed.), *The Ideology of the New Right*, Cambridge: Polity Press.
- Selbourne, D. (1990) *Death of the Dark Hero: Eastern Europe, 1987-90*, London: Jonathan Cape.
- Šiklová, J. (1997) 'Feminism and the Roots of Apathy in the Czech Republic', *Social Research*, 64: 258-80.
- Sokačová, L. (2006) 'Hnutí pro život: za svět konzervativnější a méně svobodný!', www.feminismus.cz (accessed 14 April 2006).
- Stark, D. (1992) 'Path Dependence and Privatization in East Central Europe', *East European Politics and Societies*, 6 (1) 1992: 17-54.
- Šturma, J. (1995) 'Rodina jako místo ochrany života a jeho hodnot', in *Rodinné hodnoty a česká společnost*, Prague: Občanský institut, 37-42.
- Szacki, J. (1995) *Liberalism After Communism*, Budapest: CEU Press.
- Szczerbiak, A. and Hanley, S. (eds.) (2006) *Centre-Right Parties in Post-Communist East-Central Europe*, London: Routledge.
- TOP09 (2009) 'Hodnotové desatero'. Online at <http://www.top09.cz/proc-nas-volit/hodnotove-desatero/> (accessed 1 September 2009).
- Tucker, A. (2000) *The Philosophy of Czech Dissidence from Patočka to Havel*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.
- Urban, O. (1982) *Česká společnost, 1848-1918*, Prague: Svoboda.
- Vaculík, L. (1990) *Srpnový rok: fejetony z let 1988-1989*, Prague: Mladá fronta.
- Williams, K. (1997) 'National Myths in the New Czech Liberalism', in G. Hosking, and Schöpflin (eds) *Myths and Nationhood*, London: Hurst, 79-89.
- Wilson, F. (ed.) (1998) *The European Center-Right at the End of the Twentieth Century*, London: Palgrave.
- Wolff, H.J. and Hoensch, J.K. (eds.) (1987) *Catholics, the State and the Radical Right 1919-1945*, Boulder, CO: Social Science Monographs.
- Wolfson, A. (2005) 'Conservatives and Neoconservatives', in Stelzer, I. (ed.), *Neo-conservatism*, London: Atlantic Books.
- Younkins, E.W. (1999) 'Michael Novak's Portrait of Democratic Capitalism', *Markets and Morality*, 2: 8-43.
- Znoj, M. (1994) 'Anatomie Klausova konzervatismu', *Listy*, 24: 69-79.

Endnotes

- 1 I use the term 'late communism' to refer to the 1968-1989 period in Central and Eastern Europe.
- 2 Patočka's writings on the philosophy of Czech history also stressed the importance of spiritual unity of pre-modern Europe which small modern nations in Central Europe, in his view, struggled to articulate (Tucker 2000: 58-71, 89-114).
- 3 Václav Havel, for example, was quoted as saying in 1988 that he was '... irritated with Roger Scruton, who has said in the *Salisbury Review* that I am a typical neo-conservative. It is not true, and everybody who knows me knows this' (cited in Selbourne 1990: 81).
- 4 Paul Wilson's rendition of the Czech as 'radical conservatism' (Benda 1985: 124) is misleading.
- 5 For example, the claim in 'A Right to History' that Masaryk had a humanist conception of the Czech nation, whereas the Catholic-oriented historian Pekař stressed the role of religion is questionable. Masaryk's view of Czech development, as shaped by Christianity, was criticized by Pekař, who stressed national factors.
- 6 The journal reprinted writings by ultra-conservative Catholic intellectuals of the interwar period such as

- Rudolf Voříšek, including articles written during the 'Second Republic' (Laruelle 1996).
- 7 Střední Evropa was especially preoccupied with Holy Roman Empire, which, echoing Patočka (Tucker 2000: 58-71), was seen as a golden age predating the eruption of modernity, nationalism and mass politics that shaped Austria-Hungary.
  - 8 From mid-1980s, perceiving that Gorbachev's policies could lead to more permissive environment for independent activity in Czechoslovakia, the 'realists' turned to a more activist strategy. In 1987 they founded the Democratic Initiative (DI), the first attempt to build alternative political movement since the 1970s. However, DI was quickly stifled by official repression .
  - 9 Pithart shared the realists' arguments for 'small scale work' (drobná práce) – the promotion of civic values through everyday practical activities (Pithart 1990d) – as well as their concern that Charter 77 was too elitist, self-righteous and detached from society.
  - 10 Pithart and his co-thinkers saw Czech Catholicism as too isolated and too inwardly preoccupied to attract broad national support ('Podiven' 1991).
  - 11 Pithart and the other 'Bohemus' authors argued that the odsun had paved the way for communist rule by removing a significant element of Czechoslovakia's Catholic and bourgeois population who might have formed the social basis of a conservative alliance in a multinational state.
  - 12 Pithart also valued the integral nationalists' view of politics as centring on conflicting interests, rather than moral categories (Pithart 1990a: 105-164).
  - 13 For example, only one neo-conservative intellectual, Norman Podhoretz, was among the US speakers who visited Czechoslovakia as part of the Jan Hus Foundation's programme (New York Post, 9 December 1986; Day 1999: 283-9).
  - 14 Indeed, as Scruton (1996) himself acknowledged, given its suspicion of nationalism and populism, when transferred to a Central European context, traditional British Tory ideas seemed liberal in their stress on individual freedom, private property, market economy and civil society.
  - 15 Arguably, the neo-conservative critique of a left-liberal 'New Class,' in part derived from the Trotskyist movement's critique of the USSR, easily lent itself to re-adaptation as a critique of the nomenklatura and reform communist intellectuals. Many leading US neo-conservatives were active Trotskyists in 1940s.
  - 16 More subtle tensions between liberalism and conservatism can, however, be detected on the Czech 'proto-right'. While both Catholic conservatives and Pithart's more secular brand of dissident 'Toryism' stressed the importance of identity, history and legitimate state authority as the key to change, neo-liberals focused instead on the problems of the economy and the need to free economic actors. Dissident neo-conservatives occupied an intermediate position, sharing the concern of other dissident conservatives with moral values and civic cohesion, but seeing the renewal of the market as the key means to effect this transformation.
  - 17 I do not share the view of ODS as offering an ideology of 'technocratic democracy' (Hadjiisky 2007) where expertise and scientific certainty, rather than liberal constitution-making constrained the legitimate sphere for democratic politics. While styles of policy-making after 1989 by Czech governments of right and left were undoubtedly elite-driven and technocratic, rather than consultative and Václav Klaus's speeches and writings too frequently reveal a technocratic rhetoric, peppered with technical, academic references and foreign language terms, careful reading of ODS sources shows its ideology be technocratic in only a weak and limited sense. Hadjiisky (1996), rightly notes 'ideology of political professionalism' developed by politicians and managers within ODS in 1990-1, but such discourses seem essentially concerned with the political identity of party members and officials, rather than making a claim to exercise political authority on the basis of expertise.
  - 18 When he emerged as a national political figure in 1990 Klaus initially defined his Hayekian pro-market politics as a right-wing 'genuine liberalism' (Literární noviny, 8 November 1990). He began to identify himself as a 'conservative' only after his election as Chairman of Civic Forum in October 1990 (Klaus 1991: 176-181). However, his early definitions of conservatism as 'standard right-wing position', which saw the individual and individual rights as coming before the state or other entities were vague and seemed to overlap entirely with liberalism (Fórum no. 43/90, 1990, 12; Mladá fronta Dnes, 22 December 1990).
  - 19 The ideology of the Czech civic – that is non-Christian Democratic, neo-liberal/neo-conservative influenced - right is thus partly for this reason – identified by its supporters as a 'liberal-conservative' (liberálně konzervativní) orientation.
  - 20 ODS's leading social conservative voice Petr Nečas responded by stressing the social traditions of British

- and American conservatisms, noting the Central European origins of the Hayekian neo-liberal 'Austrian School', which he saw in part as a reaction against the authoritarianism of traditional Catholic influenced conservatism in the region. Nečas also stressed the need to find an appropriate national model of Czech conservatism, rather than looking to regional models (Lidové noviny 18 October 1996, 11).
- 21 Although sympathetic to this and other elements of US neo-conservatism', Klaus was hostile their willingness to tolerate budget deficits and indifference to the size of the state deficits, bluntly dismissing the thinking of Irving Kristol as 'an inconsistent mix of different views, largely unacceptable to me' (Newsletter CEPu, 30 October 2003).
  - 22 Leading Civic Institute figures such as Jaromír Žegklitz, Roman Joch, Michaela Freiová or Michal Semín, contributed regularly to the Czech press on issues of social and family policy throughout 1990s.
  - 23 In a speech at Masaryk's grave in August 1992 Klaus claimed that the Czech democratic institutions had been historically 'borne by the small scale everyday activity and work of people, who will never go down in history, but who represent the proverbial invisible part of the iceberg without which the visible part would never rise above the surface of oblivion' (Klaus 1996: 67).
  - 24 Speaking in 1993 at the Říp hill near Prague, the mythical point of origin of the Czech nation, he thus argued '... depends on us alone, on our hard work, inventiveness and enterprise on our common sense. (...) The glory and gravity (vážnost) of our country will not be renewed or guaranteed by ... gestures or grand words, but by the everyday. ... and perhaps slightly subterranean work of each of us. This is practical, active patriotism' (Klaus 1996: 95; emphasis in original).
  - 25 Doležal thus argued that both the creation of a Czechoslovak identity through Czech 'colonization' of Slovakia in 1918 and the appropriation of Czech national identity by the communists after 1945 had both weakened national identity, leaving the nation less able to resist communist rule.
  - 26 For example, the Civic Democratic Alliance's 1989 programme Road to a Free Society barely mentions the Czech nation once other than in a passing reference to 'the traditions of our nations' referring to all the nations of Czechoslovakia.
  - 27 Gellner (1988: 26-30), for example, suggests that the anti-totalitarian liberalism of Popper and Hayek reflected the experience of 'the individualistic, atomized, cultivated bourgeoisie of the Habsburg capital [which] had to contend with the influx of swarms of kin-bound collectivistic, rule-ignoring migrants from... the Balkans and Galicia'.
  - 28 Indeed, Pithart rejected even the notion of a 'Velvet Revolution' in November 1989 as a dangerous myth. In November 1989, he argued, rather than Czechs winning their own liberation through mass civic mobilization 'the rotten roof of the regime simply collapsed' (Pithart 1998a: 296) with popular protest confined to Prague and major towns and coming only belatedly when the wider communist bloc was already clearly disintegrating.

Komunistická minulost jako politický problém Nástin vývoje 1989–2009

Jiří Suk

Komunistická minulost jako politický problém

Nástin vývoje 1989–2009

Jiří Suk

Ve svém příspěvku se pokusím shrnout vlastní bádání nad pramenným materiálem do obecného vysvětlení vzniku českého postkomunistického antikomunismu. Považuji jej za ryze diskusní věc.

Nepřestává mě udivovat otázka, kde se tak nečekaně vzal prudký antikomunismus v zemi, v níž ani nejodvážnější odpůrci normalizačního režimu nebyli radikálními antikomunisty. Po roce 1945 si velká část národa vybrala budoucnost s KSČ a výrazně tak přispěla k uchvácení veškeré moci touto stranou v únoru 1948. Občanský odpor proti okupaci v roce 1968 nebyl antikomunistický, lidé si přáli jiný socialismus s polepšenou KSČ. Český národ se – přes veškeré ponížení – nakonec celkem snadno adaptoval na konzumní variantu normalizačního socialismu sedmdesátých a osmdesátých let. Až do 17. listopadu 1989 se zdálo, že si nepřeje jeho pád. A prodloužíme-li tuto zjednodušující retrospektivu až za tento převratný den, musíme konstatovat, že naznačená logika pokračovala i v tzv. sametové revoluci, jež v sobě neměla životaschopnou radikálně antikomunistickou potenci. Ghándíovský étos nenásilí ji vtiskli studenti. Občanské fórum, Verejnosť proti násiliu, česká a slovenská veřejnost si jej bez problémů osvojily. Václav Havel 16. prosince prohlásil: „Milion sedm set tisíc komunistů netvoří nějaký jiný biologický nebo morální druh, než jsme my ostatní.“ 1 700 000 – číslo jako hrom! V mnoha rodinách, možná ve většině, měli aspoň jednoho člena strany. Politika „národního porozumění“ byla veřejností v listopadu a prosinci 1989 přijata s porozuměním, ba s nadšením. Zdálo se, že se všichni shodnou na tom, že pokusit se vést ostrý řez mezi komunisty a nekomunisty, oddělit „dobro“ od „zla“ je po více než čtyřiceti letech, pošetilé a nemožné a že by to cestu k demokracii a prosperitě jenom zbytečně zkomplikovalo. Kde se tedy vzal poměrně silný antikomunismus, který propukl v české společnosti už na počátku roku 1990? A jak se vyvíjel?

Na konci osmdesátých let tu zcela absentovala svobodná diskuse o historických komplexech malého střeoevropského národa ve dvacátém století. Normalizace zcela utlumila přemýšlení o minulosti

a jejích problémech. Není proto divu, že se jako blesk z čistého nebe zjevil v lednu 1990 česko–slovenský problém a téměř současně s ním také problém tzv. dekomunizace. V intelektuálním disentu, složeném z podstatné části z osmašedesátnické generace, se přemýšlelo především o česko–německém „stýkání a potýkání“. O komplikovaném česko–slovenském soužití zdaleka ne tolik. Problém vyrovnávání se s komunistickým režimem byl spojován výhradně s rokem 1968 a odčiněním okupace a normalizačního marasmu. Charta 77, v níž jednu ideální třetinu zaujímali bývalí komunisté, nevydala jediný dokument hodnotící únor 1948. I tato omezená reflexe se ovšem děla jen v úzkém prostředí disentu, odděleného od převážně konzumních zájmů společnosti. V ní se nekonala reflexe žádná.

Konec roku 1989 vyvolal velký všeobecný třesk. Rychle se probouzely snad všechny vrstvy kolektivní paměti. Jejich zvnějšňování představovalo velmi kontroverzní proces. Pomohu si příkladem. Ti, kteří zkoumali nečekaně náhlé a prudké propuknutí česko–slovenského konfliktu v lednu 1990, velmi přesvědčivě ukázali nevědomé i účelové mícháání různých výkladových rovin a úrovní nevstřebované historie a paměti. Milan Šútovec to ukázal na politických manipulacích. Jan Jiráak a Otakar Šoltys to předvedli na vytváření veřejného mínění v médiích. Napsali: „Když tedy 17. listopad zrušil proletářský internacionalismus jako ideové krytí vztahu Čechů a Slováků a nepřinesl žádné jiné, nastal velmi zajímavý stav: vše, co bylo v přibližně minulých sto letech odžito, začalo platit zároveň, jako obrázky, které jsou průsvitné a překrývají se.“ A Jiráak s Šoltysem dodávají (a zcela se v tom shodují s Šútovcem), že to nevyvolala nějaké hmotná nouze nebo otevřený konflikt, nýbrž jen a pouze přetlak virtuální symbolické a rétorické energie, dlouho držené pod pokličkou, které najednou nic nebránilo vytrysknout. Můžeme to označit jako chaotické reformulování kolektivní identity – identity v terminálním stavu.

Mám za to, že podobně jako u česko–slovenského problému tomu bylo v oblasti vyrovnávání se s pad-

lým režimem. Iniciační roli v něm přirozeně sehráli političtí věžňové z padesátých let. To oni tematizovali svoji hořkou paměť a ta se pak rychle stávala všeobecně sdíleným statkem. Dalším impulsem byly tisíce soukromých frustrací. Lidé se obraceli k nové autoritě a očekávali nápravu křivd a rázná opatření proti viníkům – služebníků totalitního systému. Dosvědčují to dopisy, jež denně v roce 1990 zaplavovaly KCOF a obsahovaly velmi konkrétní stížnosti. Můžeme v tom vidět jakousi potřebu zpovědi a očekávání rozřešení. Je zřejmé, že většině naléhajících žadatelů OF toto nemohlo poskytnout. Dalším zdrojem neklidu, který mobilizoval rétorické a symbolické projevy antikomunismu, byla aktuální situace v podnicích, národních výborech, úřadech, školách, prostě všude, kde existovala hierarchie autoritativně daná komunistickou nomenklaturou. Tam všude očekávali lidé konkrétní změny a tam všude také argumentovali pomocí probuzené paměti a jejích vytrysklých výrazových prostředků a obrazů. Pro jistotu ještě jednou zopakují: tato „válka“ nezačala jako reálný boj na ulicích nebo v institucích, nýbrž jako invaze zasutých slov a obrazů.

Za jinou důležitou věc považuji Jirákův a Šoltysův postřeh, že sametová revoluce nevytvořila žádné nové „ideové krytí“, tj. nevytvořila žádnou ideologii. Jak jinými slovy potvrzuje Jiří Přibáň: neobjevila se žádná stará či nová „legitimizační fikce“ (jako svrchovanost lidu, národa, třídy apod.). Listopadová dohoda s KSČ bude – ex post probuzenými antikomunisty – vydávána za nepřijatelný kompromis a paktování se se zločinným režimem. Jenomže tak tomu nebylo. Ve skutečnosti za historickým kompromisem vězela bytostná tolerance disidentů v čele OF. A právě ta na určitou dobu vytvořila ideologické vakuum. Občanské fórum bylo improvizovaným projektem ad hoc, který měl svůj hlavní cíl v uskutečnění svobodných voleb. To bylo v podstatě vše. Vedle toho vyzýval tisíce svých aktivistů k individuálním existenciálním revolucím, k dospívání do aktivního občanství. Tehdy se říkalo: nyní jsme znovu všichni svobodní, chovejme se tedy svobodně, jednejme občansky aktivně a přitom odpovědně. To bylo klíčové poselství Havlova OF.

Pro většina jeho aktivistů, stojících na prahu nové doby a vlastní politické kariéry, to však bylo velmi málo. Potřebovali podrobnější instrukce, mocenské nástroje a výraznější „ideové krytí“. Vyvozují z toho závěr: ideologické vakuum je v čase tak zásadního společenského převratu v zásadě nemožné a dlouhodobě neudržitelné. Politika si tak jako tak najde nějaký ideologický rámec, nějaké krytí.

Stručný nástin zdrojů a dynamiky antikomunismu

Ideologické vakuum trvalo asi dva roky. Od ledna 1990 zhruba do začátku roku 1992, přičemž v druhé polovině této krátké periody se začaly klubat konkrétní „ideová krytí“. Do druhých svobodných voleb v červnu 1992 vstupovaly strany již ideologicky vyhraněné.

V čase ideologického interregna nebylo zřejmé, čím bude politika a jaké budou její priority. Můžeme mluvit o „tavicím kotli“. A v tomto kotli patřil antikomunismus k jedné z nejuvýbušnějších látek. Vehementně aspiroval na to, stát se základnou nové politiky v podobě velkého mementa: nikdy nezapomeneme! Antikomunistické strany byly malé a slabé a v politice se neprosadily. Do svých programů zařadily všechny standardní teze o občanských svobodách, tržní ekonomice, zahraničně politické orientaci na Západ atd. Ovšem na rozdíl od jiných stran vytkly před závorku požadavek důsledné „dekomunizace“. To znamenalo okamžitou a všestrannou očistu veřejného života od „nomenklaturních bratrstev“, „komunistických mafí“ a podobně. Toto poselství můžeme shrnout do varovného konstatování: bez důsledné očisty se transformace nepodaří! A přesně toto poselství bylo v čase ideologického interregna všeobecně sdíleno jako východisko ještě nevyhraněné politiky.

Jak už jsem řekl, politická elita OF vycházela z historického kompromisu a žádná dekomunizační opatření zpočátku nechystala. A právě to se stalo už v lednu 1990 předmětem trvalé a ostré kritiky zdola. Antikomunismus bezpochyby posloužil v tomto období jako hlavní katalyzátor ideologického vyhraňování a politického štěpení. V dramatickém roce 1990 si kritikové politiky „ústavního konsensu“ z místních OF a rodících se pravicových poslaneckých klubů osvojili politické východisko radikálních antikomunistů a žádali rychlou a všestrannou očistu veřejného života. Elita OF byla tlačena základnou svého vlastního hnutí k dekomunizační politice a začala se podle toho chovat.

Vlna antikomunistické rétoriky a symboliky byla natolik silná, že jí nešlo odolat. V poslední třetině roku 1990 se zdálo, že se tlak na dekomunizaci konečně stane politickou prioritou a přetaví se do série symbolických, ústavních a soudních aktů, o kterých se začalo konkrétně uvažovat. Padaly termíny jako „norimberské řešení“, „morální tribunál“, „potrestání konkrétních zločinců“ atd. Avšak zamýšlený očistný projekt nakonec nebyl realizován. Proč?

Radikální antikomunismus posloužil jen jako katalyzátor, nebo lépe řečeno – jako nástroj ke vzestupu nespokojených aktivistů místních OF k ovládnutí hnutí a jeho následnému rozštěpení na strany. Jakmile se to stalo, nástupnické subjekty radikální antikomunismus odložily stranou. Zdůrazňují: nezavrhlí, pouze odložili. Přestal být prioritou. Mám za to, že ze dvou důvodů: první je pragmatický - bližší košile než kabát. Proč si komplikovat už tak složitou situaci zdoluhavými čistkami? Druhý je psychologický: realita historického kompromisu trvala, byť jí už nikdo neaplauoval jako v prosinci 1989. Domnívám se, že většina politických aktivistů a obecně většina lidí vždy v hloubi duše tušila nebo věděla, že velká očista je po čtyřiceti letech „reálného socialismu“ příliš riskantní dobrodružství. Přál si jí málokdo. (Petr Pithart vzpomíná, jak se v České národní radě v létě 1990 uvažovalo o Russelově morálním tribunálu a jak nakonec byla tato myšlenka mlčky opuštěna, protože všichni cítili, že takový podnik by ze všeho nejspíše byl jen parodií „posledního soudu.“)

Tento pocit byl ovšem podprahový. Nebyl reflektovaný. Nic jím nekončilo, právě naopak, začínalo. V letech 1990-1991 zrodila trvalá rozpolcenost mezi tím, co bylo reálné ve věci tzv. dekomunizace udělat, a tím, co neustále a dokola nastoloval abstraktní morálně zakotvený antikomunistický diskurs a z něj plynoucí maximalistické požadavky na všeobecnou očistu. Tato rozpolcenost mezi postkomunistickou kompromisní realitou a antikomunistickým morálním ideálem se neustále posouvala v čase a provází nás dodnes. Projevuje se v měnících se podobách a kontextech, její podstata však zůstává stejná. Pokusím se to zdůvodnit na konkrétních příkladech.

1) V prosinci 1989 lidé na zaplněných náměstích souhlasně skandovali, když Václav Havel prohlásil, že obrozená KSČ bude akceptována jako jedna z demokratických politických sil. Tak se také stalo po dohodách u „kulatého stolu“ a následnou zákonnou úpravu z 23. ledna 1990. Na konkrétním příkladu lze demonstrovat překročení tohoto základního tabu „sametové revoluce“. Agilní Občanské fórum ČKD Polovodiče vystupuje 1. března 1990 s požadavkem na zestátnění majetku KSČ. A podává jasné zdůvodnění: vycházíme z reality historického kompromisu, KSČ je legální součástí politického systému, nicméně není možné, aby si ponechala svůj obrovitý majetek! Nechť ho do měsíce vrátí československému lidu! Kromě komunistů všichni souhlasí a začne se připravovat právní norma. Tento požadavek ovšem byl pouze jedním z četných antikomunistických projevů, které se v této chvíli vzájemně ovlivňovaly a poten-

covaly. Následovaly další, z nichž nejvlivnějším byl dopis městského prokurátora Tomáše Sokola z dubna 1990, v němž komunistické straně oznámil, že její skutky bude nadále posuzovat prizmatem zákona o stranách a hnutích potlačujících lidská práva a svobody. Sokol nechtěl zakázat KSČ, avšak právě toto si z jeho vystoupení vydedukovala všechna krajská OF. A mezi nimi také OF ČKD Polovodiče, které už v květnu 1990 požadovalo postavení KSČ mimo zákon. To je konkrétní příklad jakési rétorické a sémantické exploze, v níž se bortí zdánlivě pevné hranice mezi pojmy a významy - a která vyvolává očekávání, jež narážejí na tuhou a setrvačnou realitu. Politická řeč předbíhá realitu.

2) Problémem bylo rovněž odvolávání komunistických kádrů z vedení podniků. Elita OF se zpočátku domnívala, že podniková OF si s tímto problémem poradí sama na základě všeobecného modelu dohody u „kulatého stolu“, při kterých se KSČ vzdávala v národních výborech většiny. Jenže v podnicích tomu bylo jinak. Tam se komunistické managementy držely pevněji. Tlak na jejich vymetení začal již na počátku roku 1990 a stupňoval se pak zejména po vítězných volbách. A pod tímto tlakem přijalo 30. srpna 1990 Federální shromáždění zákonné opatření k odvolávání kádrů. Jenomže jednotlivé ministerské rezorty ho skoro vůbec nevyužily. Čestnou výjimku tvořily rezorty české vlády. Alespoň takto situaci na podzim hodnotili vůdčí aktivisté OF v rozhodujících grémiích koordinačního centra OF. Je to skvělý příklad rozporu mezi verbální politickou radikalitou a realistickou setrvačností institucí a hlav.

3) V srpnu 1990 vyhlásil prezident Václav Havel potřebu „druhé revoluce“. Ani on nemohl odolat antikomunistické vlně, jež se valila veřejným prostorem. V této atmosféře se zrodily již zmíněné požadavky „morálního tribunálu“ a potrestání konkrétních zločinů. Víme však už, že politická elita byla zatížena mnoha jinými vážnými problémy. Uvedu jen ty nejdůležitější, abych demonstroval složitost situace: krize legitimacy OF a jeho rozpadání, přeskupování politických sil v parlamentech a vládách, akutní česko-slovenská roztržka, spory o podobu ekonomické reformy, příprava na listopadové komunální volby atd. V tomto pracovním přetížení byly požadované dekomunizační akty prostě odsunuty stranou a po novém rozdělení sil se k nim politická elita sice vracela, ale po realistických kouscích. Explozivní radikalita obsažená v pojmu „druhé revoluce“ nebyla ani zdaleka kryta sociální realitou. Stalo se jen to, že kompromisní rétoriku nahrazovala rétorika radikální.

Není divu, že sdílená antikomunistická energie nemohla jen tak vyvanout. A nevyvanula. Bez politické podpory a na okraji veřejného zájmu pořádaly své akce antikomunistické organizace – KAN, Konfederace politických vězňů, Hnutí za občanskou svobodu, Svaz PTP a další. To ony jsou průkopníky myšlenky „národní paměti“, která se kryje s historií komunistického bezpráví. Navzdory podobné rétorice si tehdejší pravicové poslanecké kluby držely radikály na distanc. Téma očisty veřejného života se do politiky vracelo pouze po částech. A vždy mělo kromě idealistického také mocenský aspekt – šlo o vliv, o funkce. Potřeba veřejného odsouzení komunistické minulosti – „morálního tribunálu“ – se přetavila do debat nad zákonem o době nesvobody. S podobou, v jaké byl v roce 1991 nakonec přijat, radikální antikomunisté nesouhlasili. Považovali zákon za bezzubý, protože z něj neplynuly pro komunisty a KSČM žádné sankce. Vedle toho se požadavek dekomunizace veřejného prostoru přelil do diskusí o přijetí lustračních zákonů na přelomu let 1991 a 1992. Prosazovali je mluvčí nové pravice. Většinou ti, kteří se s komunistickým režimem nezapletli, ale ani proti němu nevystoupili. Ztotožnili se s rolí morálních soudců nad zločinným komunismem a vyslovovali své pohoršení. Své konkrétní protivníky ovšem začasťe nacházeli mezi politickými elitami nové moci, kteří se v této době většinou rekrutovali z tzv. osmašedesátníků, pozdějších disidentů.

4) Volby v roce 1992 změnily poměr sil ve prospěch politické pravice a mohlo by se zdát, že nastal čas ráznějšího účtování. Ale nenastal, podobně jako nenastal na konci roku 1990, kdy pravice ovládla OF. Zákon o protiprávnosti komunistického režimu z roku 1993 sumarizoval dosavadní verbální radikalitu a vtělil ji do svého znění. To znamenalo určitý posun od zmíněného zákona o době nesvobody. Posun byl také v tom,

že v roce 1995 byl zřízen Ústav pro dokumentaci a vyšetřování zločinů a komunismu. Avšak na druhé straně to zesílilo morální nepřijatelnost skutečnosti, že v českém parlamentu je zastoupena zavrženíhodná strana se „zločinnou“ minulostí. Posílil se tím výše zmíněný fatální a podle mého názoru nereflexovaný rozpor mezi kompromisní politikou, která z podstaty věci více odpovídá naší postkomunistické realitě, a požadavky radikálních antikomunistů, jež odpovídají abstraktnímu morálnímu imperativu zúčtování.

5) Tím se, zdá se mi, otevřela cesta k politice archivů a minulosti. A to z toho důvodu, že deklarační a sankční právní akty se již z větší části vyčerpaly. Byly sice ještě přijaty dva odškodňovací zákony a prodloužena platnost zákona lustračního, avšak na tom už se nemohla demonstrovat síla a pravda morálně motivovaného antikomunismu. Ona výše zmíněná rétorická a symbolická energie, čerpající sílu z protitotalitního morálního imperativu, si nějaký čas hledala adekvátní a trvalé pole své působnosti, až je po vzoru Poláků a Slováků definitivně našla v imperativu tzv. národní paměti. A přitom situace v oblasti kolektivní paměti komunistické éry vůbec není tak tristní, jak se stále dokola tvrdí. Spíše opak je pravdou. Veřejný komunikační prostor se od roku 1989 utěšeně zaplňuje: pamětí, vzpomínkami, odbornými i laickými knihami o komunismu, hranými i dokumentárními filmy, oslavami, happeningy, památníky. Všechna výročí spjatá tak či onak s minulým režimem opakovaně připomínají takřka všechna média, komerční i veřejnoprávní. Tato nasycenost protitotalitními, antikomunistickými veřejnými řečmi posiluje onen nesnesitelný rozpor způsobený pohoršeným vědomím, jak zločinný komunistický režim byl, a tím, že tu stále existuje KSČM se svou voličskou základnou.

From ‘Which Rule of Law?’ to ‘The Rule of Which Law?’: Post-Communist Experiences of European Legal Integration

Jiří Přibáň

From ‘Which Rule of Law?’ to ‘The Rule of Which Law?’: Post-Communist Experiences of European Legal Integration¹

Jiří Přibáň

In the last two decades, post-communist states experienced a fascinating political journey, from using the rule of law concept in the most general way as an early signal of the coming constitutional and political transformation, to specifically (as EU Member States) addressing the problem of the supremacy of EU law and its effect on emerging national democracy and constitutional sovereignty. In other words, they moved from asking the question ‘Which rule of law?’ to the question ‘The rule of which law?’

This move itself indicates the capacity of the rule of law, which is discussed in this article, to operate as a political ideal and a power technique at the same time. This duality of the rule of law operations will be outlined against the background of the process of European integration and its challenges to the traditional constitutional notions of sovereignty and legal unity. I shall argue that post-communist states initially had to embrace the substantive concept of the rule of law drawing on liberal and democratic values, which became a valid ticket for ‘The Return to Europe’ journey. However, the very process of European integration involved technical uses of law often challenging the substantive notion of the democratic rule of law and constitutionalism. The accession of post-communist states to the EU thus highlights the Union’s more general problem and intrinsic tension between instrumental legitimacy by outcomes and substantive legitimacy by democratic procedures and values.

Introductory Remarks

In the last two decades, post-communist states experienced a fascinating political journey, from using the rule of law concept in the most general way as an early signal of the coming constitutional and political transformation, to specifically (as EU Member States) addressing the problem of the supremacy of EU law and its effect on emerging national democ-

ocracy and constitutional sovereignty. In other words, they moved from asking the question ‘which rule of law?’ to the question ‘the rule of which law?’

This move itself indicates the capacity of the rule of law, which shall be discussed in this article, to operate as a political ideal and a power technique at the same time. This duality of the rule of law operations will be outlined against the background of the process of European integration and its challenges to the traditional constitutional notions of sovereignty and legal unity. I shall argue that post-communist states initially had to embrace the substantive concept of the rule of law drawing on liberal and democratic values, which became a valid ticket for ‘The Return to Europe’ journey. However, the very process of European integration involved technical uses of law often challenging the substantive notion of the democratic rule of law and constitutionalism. The accession of post-communist states to the EU thus highlights the Union’s more general problem and intrinsic tension between instrumental legitimacy by outcomes and substantive legitimacy by democratic procedures and values. Constitutional doctrines grasping this problem, especially the doctrine of divided sovereignty and *Kompetenz der Kompetenz* reflecting on the supremacy of democratically legitimized national legal systems, were adopted by constitutional courts of post-communist countries after their EU accession, to cope with semantic and structural complexities of the EU’s post-national constitutional constellation. Practical legal problems forced constitutional judges of the Union’s ‘new Member States’ to adopt the same concepts and arguments as their colleagues in ‘old Member States’ after the Maastricht Treaty enacted in the 1990s. The post-communist search for the substantive rule of law thus has recently transformed into a doctrinal search of constitutional limits to the supranational rule of EU law. The post-communist rule of law and democratization problems of the 1990s have recently become intrinsic part of a much more complex problem of constitutionalization and democratization of the EU.

¹ Text byl publikován v Hague Journal on the Rule of Law, r. 1, č. 2 (2009), s. 337–358.

The Post-communist Noble Dream of the Rule of Law?

In the 1990s, discussions of the post-communist rule of law seemed to have no end and no borders. Political and legal scientists, economists, lawyers, politicians and moralists emphasized its essential importance alongside other general goals – market economy, liberal democracy, human rights, constitutionalism and European integration.² For instance, I remember a conference in Oxford in the mid-1990s at which one of the hosting professors expressed his bewilderment at the proliferation of the rule of law concept in post-communist transitional societies. Truthful to Dicey's doctrine and the local culture of hardly noticeable snobbery and civilisational superiority, the professor insisted that the rule of law was just a technique of government and all other meanings were profoundly wrong, informed by political failures in respective countries and theoretically misleading. According to him, the concept did not have any moral or political value and its meaning was purely instrumental, indicating that any power exercised on the basis and within constraints of the laws constituted the rule of law.

As a young academic coming from one of those post-communist countries, I could hardly understand the argument strictly separating the rule of law from democracy, human rights and constitutionalism. If the rule of law had a purely formalistic and technical meaning, its informative value would be zero because it would include everything and leave out nothing. The rule of law concept's theoretical contribution could successfully be challenged because it, being exercised by all modern societies irrespective of their political regime, would no longer have any significance. If all modern societies are governed by laws (and they, indeed, are governed by them, except for a few failed states), the rule of law would be just another name for modernity. It would be meaningful for social theory but not jurisprudence.

The last century revealed a simple truth: that even the worst totalitarian regimes had their legal systems and the most horrible tyrants acquired political power by legal means. The public trial became a synonym of a show of self-denial before the person's pre-arranged execution. Even the Holocaust ran according to the official rules of legal ordinances.

Reflecting on the atrocities of Nazism and Stalinism, post-war legal theory subsequently elaborated a substantive rather than formal notion of the rule

of law/Rechtsstaat which was appropriated by the constitutional and democratic state as its legitimization formula. The rule of law became a heavily-loaded moral/political concept standing right next to the concepts of democracy, human rights and constitutionalism.

Kelsen's famous formula 'Norm is Norm' (and nothing else), which startled even H.L.A. Hart so much that he fell over backwards in his chair,³ became considered an example of narrow legalism and formalism responsible for the collapse of democratic regimes and paving pathways for political totalitarianism.⁴ The revival of legal theory as a moral political project was typical of post-war German legal science with its Radbruch formula stating that law grossly violating basic principles of justice and humanity must yield to justice as incorrect or 'lawless' law,⁵ its emphasis on supra-positive constitutional principles, theories of constitutional rights,⁶ etc. However, it also was typical of the post-war US jurisprudence increasingly 'taking rights seriously'⁷ and calling for 'the rights revolution'.⁸

Post-war legal theory revitalised 'supra-positive' and 'natural justice' arguments and reformulated the rule of law as a substantive justice concept drawing on democratic political principles and human rights. Resigning from the status of a general value-neutral science of law, legal theory sought to establish a common ground with moral and political philosophy by representing a body of the most general principles, values and understandings of law. The abstract nature of legal theory was to facilitate legitimacy of the concrete liberal democratic political regimes. The recent theoretical and practical focus on rights, principles and justice has been part of what Hart labelled 'the Noble Dream' of the constitutional rule of law as a system of principles and policies legitimizing democratic government.⁹

These brief comments on recent political and legal theory show that the legitimacy of modern constitutional democracy ultimately rests on popular sovereignty and the rule of law and civil rights based constitutionalism. A political system can be considered democratically legitimate if it is imposed by the sovereign people on itself, and political power can be exercised either directly by the people, or through their elected representatives. However, this democratic system itself needs constitutional legitimation in the sense that its principles and procedures have legal form and public officials are subject to the law. Democratically legitimized actions are governed by

the rule of law and, at the same time, the legal rules are open to democratic change.¹⁰

Moving from general jurisprudential notions of the rule of law to the specific context of political and constitutional developments of post-communist states and their European integration in the aftermath of the 1989 revolutions, I believe that the rule of law can be coevally analyzed as an ideal signifying the emergence of democratic political ethics and principles in post-communist societies and as a tool of transformative policy drawing on democratic constitutionalism and constitutional rights, part of which was the policy of European political and legal integration. While our professor certainly was wrong in terms of denying any normative value to the rule of law and its symbolic role in the period of democratic transformation, he would have a lot to say about the rule of law's instrumental role in enforcing particular policies of new democratically elected governments and harmonizing them with the EU's policies and legal regulations.

The 'Return to Europe' as a Return to the Substantive Value-Based Rule of Law

Using the 'Return to Europe' slogan, post-communist countries expressed their general belief in the political, cultural, and historical unity of the continent interrupted by the period of communism, and started to work towards fulfilling the specific political ambition of accession to European political and economic institutions. The return to Europe, therefore, included a return to the rule of law as an institutional precondition of European integration. The rule of law, protection of human rights, constitutionalism and democracy opened the door to Europe represented by its organizations, such as the Council of Europe and the European Community which transformed itself into the European Union in 1992.

Analyzing the rule of law promotion and support by the Council of Europe and the European Union, it is clear that, though membership in both organizations was considered the hallmark of 'democracy' and 'the rule of law', the EU played a much more fundamental role due to its detailed sets of membership conditions, methods of screening and forms of political pressure which will be discussed in following parts of this text. On the other hand, the Council of Europe used soft diplomacy, preferring to accept new members on the basis of their commitments, rather than executed policies.¹¹ This approach was understandable in strategic terms of having former com-

munist countries integrated at least in one organization of former West European democracies, especially when it was clear that EU or NATO membership aspirations would take much longer. However, it also resulted in the decline in standards and reputation of the organization originally designed to promote human rights and freedoms, because its inability to rigorously enforce membership criteria allowed some Member States simply to ignore commitments made before accession to the Council of Europe.¹²

Although it eventually was the EU which played a decisive role in the rule of law and democracy enforcement, however, the Council of Europe membership was also considered a top political priority because it granted new emerging democracies essential international legitimacy in the early 1990s. Furthermore, evaluative reports of the Council of Europe were commonly used by the Commission during the EU accession process which thus limited the scale of damage to the Council of Europe's reputation and importance in the second half of the 1990s.

The Rule of Universal Human Rights – the Hungarian Capital Punishment Case

Seeking to achieve international legitimacy and become part of the world of western liberal democracies, governments and top judicial bodies of post-communist countries engaged in a gigantic task of 'rethinking the rule of law after communism'¹³ and making it compatible with substantive values of liberal democratic societies. Legal systems of emerging democracies in post-communist Europe were expected to incorporate liberal democratic values as substantive foundations of the new constitutional rule of law.

One of the most persuasive early examples of a substantive approach to the rule of law was the capital punishment case of the Hungarian Constitutional Court. The court was designed during early stages of constitutional transformation and political round table talks in 1989 and started working in 1990.¹⁴ Its powers were modelled on the German Constitutional Court and its first judges were appointed mostly from academic positions. As in Germany or Poland, the first court was a typical 'professorial court' dealing with many fundamental issues of the constitutional state and the democratic rule of law.¹⁵

In October 1990, the court reviewed the criminal code's section on capital punishment and declared it unconstitutional. The decision was nine to one and

the dissenting voice was concerned with procedural rather than substantive issues.¹⁶ The judgment was surprisingly swift and was largely based on the expert view of other law professors.¹⁷ Drawing on Article 54(1) of the Hungarian Constitution which provides that '... everyone has the inherent right to life and human dignity of which no one shall be arbitrarily deprived ...', the judges came to the conclusion that capital punishment is substantively rather than procedurally arbitrary because there is no good reason to engage in this particular punitive practice. It was statistically demonstrated by the Court that the punishment does not work and therefore is unsubstantiated as a form of deterrence.

The Hungarian constitutional protection of the right to life was modelled on Articles 6(1) and 7 of The International Covenant on Civil and Political Rights and Articles 2 and 3 of The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (commonly referred to as the European Convention on Human Rights). In this context, it is noteworthy that the Court's judgment coincided with Hungary's diplomatic efforts to become the Council of Europe's first post-communist state. The Court's interpretation of Article 54(1) of the Hungarian Constitution fully endorsed the 1983 Sixth Additional Protocol of the Council of Europe which declared capital punishment a form of inhuman and degrading punishment. The Court's interpretation was thus consistent with the Council of Europe's policy of abolition of capital punishment and significantly contributed to Hungary's speedy accession to the Council of Europe.

According to the Court's critics, 'there is little doubt that the symbolic significance of abolition moved the Judges to think that ... they were acting in the name of the new democratic Constitution'¹⁸ and the European Convention on Human Rights. The Court employed an unorthodox interpretation of Article 6(1) of the International Covenant on Civil and Political Rights as pointing in the direction of the abolition of capital punishment. Surprisingly, the Court did not raise the issue that the Covenant had already been binding in Hungary during the communist regime which maintained capital punishment for a limited number of serious criminal offences. Instead, the Court invoked Article 1 of the Council of Europe's 1983 Additional Protocol to argue against the legitimacy of capital punishment despite the fact that the European Convention on Human Rights was not ratified and therefore binding in Hungary at the time of the Court's judgment.¹⁹

Leaving aside speculations about possible political motives for the Court's judgment (rumours had it that the Court sought to support Hungary's entry into the Council of Europe by complying with its policy on the abolition of capital punishment),²⁰ the most plausible conclusion, therefore, is that the Court argued on the basis of abstract principles²¹ and a general European consensus rather than European legal conventions. It presented particular interpretations 'as an interpretation shared by all 'modern constitutions', i.e., universally shared.'²² It is important that this argument by universality of human rights used the European Convention on Human Rights as its referential point. 'Europe' represented universal human values and rights, and 'importing the law from Europe' amounted to becoming part of the global development of the democratic rule of law and a common language of human rights.²³ In this manner, the Minister of Justice, for instance, concluded that the abolition of capital punishment 'was in harmony with European legal development.'²⁴

The Rule of Law Defending Democracy – the Czech Lustration Law Case

The Hungarian Constitutional Court's strategy was typical of over-reliance on the Zeitgeist of universality of democratic values and human rights rather than consistently and logically constructed legal arguments. A similar perspective on the rule of law as a substantive concept based on democratic values and human rights was offered by the Czechoslovak Constitutional Court during its brief existence before the split of the Czechoslovak federation in 1992 and subsequently by the Czech Constitutional Court in its early decisions. In the famous and widely discussed federal court's judgment regarding the Czechoslovak lustration law²⁵ and the Czech court's judgment regarding The Act on the Lawlessness of the Communist Regime and Resistance Against It,²⁶ these constitutional courts formulated a strong doctrine of the democratic rule of law/Rechtsstaat based on the protection of human rights and substantive value-based legality as opposed to the formalist concept of socialist legality adopted and enforced by the previous communist regime.

Dealing with constitutionality of The Act on the Lawlessness of the Communist Regime and Resistance Against It in 1993, the Czech Constitutional Court argued that:

'The Czech Constitution accepts and respects the principle of legality as a part of the overall basic conception of a law-based state; positive law

does not, however, bind it merely to formal legality, rather the interpretation and application of legal norms are subordinated to their substantive purpose, law is qualified by respect for the basic enacted values of a democratic society and also measures the application of legal norms by these values (para. 25).¹²⁷

However, this robust judgment of the Czech Constitutional Court was preceded by the equally important 'Lustration Law Case' delivered by the federal constitutional court in 1992. Considering the principle of legal certainty and its possible weakening by the lustration law screening public officials and possibly banning them from a civil service office,²⁸ the court ruled that it needed to be related to substantive values protected by formal legality. According to the ruling, formal legality and continuity with the old system must not compromise the new system and substantive values upon which it is being built. The citizens' trust in the democratic rule of law should not be put at risk by ignoring the different value system upon which it is built and insisting on formal continuity with the past communist legislation. Such legal continuity would result in the persistence of the old value system which would undermine the new democratic rule of law.

Furthermore, the Court interestingly analyzed the communist system as a system in which

'[I]n addition to the formally legitimate institutions of legislative and executive power, the composition and activities of which were adapted in a purpose-oriented fashion to their designs on power, other state bodies and organizations also took part in the suppression of rights and freedoms without having any foundation at all in law for their activities (People's Militia), or they obtained such a foundation only through subsequent legal approval (Action Committees, Screening Commissions).'²⁹

The communist state based on suppressing human rights and commonly acting outside the framework of its own laws is contrasted to the democratic rule of law based on protecting human rights and freedoms. The Court subsequently concluded that the democratic state could use exceptional methods to protect its foundational principles and values. Furthermore, the Court compared the post-communist Czechoslovak condition to other European states which

'also took measures of a similar type after the collapse of the totalitarian regime's monopoly

power, and they considered them to be a legitimate means, the purpose of which is not to threaten the democratic nature of the constitutional system, the value system of a constitutional and law-based state, nor the basic rights and freedoms of citizens, rather the protection and strengthening of just those things.'³⁰

Unlike in the Hungarian Constitutional Court's capital punishment case, attempting compliance with European legal policies and documents yet to be ratified by the republic of Hungary, the Czechoslovak lustration law case was already responding to European and international criticisms of an act of the democratically elected legislator. The lustration act was criticized for its apparently discriminatory and anti-democratic character.³¹ The court, therefore, resorted to the argument using the rule of law as a system of values to: a) criticize the previous political regime; b) legitimize the new democratic regime and its commitment to the protection of human rights and freedoms; and c) compare the legislation to other European post-totalitarian or post-authoritarian measures and thus make it acceptable by European institutions, especially the Council of Europe.³²

It is noteworthy that the Czech Constitutional Court adopted exactly the same strategy as the Czechoslovak Constitutional Court when dealing with constitutionality of the lustration law's extended novelization in the Czech Republic in 2001. In this judgment, the Czech Constitutional Court invoked the idea of 'a democracy able to defend itself'³³ and the corresponding obligation of political loyalty of civil servants as a legitimate aim of the democratic state's legislation. To enhance its argument, the Court subsequently cited the European Court of Human Rights case *Vogt v. Germany*³⁴ and emphasized the possibility of the absolute nature of political loyalty of civil servants.

From Designs to Techniques: On the Instrumental Role of the Copenhagen Criteria

What is common to the Hungarian capital punishment case and the Czechoslovak lustration law case is the use of the substantive value-based concept of the rule of law as a legitimation strategy signalling the 'return to Europe'. Unlike the universal human rights doctrine inspired Hungarian Constitutional Court, the Czechoslovak and, later, Czech constitutional courts were mainly drawing on post-war German theory of the democratic rule of law and the constitutional state.

These early robust and overtly political decisions formulated political and moral foundations of the democratic rule of law. However, this style of reasoning became indefensible in the face of the emerging system of constitutional democracy and its distinct modes and elaborate techniques of judicial reasoning. The time of designers was coming to its close while the time of technicians was in the ascendancy in the second half of the 1990s. The period of drafting constitutional doctrines and documents, such as constitutions and human rights charters, was gradually replaced by the period of doctrinal elaborations and their technical applications.

This change is strongly present in the process of European integration. Between 1989 and 1993, post-communist states established EU membership as their foreign policy's ultimate priority, which was not perceived as clashing with the coeval process of rebuilding national sovereignty, constitutional statehood and the rule of law. The membership was considered a matter of national interest despite a profoundly asymmetrical relationship between the ever more economically and politically integrated EU and emerging post-communist democracies.

This 'asymmetric interdependence'³⁵ defined the whole period between the 1989 revolutions and the 2004 EU enlargement. Critics frequently commented on the European Union's vague promises of accepting post-communist countries 'in 5 years', ever since the fall of the Berlin wall. Nevertheless, post-communist political and constitutional transformations of the early 1990s and coeval profound transformation of the European Community into the European Union after the ratification of the Maastricht Treaty in 1992 eventually led to the outline of a specific integration policy for post-communist countries. In 1993, the newly established Union, therefore, adopted a set of Union membership conditions for candidate states which became known as the 'Copenhagen criteria' and were the basis of the conditionality process of EU accession.

As Milada Vachudova points out, the leverage of the EU/candidate states was originally passive and limited to the most general attractions of EU membership but transformed into an active one after the introduction of the Copenhagen criteria by the EU in 1993.³⁶ The Copenhagen criteria were adopted by the European Council in June 1993 and divided the EU accession conditions into three different categories – political, economic, and legal. While economic conditions specified the need to establish a func-

tioning market economy compatible with market pressures, competition and regulations within the EU, political conditions listed the need to guarantee institutional stability of emerging democracies and their constitutional systems including the rule of law principles and human rights catalogues.³⁷ Political conditions even included respect for and protection of minorities for which there was no ground within the framework of European law.³⁸

The asymmetrical relationship between the EU and post-communist accession states was justifiable by the Union's role as a political stabilizer at the time of social transformation³⁹ and accompanying ethnic and national tensions in the region of Central and Eastern Europe.⁴⁰ Until the Copenhagen Council, the issues of democracy and the rule of law were automatically associated with Member State governments and no formal criteria for applicant countries were defined by the Union. As Wojciech Sadurski commented:

'[T]hese matters – democracy, the rule of law and human rights – have largely been taken for granted within the Community itself, and never before 1993 were they included in a formal set of criteria for former applicant countries, whose democratic and human rights credentials always seemed impeccable to the members at the time. But after 1993 the contrast between the rules for existing members and the admission criteria for prospective newcomers became sharp.'⁴¹

During the accession process, political and economic targets coincided with the legal requirement that all candidate states had to harmonize their national legal systems with the body of European *acquis*. Substantive political and economic achievements were thus accompanied by the instrumental need to adopt the EU *acquis* to adhere to political, economic and monetary goals of the Union. The harmonization of European and national laws and the incorporation of European legal regulations became a major political objective.

The legal basis of European integration of post-communist countries was formed by the system of the Europe Agreements which obliged the candidate states to harmonize their laws with EU law.⁴² Strengthening the instrumental control of the accession process, the Commission introduced its Agenda 2000 in 1997 which focused on the ability to adopt the enormous body of the EU *acquis*, including the Treaties, secondary legislation and case-law of the European Court of Justice.⁴³ In 1998, the Commis-

sion, therefore, formed the Accession Partnerships with individual countries which included the legal systems' harmonization deadlines and priorities. Furthermore, the Partnerships led to the formation of the National Programmes for Adopting the Community Acquis in which the candidate states specified their harmonization policies including the adoption of legal acts, institutional reforms and financial resources. These policies were then annually assessed in the Commission's Progress Reports.⁴⁴

While the 1993-7 period mainly involved general remarks regarding democracy and the rule of law reforms, the Progress Reports turned political conditionality into a detailed monitoring technique after 1997. The first reports were published in the autumn of 1998⁴⁵ and consisted of a number of subsections evaluating different branches of government, the system of justice, its efficiency, judicial professions, corruption and anti-corruption measures, protection of civil and political rights, social rights, minority rights and policies, etc. The reports assessed progress in legislation and administrative measures in specific policies in individual countries, described accomplishments and prescribed further measures to ensure the whole process successfully came to its end. National governments were asked to set out short- and medium-term priorities for the adoption of the acquis and were provided financial assistance to achieve these goals.⁴⁶

The EU as a 'Patron' of Political Stability and Democratic Reforms?

The Copenhagen criteria and subsequent Progress Reports and other policies introduced by the EU, like any other external policies, largely depended on internal conditions and factors facilitating their adoption by candidate states.⁴⁷ They had to be reformulated at national level as political interests, party ideologies, governmental programmes and constitutional changes. Though heavily influencing constitutional and political developments in post-communist countries,⁴⁸ the quality and effect of incorporated EU laws eventually depended on national legal and political institutions⁴⁹ and cultures, while the EU could only monitor this process of legal harmonization.⁵⁰

From the perspective of the democratic rule of law, the Copenhagen criteria and the conditionality designed Progress Reports of the Commission had very mixed results. EU membership was considered such a political priority in all candidate states that the laws were approximated without appropriate democratic

deliberation and justified as historical necessity. The candidate states did not participate in the creation of EU acquis and their contribution to the Europe Agreements and conditionality documents was very limited.⁵¹ Despite all these shortcomings, the candidate states nevertheless enjoyed racing in what was nicknamed the EU accession 'regatta'⁵² and competed themselves with each other in terms of their number of completed chapters of EU negotiations. In this context, one can legitimately ask whether metaphors of racers at sea should not be replaced by an old-style east European metaphor of 'Potemkin villages' scattered along riverbanks of Central and East Europe.

Despite fundamental criticisms, however, the whole process of European integration also had an enormously positive and stabilizing effect on post-communist candidate states throughout the 1990s and the early 2000s. While drawing on the difference between 'insiders' and 'outsiders' and using the rule of law, democracy and human rights criteria as political pressure devices, the conditionality of the Copenhagen criteria successfully pushed 'outsider' post-communist countries to enact specific policies and comply with standards of democratic constitutionalism and the rule of law.

How much EU 'law in books' influenced candidate states' 'law in action' will always be subject of political disputes and academic interest. Nevertheless, the very existence of EU political conditions constituted a specific limitation of post-communist political power and successfully contained some excesses of political populism.⁵³ Though inappropriately deliberated at nation state level, legal rules of EU acquis still served as an instrument of political reforms enhancing democracy and political accountability in candidate countries. In other words, the conditionality process weakened democratic deliberation but strengthened democratic institutional designs in those countries. The harmonization of EU and national legal systems happened as a rapid fast-tracked process of importation of laws but it also permanently affected legal and political institutions and thus contributed to the much slower and ongoing process of transformation of legal and political cultures of candidate states, such as changes in argumentative styles of the judiciary, administrative governance, etc.

After the fall of communism, the process of Europeanisation was always closely associated with the processes of democratization and constitutionalisation. Some academics even wrote about the 'accession's

democracy dividend⁵⁴ when examining the force, impact and limitations of the Union's external pressure on the accession countries. EU membership was considered the best protection of emerging constitutional democracies in Central and Eastern Europe against illiberal and authoritarian politics, corruption, arbitrary use of power by civil servants, lack of public accountability, and many other sorts of political failures. In other words, EU institutions were expected to promote and police exactly the same goals which defined post-communist constitutional and political transformations. Weak national political and legal institutions, which suffered from insufficient resources, experience, and were prone to political cronyism and corruption, were expected to be externally supported and stabilized during the transitional period by the EU.

EU institutions 'patronized' national politics and represented another check on standards and quality of constitutional and democratic transformations. It was legitimized by the enormous popularity of the prospect of EU membership. At the beginning, the Commission's overall scrutiny and evaluation classified three different groups of candidate states: those already conforming to the democracy criterion (the Czech Republic, Estonia, Hungary, Poland and Estonia), those on their way to meeting the criterion (Lithuania, Latvia, Romania, Bulgaria), and Slovakia as a country failing to meet it and therefore excluded from accession talks. However, the Slovak parliamentary election of 1998 resulted in the end of the Mečiar government and the new government led by Prime Minister Dzurinda subsequently re-opened accession talks in February 2000 and eventually succeeded in bringing the country to the EU in the first enlargement wave in May 2004.⁵⁵

While the Slovak example persuasively shows the public mobilization and democratization potential of EU membership and the Union's stabilizing role in national politics,⁵⁶ conditionality criteria also strongly affected national political and legal agendas in countries classified as already having democratic governance in 1997. Indeed, the rule of law and democratic transformation originated in internal political changes in those countries. Political demands for free elections, multi-party political systems, independent systems of justice, freedom of expression, local government, etc., had been formulated by national democratic forces. Nevertheless, it is important to emphasize that those forces always could rely on the EU as a major point of reference and supranational organization of democratically

governed liberal states based on the rule of law. The EU represented a 'normal state of things' towards which post-communist countries in transformation were heading and which, therefore, could and actually did have a strong synergistic effect in European politics.⁵⁷

The candidate states' 'patronized status' did not change until the Union's engagement in constitution-making process which was opened by the Convention in 2002, continued by approving a draft of the Constitutional Treaty in 2004, and eventually failed due to the 'No' results of ratification referenda in France and the Netherlands in 2005. During the Convention's work on the constitutional treaty, the candidate states were invited to contribute to its drafting but they could not block any consensus that could be established amongst Member States at the time. In other words, the post-communist states' status changed from passive recipients of EU laws to active participants in EU constitution-making.

Furthermore, the stabilizing effect is still detectable these days even in the most Eurosceptic countries, such as the Czech Republic. The EU finds itself in the paradoxical situation of being a highly suspicious political organization typical of impersonal administrative power and already imposing too many of its regulations on post-communist countries, yet containing even worse political inclinations of national political and bureaucratic élites.⁵⁸ Traditional Central and East European distrust of the state as an alien and incomprehensible institution has been associated with the EU bodies, yet the same bodies are locally believed to have powers to make national politics more accountable and under public control. The dividend still pays off despite local distrust of the company's management because all other alternatives would have amounted to political losses rather than profits.

European 'Things Administering Themselves'? EU Accession's Impact on Different Branches of Constitutional Power

The Copenhagen criteria and conditionality process show the difference between political goals and operations, that is, between the democratic rule of law and specific policies of its implementation, stabilization and enhancement. The EU can demand that its Member States and candidate states be democratically governed and rule of law based. However, the Union as a supranational organization itself is short of democratic governance.

The EU rule of law, therefore, heavily draws on the administrative state's legitimacy based on efficiency and outcomes rather than values and democratic procedures.⁵⁹ It resembles earlier political developments within the nation state in the late 19th century when the bureaucracy became the most important legitimizing part of the political will and the rationality of bureaucratic order informed the notion of legitimacy by legality. Regulatory 'necessities' and efficient measures make the EU copy the design of the administrative state and invoke 'the common benefit' rather than seek legitimation through 'representative democracy'.

In this state of 'things administering themselves',⁶⁰ political goals of democracy, human rights and the rule of law can be formulated by the EU as external conditions but not as the Union's internal principles which need to be adopted at post-communist nation state level. They can be referred to as Member State intrinsic principles and as such legitimately expected of candidate states. However, this 'horizontal argument' is impossible to supplement by a 'vertical argument' of the EU democratic rule of law permeating the candidate state political and legal institutions.

The Union, therefore, is best described as the rule of law without legitimacy by democratic procedures, yet legitimized by democratic constitutionalism at Member State level.⁶¹ In European legal and political studies, this structural setting is widely discussed as the EU's 'democratic deficit'. The EU's democratic deficit literature is almost as rich and diverse as literature on the rule of law in post-communist countries. For some, the lack of democracy at EU level merely proves how wrong all Euro-enthusiasts have been in pursuing their visions of European statehood. For others, the deficit has been just a minor structural deficiency fully compensated for by common benefits of EU membership and democratic legitimacy guarantees facilitated by political institutions of Member States. Nevertheless, both sides of this argument admit that European integration has been running as a profoundly legalistic and depoliticized project short of substantial democratic deliberation.⁶²

One of the most noticeable common benefits stretching beyond the EU and its actual Member States, indeed, was the Union's democratizing effect on the candidate states during their accession talks.⁶³ From the perspective of the candidate states, EU membership and conditionality process were equally legitimized by 'the national benefit' and received public support. Nevertheless, the rule of law is primarily

a structural precondition of democratic constitutionalism. It, therefore, has to be examined against the background of structures and operations of political and legal systems.

From the perspective of constitutional separation of power, the executive branch of national government benefited while the legislature was reduced to a body mechanically implementing EU *acquis* during the accession process. Parliamentary debates were initially limited to a few plenary sessions in most candidate states and this atmosphere of political ignorance lasted until the final stages of legal harmonization.⁶⁴

Accession conditions were hardly disputed by national parliaments and swiftly accepted in the hope of speeding the process of EU integration. Special committees administering European integration commonly discussed acts of legislation before they were submitted to ordinary legislative procedures and EU legal regulations were adopted through fast-tracking parliamentary procedures to meet deadlines set up during accession talks. For instance, the Czech government set up a special department which scrutinized all legislative proposals in terms of their compatibility with EU law and recommended to the government whether to proceed with legislative acts, or not.

The power of national bureaucracy was being enhanced by reports and political changes demanded by the EU's bureaucratic class.⁶⁵ Knowledge, finances and human resources made the executive branch privileged over the legislature and, to a lesser extent, the judiciary⁶⁶ and key national ministers, together with EU officials responsible for enlargement, formed a special group of administrators managing the accession process.⁶⁷ Instrumentality of accession procedures prevailed over and occasionally even imperilled substantive goals of democracy, human rights and the rule of law.

As regards the system of justice, legislative harmonization obviously needed to be accompanied by judicial harmonization which would guarantee the consistent interpretation of EU laws and legal acts approximating national and EU laws by the judicial branch.⁶⁸ With few exceptions, such as the Polish Constitutional Tribunal cases concerning the different retirement age of male and female employees, the judiciary supported harmonization and a generally pro-EU interpretation of laws.⁶⁹ Judges even used EU laws as a form of self-empowerment against the legislative and executive branches of their nation states. Again, the power of expert legal knowledge

served to conform to the general political trend of European integration.

From Constitutional Sovereignty to EU Membership and Divided Sovereignty

During the 1990s, post-communist countries reinvented their national sovereignty, drafted new constitutional documents, and subsequently used their newly built constitutional sovereignty in EU membership negotiations. With the exception of Hungary and Poland, post-communist states joining the EU in 2004 had all been 'new states' – Estonia, Latvia and Lithuania reconstituted their statehood against the background of the collapsing Soviet Union, Slovenia left behind former republics of Yugoslavia in violent turmoil, and the Czech Republic and Slovakia peacefully abandoned common Czechoslovak federal statehood. For these states, EU membership was yet another form of their new existence and a proof of identity in the world of international politics and law.

The EU requires its Member States to delegate substantial sovereign powers to its institutions including monetary policy, foreign affairs, border controls, judicial power and policing. In all post-communist countries, these sovereign powers were being reconstituted since 1989, yet coevally limited during the accession process. This process of self-limitation of constitutional sovereignty was intended to cement rather than weaken the liberal democratic rule of law at post-communist nation state level. Nevertheless, it also revealed structural shortcomings of the EU as a supranational organization stretching far beyond a common international law framework, yet falling short of any form of federal or confederative democratically legitimate statehood. It, therefore, is not surprising that the issue of constitutional sovereignty and its limits have returned as the most prominent constitutional problems in the wake of the EU accession of former post-communist states. The public, its political representations and various constitutional bodies gradually began to emphasize the need to protect national statehood and closely associated it with the protection of constitutional democracy and human rights.⁷⁰

Reflecting on the prominent position of constitutional courts during post-communist transformations and the legalist character of EU integration, it is not surprising that these judicial bodies became a centre of constitutional debates regarding the EU's structure of 'divided sovereignty'. Constitutional ambi-

valence about the accession process was addressed differently by different constitutional courts in different post-communist countries. As early as 1998, the Hungarian Constitutional Court raised the question of legitimacy of the harmonization process in its 'Europe Agreement Case' in which it reasserted constitutional sovereignty of the Republic of Hungary against the direct applicability of EU law and stated that a transfer of sovereignty to a foreign legal system needed to be explicitly authorized under the Hungarian constitutional rule.⁷¹ In the judgment, it also emphasized that the constitutional amendment must follow the prescribed constitutional procedure rather than be stealthily enforced by means of parliamentary ratification of an international treaty.

Similarly, the Slovenian Constitutional Court argued that 'the Constitution places the public interest, for the State not to commit itself under international law to fulfil obligations which are not in conformity with its Constitution, at the level of a constitutional value.'⁷² Should the Court find some provisions of an international treaty unconstitutional, the ratification is subject to the state's reservations added to the treaty, its renegotiation or alternatively to a prior constitutional amendment.

It is interesting to see how constitutional courts' commitment to the rule of law and constitutional sovereignty during the accession process opened a debate which logically followed the 1993 German Constitutional Court's Maastricht decision addressing the same problems from the perspective of a court of a Member State.⁷³ In this landmark decision, German judges discussed wide technical implications of the political fact that there is no European demos and the EU, therefore, falls short of substantive democratic legitimation necessary for any project of supranational statehood based on the supremacy of its legal system.⁷⁴ The doctrine of EU legal monism, which would successfully argue for the supremacy of EU laws over legal and constitutional norms of Member States, is impossible to establish due to the lack of democratic legitimacy of the Union. Constitutional rights of citizens of Member States, therefore, have to be protected even against EU institutions. This form of legal dualism means that any EU limitation of constitutional sovereignty of Member States always can be reviewed and reconsidered by constitutional courts of those states.⁷⁵

Constitutional courts of central and east European candidate states have interpreted the relationship between EU and national legal systems as a matter

of intergovernmental negotiations drawing on national mechanisms of democratic legitimization. However, since the accession of post-communist countries to the EU in 2004, jurisprudence and theory of EU law in those countries has been witnessing much more diverse elaborations of this issue. For instance, the Constitutional Review Chamber of the Estonian Supreme Court recently concluded that the system of EU laws enjoyed supremacy over the Estonian Constitution because

‘... within the spheres, which are within the exclusive competence of the European Union or where there is a shared competence with the European Union, the European Union law shall apply in the case of a conflict between Estonian legislation, including the Constitution, with the European Union law.’¹⁷⁶

On the other hand, the ‘Lisbon Treaty’ judgment of the Czech Constitutional Court reiterates the German constitutional doctrine of *Kompetenz der Kompetenz* and, although declaring its commitment to the ‘pro-European’ interpretation of EU treaties, states that

‘[I]n the case of a clear conflict between the national Constitution and European law, which is impossible to mitigate by any reasonable interpretation, the constitutional order of the Czech Republic, especially its substantive core, takes precedence.’¹⁷⁷

Similar examples of reformulating the principle of constitutional sovereignty in the post-accession new Member States may be found, for instance, in the Polish Constitutional Tribunal’s ‘Euro-warrant case’.⁷⁸

Endnotes

- 2 Sharon L. Wolchik and Jane L. Curry (eds.), *Central and East European Politics: From Communism to Democracy*, 2007.
- 3 H.L.A. Hart, ‘Kelsen Visited’, in H.L.A. Hart, *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, 1983, p. 286, at p. 287.
- 4 Attacks on Kelsen’s theory as an argumentative ground used by despotic and tyrannical governments have recently been balanced by scholarly works relating his pure theory of law to theories of liberal democracy, constitutional statehood, and even political pragmatism. See especially David Dyzenhaus, *Legality and Legitimacy: Carl Schmitt, Hans Kelsen and Hermann Heller in Weimar*, 1999 and Richard A. Posner, *Law, Pragmatism and Democracy*, 2003, p. 250.
- 5 James E. Herget, *Contemporary German Legal Philosophy*, 1996, pp. 4-5.
- 6 Robert Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 2002.
- 7 Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, 1978.
- 8 Charles R. Epp, *The Rights Revolution: Lawyer, Activists and Supreme Courts in Comparative Perspective*, 1998; S. Walker, *The Rights Revolution: Rights and Community in Modern America*, 1998.

Concluding Remarks

The growing variety and complexity of constitutional jurisprudence in Central and Eastern Europe merely proves that former candidate states have joined other Member States in attempts at finding reasonable responses to legal and constitutional dilemmas of the current EU rule of law vis-à-vis the rule of law of democratic constitutionalism existing at nation state level. Furthermore, these constitutional dilemmas confirm that post-communist states have joined EU Member States in their complex constitutional structures and semantics of the divided rule of law and democratic legitimacy both embedded in and transcending the nation state. They actively participate in the construction of a specific European supranational polity which may not have characteristics of a modern democratic nation but still can effectively enhance the rule of law based on human rights equally shared by all EU citizens.

In other words, the rule of law and democratization problems faced by those countries in the 1990s have become intrinsic part of European governance which may primarily be driven by instrumentality and complex techniques of supranational administration but, nevertheless, cannot eliminate issues of substantive democratic values and their recognition by a supranational community of EU citizens. After the 2004 and 2007 enlargements of the EU, the problem of post-communist constitutional and political transformations and the democratic rule of law, therefore, has eventually become part of a much wider and more complex problem of democratization of the EU rule of law stretching far beyond matters of technicality and ‘things administering themselves’.

- 9 H.L.A. Hart, *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, 1983, pp. 132-144.
- 10 Jürgen Habermas, 'Reconciliation through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls's Political Liberalism', in 92 *Journal of Philosophy* (1995), p. 109; John Rawls, 'Political Liberalism: Reply to Habermas', in 92 *Journal of Philosophy* (1995), pp. 132-180.
- 11 Daniel Tarschys, *Europe as Invention and Necessity*, 1999.
- 12 For further details, see Stuart Croft et al., *The Enlargement of Europe*, 1999.
- 13 For a comprehensive overview, see Adam Czarnota et al. (eds.), *Rethinking the Rule of Law after Communism*, 2005.
- 14 Herman Schwartz, *The Struggle for Constitutional Justice in Post-Communist Europe*, 2002, pp. 82-83.
- 15 For further details, see, for instance, Jiří Přibáň et al. (eds.), *Systems of Justice in Transition: Central European experiences since 1989*, 2003.
- 16 The Capital Punishment Case No. 23/1990 of 31 October 1990. For details, see L. Sólyom and G. Brunner (eds.), *Constitutional Judiciary in a New Democracy: The Hungarian Constitutional Court*, 2000, pp. 118-138.
- 17 *Ibid.*, p. 120.
- 18 G. Fletcher, 'Searching for the Rule of Law in the Wake of Communism', *Brigham Young University Law Review* (1992), p. 145, at p. 160.
- 19 Sólyom and Brunner, *Constitutional Judiciary in a New Democracy*, pp. 122-123.
- 20 Fletcher, 'Searching for the Rule of Law', at pp. 158-159.
- 21 See Renata Uitz, *Constitutions, Courts and History: Historical Narratives in Constitutional Adjudication*, 2005, p. 210.
- 22 C. Dupré, *Importing the Law in Post-Communist Transitions: The Hungarian Court and the Right to Human Dignity*, 2003, p. 165.
- 23 *Ibid.*, p. 167
- 24 Solyom and G. Brunner, *Constitutional Judiciary on a New Democracy*, p. 120.
- 25 Judgment No. 1/92PI US of the Constitutional Court of the Czech and Slovak Federal Republic.
- 26 The Act on the Lawlessness of the Communist Regime and Resistance Against It, No. 198/1993Sb. and the Judgment of the Constitutional Court of the Czech Republic, No. 19/93PI US.
- 27 For further discussion of this judgment, see Jiří Přibáň, *Dissidents of Law: on the 1989 velvet revolutions, legitimations, fictions of legality and contemporary version of the social contract*, 2002, p. 111.
- 28 For the law's analysis, see J. Přibáň, 'Oppressors and Their Victims: The Czech Lustration Law and the Rule of Law', in Alexander Mayer-Rieckh & Pablo de Greiff (eds.), *Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies*, 2007, p. 309.
- 29 Judgment No. 1/92PI US. Available from: http://angl.concourt.cz/angl_verze/doc/p-1-92.php.
- 30 *Ibid.*
- 31 See especially Jiřina Šiklová, 'Lustration or the Czech Way of Screening', in M. Krygier and A. Czarnota (eds.), *The Rule of Law after Communism*, 1999, p. 248.
- 32 Jiří Přibáň, *Legal Symbolism: on Law, Time and European Identity*, 2007, pp. 159, 175 et seq.
- 33 Judgment No. 9/2001PI. US of the Constitutional Court of the Czech Republic, referred to as 'Lustration Law Case II'.
- 34 Judgment *Vogt v. Germany*, (17851/91) [1996] ECHR 34 (2 September 1996).
- 35 Milada Anna Vachudova, *Europe Undivided: Democracy, Leverage, Integration after Communism*, 2005, p. 109.
- 36 *Ibid.*, ch. 3 and 5.
- 37 Manfred Novak, 'Human Rights 'Conditionality' in Relation to Entry to, and Full Participation in, the EU', in Philip Alston et al. (eds.), *The EU and Human Rights*, 1999, p. 687.
- 38 Bruno De Witte and Gabriel N. Toggenburg, 'Human Rights and Membership of the European Union', in Steve Peers and Angela Ward, *The European Union Charter of Fundamental Rights: Politics, Law and Policy*, 2004, p. 59, at pp. 67-68.
- 39 For a more general discussion, see Wojciech Sadurski et al. (eds.), *Spreading Democracy and the Rule of Law? The impact of EU enlargement on the rule of law, democracy and constitutionalism in post-communist legal orders*, 2006.
- 40 Jiří Přibáň, 'European Union Constitution-Making, Political Identity and Central European Reflections', 11 *European Law Journal* (2005), p. 135.

- 41 Wojciech Sadurski, 'Charter and Enlargement', in 8 *European Law Journal* (2002), p. 340, at p. 343.
- 42 Frank Schimmelfennig, 'The Community Trap: Liberal Norms, Rhetorical Action and the Eastern Enlargement of the European Union', 55 *International Organization* (2001), p. 47.
- 43 Michael J. Baun, *A Wider Europe: The Process and Politics of European Union Enlargement*, 2000.
- 44 See, for instance, Marc Maresceau (ed.), *Enlarging the European Union: Relations Between the EU and Central and Eastern Europe*, 1997; Marise Cremona (ed.), *The Enlargement of the European Union*, 2003.
- 45 Andrew Williams, 'Enlargement of the Union and human rights conditionality: a policy of distinction?', in 25 *European Law Review* (2000), p. 601.
- 46 Vachudova, *Europe Divided*, p. 125.
- 47 Judith Kelley, 'International Actors on the Domestic Scene: Membership, Conditionality and Socialization by International Institutions', in 58 *International Organization* (2005), p. 425.
- 48 Geoffrey Pridham and Tatu Vanhaveren (eds.), *Democratization in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives*, 1994.
- 49 Eric Stein, 'International Law in Internal Law: Toward Internationalization of Central-Eastern European Constitutions?', 88 *American Journal of International Law* (1994), p. 427.
- 50 Jon Elster et al., *Institutional Design in Post-communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*, 1998.
- 51 Frank Schimmelfennig and Ulrich Sedelmaier, 'Governance by Conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe', 11 *Journal of European Public Policy* (2004), p. 661.
- 52 The 'regatta principle' was introduced at the EU Helsinki Summit in December 1999. According to the principle, each candidate state could complete the accession talks at any time without being held back by other candidate states and their negotiations.
- 53 See Přebáň, *Legal Symbolism*, at pp. 99-102.
- 54 Wojciech Sadurski, 'Accession's Democracy Dividend: The Impact of the EU Enlargement upon Democracy in the New Member States of Central and Eastern Europe', 10 *European Law Journal* (2004), p. 371.
- 55 Frank Schimmelfennig et al., 'The Impact of EU Political Conditionality', in Frank Schimmelfennig and Ulrich Sedelmaier (eds.), *The Europeanization of Central and Eastern Europe*, 2005, p. 29, at pp. 37-42.
- 56 Geoffrey Pridham, 'EU Enlargement and Consolidating Democracy in Post-Communist States – Formality and Reality', in 40 *Journal of Common Market Studies* (2002), p. 953.
- 57 See, for instance, Andrew Evans, 'Voluntary Harmonisation in Integration between the European Community and Eastern Europe', in 22 *European Law Review* (1997), pp. 201-220.
- 58 Jacques Rupnik, 'From Democracy Fatigue to Populist Backlash', in 18 *Journal of Democracy* (2007), p. 17.
- 59 David Beetham and Christopher Lord, 'Legitimacy and the European Union', in Albert Weale and Michael Nentwich (eds.), *Political Theory and the European Union: Legitimacy, Constitutional Choice and Citizenship*, 1998, p. 15, at p. 17
- 60 Carl Schmitt, *Legality and Legitimacy*, 2004, pp. 5-6.
- 61 See, for instance, the Treaty of Lisbon, especially its Article 10 which reads: '1. The functioning of the Union shall be founded on representative democracy. 2. Citizens are directly represented at Union level in the European Parliament. Member States are represented in the European Council by their Heads of State or Government and in the Council by their governments, themselves democratically accountable either to their national Parliaments, or to their citizens. 3. Every citizen shall have the right to participate in the democratic life of the Union. Decisions shall be taken as openly and as closely as possible to the citizen. 4. Political parties at European level contribute to forming European political awareness and to expressing the will of citizens of the Union.'
- 62 Přebáň, *Legal Symbolism*, at pp. 116-119.
- 63 *Ibid.*, at p. 119.
- 64 Zdena Mansfeldová and Michal Klíma (eds.), *The Role of the Central European Parliaments in the Process of European Integration: Proceedings of International Conference, Prague, 12-14 September 1997*, 1998.
- 65 Peter Mair, 'Popular Democracy and EU Enlargement', 17 *East European Politics & Societies* (2003), p. 58.
- 66 Heather Grabbe, 'How Does Europeanisation Affect CEE Governance? Conditionality, Diffusion and Diversity', in 8 *Journal of European Public Policy* (2001), p. 1013, at p. 1016.

- 67 Sadurski, 'Accession's Democracy Divident', at p. 383.
- 68 Anneli Albi, EU Enlargement and the Constitutions of Central and Eastern Europe, 2005, p. 52.
- 69 Ibid., at pp. 52-54.
- 70 Andrew Moravcsik and Milada Anna Vachudova, 'National Interests, State Power and EU Enlargement', 17 East European Politics & Societies (2003), p. 42.
- 71 Allan Tatham, 'Constitutional Judiciary in Central Europe and the Europe Agreement: Decision 30/1998 (VI.25) AB of the Hungarian Constitutional Court', in 48 International and Comparative Law Quarterly (1999), p. 913.
- 72 Decision No. RM-1/97, 5 June 1997, Uradni list RS, No. 40/97, on Europe Agreement. Quoted from Albi, see n. 67 above, at p. 116.
- 73 Ibid., at p. 135.
- 74 For a different view favouring the supremacy of European law, see Karen J. Alter, Establishing the Supremacy of European Law: The Making of an International Rule of Law in Europe, 2001.
- 75 For further discussion, see Jiří Přibáň, 'Is There the Spirit of the European Law? Critical remarks on EU constitution-making, enlargement and political culture', in Volkmar Gessner and David Nelken (eds.), European Ways of Law, 2007, p. 231, at p. 246.
- 76 Constitutional Judgement of the Supreme Court of Estonia on the interpretation of the Constitution, No. 3-4-1-3-06. See <http://www.nc.ee/?id=663>.
- 77 See section 85 of the judgment No. 19/08 Pl. US of 26 November 2008 regarding the constitutionality of the Treaty of Lisbon.
- 78 Massimo Fichera, 'The European Arrest Warrant and the Sovereign States: A Marriage of Convenience?', 15 European Law Journal (2009), p. 70.

The Conception of the Czech Economic Transformation in the Context of Central European Economic Thought

Martin Myant

The Conception of the Czech Economic Transformation in the Context of Central European Economic Thought

Martin Myant

1. Introduction

The theme of this contribution is the state of economic thinking in Czechoslovakia in 1989 and how that influenced the policies chosen, and hence the course of, the economic transformation in the following years. This is then put in a comparative context to show how Czech thinking differed from that in Poland and Hungary and how those differences affected policy choices. In this context Czechoslovak means predominantly Czech. The Slovak contribution was relatively small with the important debates that decided economic policy taking place in Prague.

Czech authors have yet to write much on economic thinking in that period. The most comprehensive and serious study is a short book by Zdislav Šulc (1998). There are personal accounts by Tomáš Ježek (1994, 2007), but he writes as much about people as ideas and relives old battles without much new analysis. Background to economic thinking before 1989 and details of Czech economists' later contributions can be found in English in the author's works (Myant, 1989; Myant, 1993; Myant, 2003).

2. Long-term similarities

There are similarities between the countries of East-Central Europe. All adopted the Soviet model at one time and all adopted its intellectual baggage, meaning the formal acceptance of the officially-backed 'political economy of socialism' within which state ownership and central control over the economy were considered axiomatic. In all of these countries there were periodic attempts at reform which seemed never to overcome the system's fundamental weaknesses.

There were twists and turns in the levels of popular acceptance of the system but, as a very broad generalisation, there was a long-term trend for increasing disillusionment with central planning and socialism in general on the part of those who had been prepared to give it a degree of support. This followed

different courses across the socialist countries and those differences were to be reflected in strategies for transformation after 1989.

3. Poland's specificities

In Poland the regime could never establish the ideological hegemony seen in Czechoslovakia. There was some support for communist, and still more socialist, ideas after 1945, but there was also strong opposition to domination by the Soviet Union, a strong nationalist tradition and the Catholic church that was associated with that tradition. The failure of orthodox Marxism to achieve absolute dominance was reflected in a significant degree of continuity in intellectual life from the pre-war period. Well-known examples were the prominent economists Oskar Lange and Michał Kalecki who had established international reputations and interests transcending the traditional Marxist framework (cf Kopeček, 2009, esp. pp.146-8).

This degree of liberalism in intellectual life was protected by the regime's instability: Polish history was punctuated by workers' protests which forced governments to accept a series of compromises. After 1956 they accepted that agriculture could not be collectivised and agreed, at least formally, to the creation of a form of workers' self-management. After 1970 they accepted foreign credits to help maintain living standards and economic growth. After the deepest crisis, of 1980 to 1981, they, again at least formally, accepted that radical reform of the economic system was absolutely essential.

4. Hungary's specificities

In Hungary too there was less of a base for voluntary support for the dominant ideology. After 1956 there was a period of strong repression, but the new regime also sought to win acceptance by taking on board some cautious reform thinking. This was expressed in the New Economic Mechanism, introduced without any accompanying political changes in 1968. It was

formulated by specialist economists who had been able to research the weaknesses of the old economic mechanism and who retained the trust of the party leadership.

5. Czechoslovakia's specificities

Czechoslovakia was characterised by a stronger support base for the Communist Party and for the ideology that it traditionally propagated. There was far less continuity in economic thinking from the pre-war period than in Poland and surviving leading figures from that past were persecuted after 1948. A new generation, schooled initially in Marxist thinking, began to assert itself with more open thinking in the 1960s, but 1968 and subsequent 'normalisation' set Czechoslovak economic thinking on a course that was rather different from those of Poland and Hungary in the 1970s and 1980s. Professional economists were never again trusted by the party leadership.

The economic reforms of 1968 were not particularly radical, but a number of key ideas were developed by at least some of the economists involved in developing policies (for a discussion, see Fontes rerum, 2008).

Above all, at the broadest intellectual level;

- there was an interest in what was happening, and what ideas were developing, in other countries, and that encouraged the thought among Czech economists that alternative forms of a socialist economic system were possible,
- there was an interest in, and access to, economic theories from outside the Marxist tradition. This did not obviously influence thinking on policies – the same conclusions were being reached by pragmatic development from a Marxist base – but it did increase confidence and encourage more open thinking. A notable point is Kouba's use of Hayek to justify his view that an absolute essential for a serious reform was prices set by the market (Kouba, 1968). It was a contribution that could not be repeated through the 1970s or 1980s.

In terms of practical proposals;

- there was an acceptance of the need for market-determined prices, albeit with caveats that the transition might be painful and therefore have to be gradual,
- there was a recognition of the need for enterprises to take their own decisions and that meant that they needed clear autonomy from a central authority. Ideas for achieving this included forms of

self-management and a state holding company to act as owner of joint-stock companies with powers similar to those of shareholders (Šulc, 2000),

- there was acceptance of the need for a commercial banking system and a capital market so that profits from one firm could be used for investment by another,
- there was acceptance of the objective of an open economy with a convertible currency.

To repeat, these were not the changes implemented. These were the ideas that emerged. In the years after 1989 one of the arguments in polemics over economic policy was that the generation from 1968 wanted to repeat the same measures that had failed in the past. They did not. Some did build from the ideas they had developed in the 1960s but had been unable to see implemented. Even then, their real strength was the ability to look critically and open-mindedly at past policies and thinking.

6. Normalisation

Normalisation after 1968 led to divisions in the life-paths of economists that were sharper than in any neighbouring country. Those who had been active in 1968 were excluded from intellectual life. They either emigrated (and those that did were to contribute relatively little more to policy debates) or could not undertake further scientific work. This delineated a distinct older generation. It should be added that they had had little contact with the ideas of a preceding generation of Czech economists who had been silenced after 1948. They had come via a Marxist background to develop ideas on how the old system needed to be changed.

Nevertheless, the experience of 1968 was a relevant preparation for the conditions after 1989. This finds recognition in a textbook for university students with the claim 'the best economists from the men of 1968 – Karel Kouba, Čestmír Kožušník and Otakar Turek ... rid themselves during their years of forced silence of nostalgia for market socialism and were better prepared for the complications of the transition ... than were the right-wing radicals. However, their circumspection did not find a strong political expression' (Vencovský, Půlpán et al, p. 341). Indeed, they retained an ability and a will to think for themselves while the pressures on the next generation were kept away from innovative ideas.

A younger generation, with less active involvement in 1968, could form the core of the next group of

Czech economists. They learned not to talk about reform (the word was a taboo) and certainly not to talk about 1968. They knew not to attack Marxism in public, but nor was Marx their starting point. They had learned about a range of alternative theoretical approaches and that is reflected in some of their work, albeit largely in the application of particular techniques or concepts that could be used to measure economic performance (production functions, growth accounting, macroeconomic balance, all with applications of statistical and econometric methods). This helped show that there were problems in socialist economies, but it was not much help in proposing solutions. Indeed, it was quite possible to use mathematical and other techniques to construct improved models of a centrally-planned economy and this was a continuing trend in Czechoslovak economic thinking.

Thus this 'middle' generation was not well prepared for the situation after 1989, but its members believed that their time had come and used their prestige as expert economists to propose solutions.

By the late 1980s there was another rising generation beginning to appear, but it was not yet important. Among these were individuals with much more explicit commitment to 'neo-liberal' thinking: among the 'middle' generation Tomáš Ježek was unusual in openly espousing such opinions.

This generational split is more striking than in Hungary and Poland. Even though there were prominent Polish economists who were victimised and many who emigrated, there was still scope for more pluralism of thought than in Czechoslovakia. The instability of the regime and the continuity from past traditions ruled out the creation of so powerful a generation divide.

7. Hungary and Poland in the 1980s

All of the issues referred to above from 1968 were important parts of debates in Hungary and Poland in the late 1980s, and there was considerable public debate among professional economists. Those countries evolved towards more contact with, and openness to, ideas from outside. Hungary joined the IMF and World Bank in 1982 as did Poland in 1987. Both of those countries undertook gradual liberalisation of prices (covering most of consumer spending by the end of the decade), decentralisation of decisions weakening the position of central planning authorities, and the separation of commercial from central banks.

These experiences were not publicly discussed in Czechoslovakia. To repeat, the topic of economic reform was a taboo area. Hungary's experiences were followed with interest by the very few economists able to travel, but they were not part of public discourse.

8. Thinking in Poland

In Poland the thinking among economists advising the government was increasingly that the old system had failed. It needed very radical changes, but that did not mean support for privatisation and certainly not advocacy of 'capitalism'. A key step was to be the restoration of market equilibrium, meaning overcoming consumer shortages by increasing prices (eg Kołodko, 1989). This had always met with powerful protests. Even the period of military rule in the early 1980s had brought no solution. Poland suffered from severe disequilibrium on consumer goods markets which followed from the political weakness of the regime: each attempt to achieve balance by raising prices led to popular protests and attempts to repress them only led to less trust in the authorities. Thus, not surprisingly, the position of the Solidarity union was to oppose economic reforms that required sacrifices from the population. With that deadlock very little could be done. Hence the government's hopes that Round Table discussions would lead to greater public trust in the government and would lead Solidarity to support tough economic policies. Instead, the Round Table led to elections which the government lost.

The 1980s were a period of increasing access to ideas and both official and unofficial publications reflected the shifting mood. The theme of stronger self-management gave way to ideas for administering state enterprises by competing holding companies (Świącicki, 1987) – rather like a development from ideas that Šulc had produced in 1969 albeit with no contact between the individuals - or for privatisation to investment funds by a voucher method (Lewandowski and Szomburg, 1989).

9. Bigger changes in Hungary

Changes went further in some respects in Hungary with limited opening to sales of firms to foreign companies and with a form of privatisation that allowed cross-ownership between companies and transfer by various means into private ownership. This phase of 'spontaneous' privatisation led to strong public opposition and to debate over what privatisation was

meant to achieve (Stark and Bruszt, 1998, pp. 51-79). In Poland too opposition to allowing incumbent managers to use privatisation as a means to personal enrichment was resisted by Solidarity organisations, leading to a degree of employee control over the process (Ost, 2005, pp.153-4).

These changes and discussions in the 1980s were a useful, albeit imperfect, preparation for the next decade. The important point was that there was discussion of some of the key issues, especially transformation of ownership, which could be developed in the context of the first experiences. This phase was missing in Czechoslovakia. As far as the Czech economists who later dominated policy making were concerned, the experience in these two countries was relevant only as evidence that economic reform under socialism was leading nowhere.

In fact, there was remarkably little interest in experience in other countries at all. Šulc (1990) was one of the few exceptions, looking at the post-war transformation in Western Germany. He argued that the German war economy had seen similar distortions to those familiar under central planning, even under private ownership, and that led him to conclude that ownership need not be the key issue. He used this to support his scepticism towards of the emphasis being placed on privatisation as a key early step.

10. Small changes in Czechoslovakia

Czechoslovakia's reforms of the late 1980s followed a period of official complacency. There were no mass protests, as had occurred in Poland, and economic performance seemed more secure than in that country or, for that matter, Hungary. Economic growth had fallen steadily from the mid-1970s, but that was not enough to push the leadership into risking changes to the economic system. The stimulus for modest change was therefore primarily the example of change in the Soviet Union and the first steps amounted to a mimicking of early reforms under Gorbachov. It can be added that there was very little real knowledge of what was going on in the Soviet Union at the time. Had Czechoslovak economists been able to study that country they would have seen a much more chaotic situation than that portrayed in the media.

However, the late 1980s saw a sudden, new-found commitment to 'restructuring' (it was still not called reform and still clearly differentiated from anything to do with 1968). It is clear that much of the party leadership was uncomfortable about the new atmo-

sphere in the Soviet Union, but part was willing to accept the need to look for new solutions. The result was a very limited and controlled relaxation.

This was the basis for the creation of the Institute of Forecasting (Prognostický ústav) as a research institute within the Academy of Sciences in 1987. It was headed by Valtr Komárek, an economist who had been active in 1968, but not as a substantial thinker. He stood somewhat apart from the more radical elements of the time, for example remaining unconvinced of the primacy of market-determined prices. However, he was able to bring to his new institute social scientists from very diverse backgrounds, including important figures from 1968 who could work alongside those from younger generations. The down side, reflecting the continuing suspicion from part of the leadership, was that his institute had no direct impact on policy making and its activities remained unseen by the public.

Instead, a package of new measures, presented as in the Soviet Union as 'restructuring', was worked out from the Prime Minister's office. Measures that had not even been discussed when implemented in Hungary and Poland were suddenly acceptable. Big combines were to be split up, enterprises were to have legally-defined independence, the monobank system was to be ended and macroeconomic equilibrium was to be maintained by tighter fiscal and monetary policies.

11. Criticisms of 'restructuring'

Open criticisms were not welcomed. Milan Matějka (1988), a professor at Prague's College of Economics (Vysoká škola ekonomická), was able to publish an article criticising how the policy was formulated – not by economists from outside the government – and the limited nature of the changes proposed, for example with continued government control over prices. A restricted discussion gave some others the opportunity to express support (Vergner, 1988). They all earned a stern rebuke from Jaromír Matějka (1988), the secretary of the committee preparing the changes, who warned that free movement of prices would mean 'a strongly inflationary road'. The thinking was clear, market-oriented reform risked causing the instability experienced in Poland and, to a lesser extent, Hungary.

There were remarkably few attempts to set out the basis for an alternative. The most outspoken were figures from 1968, with a few allies from the 'middle' generation. The former had already suffered victimi-

sation and had no reason to exercise internal censorship and could express the clear view that the changes being proposed were inadequate as they would not create a functioning price system (Kouba, 1989, Ježek and Turek, 1988). Such views only very occasionally crept into the official media.

12. Václav Klaus

The 'middle' generation was generally more cautious. A partial exception, and important figure in his own right, was Václav Klaus.

His intellectual trajectory took him to a strong allegiance to neo-classical economics and to Milton Friedman's views on the centrality of controlling the money supply. It might seem logical for a clearly right-wing economist to reject in total the socialist system, but Klaus was developing a somewhat different view (discussed in Vencovský, Půlpán et al., 2005 and put by Klaus, 1989). His allegiance to what he called 'mainstream' or 'standard' economic theory meant that he wanted to apply it to the socialist economy. He wanted to argue that it was of such intellectual force as to be applicable in all kinds of societies and he wanted to defend it against what he saw as enemies who were out to cast doubt in that universal applicability.

This is an interesting line of argument. In an atmosphere encouraging free debate it could expect to provoke responses. Ultimately, it is unconvincing. It maybe needs to be set in relation to Klaus's personal predilection for battling against perceived enemies. He was also to fight other intellectual battles that seemed to many others to make little sense, more recently over global warming.

Klaus's determination to defend the universal validity of 'standard' economic theory led to potentially important policy implications. Thus he argued, in relation to the Czechoslovak economy,

- there is a price mechanism, albeit a very deformed one,
- money does matter and the policies of the central bank can influence enterprises,
- inefficiency is caused by disequilibrium which can be influenced by government policies.

This last point kept recurring in his writings (eg Klaus, 1984). It was not accepted by all economists, but few entered an open polemic over it. Turek (1989b) was an exception, again demonstrating the greater willingness of those from the 'older' gene-

ration to become involved in discussion and debate. The important implication of Klaus's position is that the system might still have life left in it as long as government policies were corrected so as to maintain macroeconomic equilibrium. It is a striking position, not least because some of Klaus's work confirmed that macroeconomic disequilibrium was not a major problem for the Czechoslovak economy – in obvious contrast to Poland – so that there might not be very much to correct.

In fact, Klaus left open the questions of how the system actually functioned and of whether its performance could be improved. He admitted that he did not know 'precisely where we are, where we want to go and, especially, how to get there' (Klaus, 1989, p.31). On whether policy changes could be made without systemic changes he was 'not sure about it' (Klaus, 1989, p.11). This contrasts strikingly with the confidence he was to portray in later years on a much wider range of issues as an active politician.

His thinking in 1989 led him to a surprisingly favourable view of the changes of the late 1980s, defending his country's government on a trip to Chicago in August 1989, claiming that 'we are already in a transitional process concerning the economy' (Betz-Eck, 1989).

13. A new policy environment

Such thinking was interrupted by the political changes of December 1989. Czechoslovakia could then follow the road already taken by Poland and Hungary.

Poland was the most important example for liberalisation and stabilisation policy. However, it was also a country with very specific conditions, owing to extreme internal disequilibrium and a high level of foreign debt. The first Solidarity government felt politically insecure and felt the need for international help which in turn required IMF approval for its policies. This led it to the 'Washington Consensus' strategy that had been applied by the IMF in Latin American countries similarly facing external debt crises.

The government willingly believed advice from Jeffrey Sachs of Harvard University and the IMF accepting a policy for 'a jump into the darkness'. There was no serious opposition in parliament. In January 1990 most remaining prices were freed, the currency was devalued as imports were freed and severely restrictive policies were imposed.

Precise policies were worked out by a small team around Finance Minister Leszek Balcerowicz who brought together a group made up mostly from old friends in his own age group and working with IMF advisers (Balcerowicz, 1995, pp. 296-304). Thus in this early period – described by Balcerowicz as a period of ‘extraordinary politics’ – inputs from the wider community of Polish economists were not heard.

The result of ‘shock therapy’ was an acceleration of inflation and a rapid drop in output, well beyond what the government had predicted. The breadth of economic thinking over previous years and the strength of employee representation then reasserted itself, at least to some extent. ‘Shock therapy’ came in for strong criticism for ‘over-shooting’, but there was no reversal of liberalisation. The following years saw some relaxation of the restrictive policies and inflation continued at above 10% until the end of the decade.

Hungary did not follow ‘shock therapy’, but essentially the same steps were taken in a slightly more gradual way that avoided a peak in inflation.

Policy makers in Czechoslovakia could have learned from these experiences. In fact, they were hardly discussed in public during 1990 by those who dominated policy making. Following a similar course to Poland could obviously be expected to lead to a similar drop in output and living standards, but that was not acknowledged by policy makers through 1990.

14. Czechoslovakia – following Poland’s strategy

Formulation of the transformation strategy was, from the start, more pluralistic than in Poland. There were different centres. Thus the diversity in economic thinking, hidden through normalisation, was felt at the start. Success for a strategy then depended on political influence and, with little chance of wide understanding of the issues involved, that depended on influence within the new power structure and on how ideas could be presented to a poorly informed political community and wider public.

Komárek, as Deputy Prime Minister with overall responsibility for the economy, was at first in charge of transformation policy at the federal level, but actually did very little and was isolated in his caution over key measures, especially price liberalisation. His inaction meant that the initiative in the federal government moved towards Klaus who had taken the post of Minister of Finance.

Early inaction from the federal level led the Czech government to establish a commission which brought together mostly economists from 1968. Inevitably, they were not widely known beyond this. They developed the ‘post-1968’ model of price liberalisation, scope for new private businesses to develop, commercialisation of enterprises under a state property fund which could play the role of an external owner and gradual liberalisation of imports.

Klaus worked with a group in the federal Ministry of Finance that favoured putting the first emphasis on monetary and fiscal restraint to restore – or rather to maintain – equilibrium. Thus his old emphasis on that theme endured into his transformation strategy. Further key measures were to be rapid freeing of prices and imports and the fastest possible privatisation, which meant using the voucher method. All but the last part of this were close to IMF advice, although Czechoslovakia did not need international help and did not need the same restrictive macroeconomic policies owing to the absence of severe macroeconomic disequilibrium and a low level of international debt. However, there was pride in taking particularly radical steps that earned international attention, as Poland had with its ‘shock therapy’.

There was public debate between these policy positions, but Klaus’s conception for a form of ‘shock therapy’ was victorious. Different means of privatisation were accepted as possibilities, but implementation made possible an emphasis on vouchers, without control from the public or employees over individual projects.

15. Why did one side win?

Klaus’s strategy was appealing as the firmest possible rejection of the past. He spoke with confidence and conviction, dropping the doubts he had confessed to a few months before. In an atmosphere in which few could judge the economic merits of arguments, the perceived political merits of their proponents became decisive. A new group, claiming to be charting a new course (and that was how the ‘middle’ generation that had survived through normalisation by caution, avoidance of excessive originality and self-censorship appeared) had an appeal over an older group that could be portrayed as wanting to revive old ideas. A political struggle against the heritage of 1968 therefore played a big role here. That marked the debate out from those in Poland and Hungary where the division between generations was less clearly linked to divisions over thinking on economic policies.

It is noteworthy how this was conducted. The key was to portray opponents of a particular strategy in blanket terms as proponents of a return to the past. Thus those who had once been involved in trying to reform socialism were portrayed as if their thinking had moved no further. Such was the common currency of political debate. Such also was the combative style of Klaus. Other economists from the 'middle' generation proved less lasting as politicians, but could command credibility thanks to some knowledge of 'standard' economic theory and a lack of involvement in any previous policy making.

Czechoslovak experience can be contrasted with developments in Poland and Hungary.

Privatisation in Poland was a matter of controversy and delay. There was still a strong bias towards favouring rapid privatisation, but more recognition from those around the government that it was a very dangerous course. Janusz Lewandowski, a 'pragmatic liberal' who proposed a version of voucher privatisation in 1989, was Minister of Privatisation for a time in 1991 and tortured himself over the need to find a sensible solution (Lewandowski, 1991). He rejected the Czech form of voucher privatisation as either irrelevant or positively harmful.

Another barrier was the strength of the Solidarity union and of worker self-management which gave employees the power to block privatisation of their enterprises. It was a power they often used. The main form of early privatisation therefore involved effectively handing enterprises to their employees. Some of these firms were rather successful for a time but ultimately, as with other forms of privatisation into domestic ownership, they could not develop without outside capital and technology and increasingly accepted foreign owners. A form of 'mass' privatisation was set in motion in 1995, but it was far less substantial than the Czech voucher scheme.

Voucher privatisation was rejected in Hungary in favour of direct sales to foreign companies. A voucher scheme was prepared in 1994, but never implemented. Direct sales to foreigners were not ruled out in Poland and Czechoslovakia, but they were regarded with more suspicion.

16. Why were there these differences?

There were differences in economic conditions, but they do not explain the different policy choices. Important factors seem to be:

- the greater willingness to accept foreign ownership in Hungary,
- the higher level of economic thinking in Hungary and Poland (without exaggerating it) which led to more debate and caution over economic policies,
- the greater public control over policies in Hungary and Poland (again, not to exaggerate) following publicity over the dangers of spontaneous privatisation and due to greater recognition of the voice of employees.

17. Did the differences matter?

The important divergences were over privatisation policies. Voucher privatisation was viewed with scepticism for many reasons. It did not create active owners. It led to a dispersed ownership structure. It brought no new resources to enterprises. It created scope for corruption and for stealing assets. It would hinder rather than help development of a capital market. All of this was foreseen and warned against and broadly confirmed by experience.

The Czech method was at first viewed with scepticism by World Bank officials (for a self-critical review of World Bank thinking, see Nellis, 2002). They became convinced when it was clear that property could be transferred quickly and without political problems – in other words long before they could see and analyse its economic consequences. They kept close to those around Klaus and believed claims that opponents of the scheme really wanted to continue with the old system. The Czech method was presented as the way forward for other countries – in contrast to the perceived dithering in Poland and to Hungary's policies which were considered a disappointment – and Czech 'specialists' were used to propagate versions of the scheme in other countries. By the end of the decade the World Bank view had changed. There was enough evidence that voucher privatisation brought no economic benefits. The organisation self-critically recognised that privatisation without creation of an institutional infrastructure had been counter-productive.

However, end results are not that different. Hungary, the Czech Republic and Slovakia all became heavily dependent on inward investment from multinational companies. Poland, a bigger country with a larger internal market, was less externally oriented. These changes depended more on geography - proximity to Western Europe - and past economic levels than on thinking on economic policies at the end of the socialist era.

A final conclusion on economic thinking from 1989 is that the Czech emphasis on voucher privatisation contributed to the banking crisis of the late 1990s which in turn led to cautious banking policies in the following years. The Czech Republic was therefore less exposed than many other countries to the ef-

fects of the world financial crisis of 2008. A policy seemed right in one period, then wrong in another, but may ultimately have had beneficial consequences in protecting against mistakes made in countries that became dependent on financial inflows.

Bibliography

- Balcerowicz, L. (1995). *Socialism, Capitalism, Transformation*. Budapest and London: Central European University Press.
- Betz-Eck, S. (1989) Economist lifts curtain on Czech system, *Chicago Tribune* 20 August.
- Fontes rerum (2008) *Ekonomické reformy roku 1968 a jejich vliv na vývoj po roce 1989 (Manažerská revoluce, osvícené centrální plánování, samospráva, či ještě něco jiného?)*, Dráčov.
- Ježek, T. (1994) *Budování kapitalismu v Čechách*, Praha: Mladá fronta
- Ježek, T. (2007) *Zrození ze zkumavky. Svědectví o české privatizaci 1990-1997*. Praha: Prostor.
- Ježek, T., O. Turek (1988) *Hospodářská politika pro nejbližší období navrhujeme jiná řešení*, *Hospodářské noviny*, 44, p.3.
- Ježek, T., O. Turek (1989) *Jakou makroekonomickou politiku potřebujeme?* *Hospodářské noviny*, 2. p.3.
- Klaus, V. (1984) *Ještě jednou o rovnováze a efektivnosti*, *Ekonomické modelování*, 2.
- Klaus, V. (1989) *Socialist Economies, Economic reforms and Economists*, Praha: Prognostický ústav ČSAV.
- Kołodko, G. (1989) *Kryzys, Dostosowanie, Rozwój*, Warszawa Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kopeček, M. (2009) *Hledání ztraceného smyslu revoluce Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*, Praha: Argo.
- Kouba, K. (1968) 'Plán a trh' in K. Kouba et al., *Úvahy o socialistické ekonomice*, Praha.
- Kouba, K. (1989) 'Economic reform: supply and demand pricing', Round-Table Conference of the International Economic Association: Market Forces in Planned Economies, Moscow 28-30 March.
- Lewandowski, J. (1991) *Dekalog prywatyzacji*, Gdańsk: Tygodnik Solidarność.
- Lewandowski, J., J. Szomburg (1989) *Uwłaszczenie jako fundament reformy społeczno-gospodarczej, in Propyzcje przekształcen polskiej gospodarki*, Warszawa: Zeszyty naukowe PTE.
- Matějka, J. (1988) *Střílel mimo terč*, *Hospodářské noviny*, 48, p.4.
- Matějka, M. (1988) *Pochyby o kvalitě projektu přestavby*, *Hospodářské noviny*, 43, p.4.
- Myant, M. (1989) *The Czechoslovak Economy 1948-1988: The Battle for Economic Reform*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Myant, M. (1993) *Transforming Socialist Economies: The Case of Poland and Czechoslovakia*, Aldershot: Edward Elgar.
- Myant, M. (2003) *The Rise and Fall of Czech Capitalism*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Nellis, J. (2002). *The World Bank, Privatization and Enterprise Reform in Transition Economies: A Retrospective Analysis*. Washington DC: The World Bank.
- Ost, D. (2005) *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*, Ithaca: Cornell University Press.
- Stark, D., L. Bruszt (1998) *Postsocialist Pathways Transforming Politics and Property in East Central Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Šulc, Z. (1990) *Jak se zrodil západoněmecký „hospodářský zázrak“*, Praha: Práce.
- Šulc, Z. (1998) *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995*, Brno: Doplněk.
- Šulc, Z. (2000) *Psáno inkognito: Doba v zrcadle samizdatu (1968-1989)*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
- Świącicki, M. (1987) *Reforma gospodarcza zadania-perspetiwy*, *Nowe Drogi*, 8.
- Turek, O. (1989a), *Economic reform in Czechoslovakia Main obstacles still ahead*, *Europäische Rundschau*, 3 (typescript).
- Turek, O. (1989b), *Podklad pro „říjnový“ materiál PgÚ – úsek rozvíjení reformy*, tiskopis.
- Vencovský, F., K. Půlpán et al. (2005) *Dějiny měnových teorií na českém území*, Praha: VŠE.
- Vergner, Z. (1989) *Tříbení představ*, *Hospodářské noviny*, 1, p. 5.

Česko-slovenské vzťahy v období politickej transformácie

Grigorij Mesežnikov

Česko-slovenské vzťahy v období politickej transformácie

Grigorij Mesežnikov

Pád komunistického režimu v Československu v novembri 1989, následná demontáž inštitucionálneho systému totalitnej moci a jeho nahradenie inštitucionálnym systémom liberálno-demokratického typu vniesli nové prvky do vzťahov dvoch republík, ČR a SR, v tom čase konštitučných súčastí československého federatívneho štátu, a do vzťahov dvoch národov, Čechov a Slovákov.

Transformačný rámec česko-slovenských vzťahov

Nebolo to po prvýkrát, keď sa česko-slovenské vzťahy formovali v období významných spoločensko-politických zmien (vrátane zmien systémových). Tak to bolo po roku 1918, keď vznikol spoločný československý štát, po roku 1945, keď po druhej svetovej vojne bola obnovená Československa republika, po roku 1948, keď sa odstránila demokracia a bola nastolená komunistická totalita, v roku 1968 v období Pražskej jari, po jej následnom potlačení sovietskou okupáciou, po zavedení federatívneho usporiadania štátu, a napokon aj po Novembri 1989.

Ponovembrové obdobie v česko-slovenských vzťahoch sa dá rozdeliť do dvoch ťažiskových časovo-obsahových oblastí:

1. Určenie podoby koexistencie obidvoch národov v rámci spoločného štátneho útvaru (roky 1990–1992),
2. Určenie podoby vzťahov dvoch samostatných štátnych útvarov (po roku 1993 až doteraz).

V prípade prvej zo spomínaných oblastí išlo o rozmanité aktivity, súvisiace s činnosťou pomerne veľkého počtu spoločenských aktérov a faktorov (postoje politických strán a ústavných činiteľov, stanoviská a činnosť občianskych združení a iniciatív, pôsobenie médií, názory verejnosti na osud spoločného štátu a národných republík, socio-kultúrne orientácie obyvateľstva, verejne prezentované koncepty štátoprávneho usporiadania, prvopočiatkové výsledky transformačných procesov apod. – to všetko vytváralo

neopakovateľnú atmosféru diskusií o ďalšom vývoji vzťahov medzi Čechmi a Slovákmí. Tieto diskusie sa odohrávali v základnom rámci demokratického režimu, ktorý nabádal zúčastnených aktérov k uplatňovaniu metódy rokování, vyjednávání a plnenia dosiahnutých dohôd. Z makro-pohľadu tu môžeme hovoriť o neúspechu – spoločný štát sa napriek mnohým úsiliam udržať nepodarilo.

V prípade druhej zo spomínaných oblastí išlo predovšetkým o interakciu štátnych reprezentácií dvoch suverénnych štátov, subjektov medzinárodného práva, ktoré s konečnou platnosťou určovali povahu dvojstranných vzťahov. Dôležitú úlohu tu zohrával regionálny, európsky resp. eurointegračný ako aj celkový medzinárodný kontext, a zároveň taký zvláštny, de facto unikátny faktor ako dedičstvo československého štátu a spôsob jeho využitia tak v dvojstranných vzťahoch, ako aj vo vnútornom vývoji obidvoch nástupníckych republík. Tu z makro-pohľadu môžeme konštatovať úspech – vzťahy zostali a rozvíjajú sa ako priateľské, partnerské a spojenecké, blízkosť dvoch národov a štátov aj naďalej pretrváva.

Okolnosti česko-slovenského rozchodu

Dnes, 20 rokov po páde komunizmu a 17 rokov po rozdelení Československa, tvrdenie, že ČR a SR sú v Európe dva ku sebe najbližšie štáty, nie je obligátnou tézou nostalgických čechoslovakistov, ale odrazom reality, formovanej v priebehu dlhšieho obdobia. Dnes česko-slovenské vzťahy sú kombináciou príslušnosti k tým istým integračným zoskupeniam, založeným na spoločne zdieľaných hodnotách a princípoch, historickej vzájomnosti, dlhoročných spoločných skúseností, kultúrnej a jazykovej blízkosti, politického pragmatizmu, ústretovosti a opätovaných sympatií obyvateľstva a v prípade strednej a staršej generácie aj rodinných zväzkov. Zdá sa, že lepšiu kombináciu pre vzťahy dvoch národov sa nedá ani predstaviť. Otázka, samozrejme, môže znieť aj takto – ak toto všetko je pravda, načo bolo dobré sa pred 17 rokmi rozchádzať?

Sformulovanie odpovede alebo odpovedí na túto otázku (a takýchto odpovedí od roku 1993 zaznelo pomerne veľa) si žiada myšlienkový návrat k okolnostiam rozdelenia Československa. Nemá dnes veľký zmysel viesť polemiky o tom, či bol alebo nebol československý rozchod nevyhnutný. Relevantné je, že sa uskutočnil a dnes je úlohou historikov, politológov, sociológov a právnikov identifikovať príčiny, ktoré znemožnili Čechom a Slovákom napriek prevažujúcemu nastaveniu obyvateľstva obidvoch častí federácie na pokračovanie v spoložití v rámci jedného štátneho útvaru a taktiež analyzovať faktory, ktoré prispeli k priaznivému vývoju československých vzťahov po rozdelení spoločného štátu.

Aké okolnosti môžeme považovať za kľúčové z hľadiska ich vplyvu na proces rozpadu Československa?

Za hlavnú takúto okolnosť je možné označiť fakt, že rozdelenie československého štátu bolo výsledkom zvláštnej hry dvoch národných politických (vládných) elít, ktoré sa dostali k moci v SR a ČR po druhých slobodných voľbách v roku 1992. To, že išlo o dve nie celkom kompatibilné skupiny, nebola náhoda: ich zloženie, ideové a hodnotové zameranie a politický štýl odrážali odlišnosti priebehu a dopadov prvopočiatočnej etapy transformačného procesu v ČR a na Slovensku. Zatiaľ čo v ČR víťazná politická sila ODS získala moc s predsavzatím prehliť transformáciu na systémovom základe, na Slovensku sa najsilnejšou politickou silou stalo HZDS, ktoré tzv. federálny model transformácie odmietalo a prišlo k moci na vlnu nespokojnosti s výsledkami jeho aplikácie v SR. Práve tu spočívalo vtedy hlavné riziko pre zachovanie spoločného štátu, pričom ho zvyšovali neúmerne mocenské ambície lídra HZDS Vladimíra Mečiara. Miera nekompatibility socio-ekonomických konceptov víťazov volieb v ČR a SR bola vyššia než miera nekompatibility resp. odlišnosti ich predstáv o štátovom usporiadaní. Rozdielny bol tiež prístup českej a slovenskej vládnej reprezentácie k rokovaniu o ďalšom osude spoložitia. Zatiaľ čo V. Mečiar bol pripravený vybojovať u českej strany podmienky „pre Slovensko“ (t. j. v podstate pre vlastné mocenské ambície), Václav Klaus bol nastavený nevyjednávať s pripraveným bojovníkom a ponúknuť mu ihneď rozchod – ak sa zistia diskrepancie v pozíciách dvoch strán (čo sa napokon aj stalo). Dohoda ODS a HZDS o rozdelení spoločného štátu sa pritom týkala práve otázky štátovného usporiadania, nie socio-ekonomických otázok.

Tento rozchod, dosiahnutý v mene – avšak v rozpore s prevažujúcim názorom – obyvateľstva obidvoch republík o. i. výdatne napomohli:

- dovtedajšia neschopnosť prvých ponovembrových národných elít s rovnakými socio-ekonomickými a blízkymi resp. zlučiteľnými štátovými predstavami dosiahnuť za pomoci federálneho centra zásadnú dohodu o novej ústave spoločného štátu a tým aj o ústavnom rámci novodefinovaného spoložitia v rokoch 1990–1992. Táto neschopnosť bola významnejším negatívnym faktorom z hľadiska perspektív zachovania spoločného štátu než neexistencia relevantnej celoštátnej československej politickej sily, ktorá by presadzovala rovnaký politický program v obidvoch republikách naraz (do značnej miery tu zavážila aj krátkosť času: všetky tri kľúčové transformačné úlohy – obnovenie demokracie, zavedenie trhu a nájdenie vhodného spoločného štátovného rámca – bolo treba uskutočniť v priebehu dvoch rokov);
- absencia u vtedajších aktérov občianskej spoločnosti praktických skúseností s mobilizáciou verejnosti na presadenie riešení, ktoré mali väčšinovú podporu obyvateľstva (občianske kampane, spoločenský lobing, tlak na politických aktéroch apod.);
- spoločenská asertivita tých politických síl (predovšetkým na Slovensku), ktorí v plnej miere a de facto nerušene využívali demokratické prostredie na uplatňovanie manipulatívnych politických technológií;
- demobilizujúci účinok rýchleho spádu udalostí po parlamentných voľbách 1992 na tú časť verejnosti v obidvoch republikách, ktorá bola stotožnená so spoločným štátom a podporovala jeho zachovanie. Pre mnohých občanov jednoducho bola nepredstaviteľná myšlienka, že štát, ktorý existoval takmer trištvrte storočia, by mohol zaniknúť v priebehu niekoľkých mesiacov resp. týždňov. Keď občania sa s touto myšlienkou vyrovnali a uvedomili si, že nie je fantómová, ale môže byť prakticky realizovateľná, čas na uskutočnenie zmysluplných, politicky relevantných krokov smerom k udržaniu spoločného štátu pominul.

Dôležitou okolnosťou štátneho rozchodu Čechov a Slovákov bol jeho mierový a občiansky nekonfliktný, pokojný charakter. Rozchod síce bol vyústením politicky konfliktného vývoja, išlo však v podstate o triviálne diskrepancie, ktoré nevyšli za rámec inštitúcií, v ktorých vznikli. Mierový, nekonfliktný spôsob

rozdelenia vopred a nadsilho poznačil dalsí vývoj medzištátnych vzťahov. V porovnaní so skúsenosťami národov iných postkomunistických štátov, ktoré sa rozišli resp. sa osamostatnili po páde komunistických režimov v bývalej Juhoslávii a ZSSR, to bol neoceniteľný bonus pre Čechov a Slovákov do budúcnosti.

Vnímanie spolužitia a rozpadu štátu v ČR a na Slovensku

Ako vnímali Česi a Slováci stav svojich vzájomných vzťahov v rámci spoločného štátu v záverečnom období jeho existencie a tesne po rozpade? Tu pozorujeme celkom zaujímavý fenomén. Na jednej strane vidíme úplne odlišnú optiku politickej interakcie medzi dvoma národmi (pri odpovedi na otázku „kto na koho dopláca“), na druhej strane prevládajúce presvedčenie, že spoločný štát je pre Čechov a Slovákov výhodný.

Podľa údajov získaných v prieskumoch verejnej mienky Centrom pre sociálnu analýzu (CSA) v januári 1992 až 77% občanov SR považovali udržanie spoločného štátu za výhodné (19% si myslelo opak). V ČR za výhodné považovalo udržanie spoločného štátu 91% občanov. Pri tom všetkom 61% občanov ČR si v januári 1992 myslelo, že Česi doplácajú na Slovákov (24% nesúhlasilo) a úplne rovnaký podiel Slovákov (61%) si myslel, že Slováci doplácajú na Čechov (24% nesúhlasilo). V marci 1993 61% občanov Slovenska si myslelo, že rozpad ČSFR bol dôsledkom českej neochoty k rovnocennému partnerstvu so Slováckmi (18% s takýmto tvrdením nesúhlasilo). Pri neskoršom zdôvodnení svojho postupu pri rozdeľovaní štátu poukazovali politici v ČR a SR na značne odlišné vnímanie vzájomného vzťahu dvoch národov v okamihu rozchodu, úplne však ignorovali fakt, že takéto vnímanie (ktoré bola často zámerne politicky živené) nebránilo Čechom a Slovákom trvať na výhodnosti spolužitia v rámci jedného štátu.

O tom, že do presvedčenia občanov dvoch vtedajších republík, tvoriacich spoločný štát o tom, že jeden národ dopláca na toho druhého sa premietala nedostatočná informovanosť o reálnom fungovaní ekonomiky federálneho štátu, ako aj emocionalita, ktorá bránila racionálnemu hodnoteniu v širších kontextoch, nepriamo svedčil prieskum z roku 2003, ktorý ukázal, že po 10 rokoch už nie 61%, ale iba 39% si myslelo, že Slováci doplácali na Čechov, 38%, že to bolo narovna a 8% si myslelo, že Česi doplácali na Slovákov.

Je známe, že v ČR obyvateľstvo rozdelenie spoločného štátu väčšinovo nevívalo a až po neúspešných rokovaníach ODS a HZDS po voľbách 1992 sa na jeseň verejná mienka začala väčšmi prikláňať k možnosti rozdelenia (napríklad simulovaným hlasovaním v referende – 42% respondentov bolo za a 35% proti, november 1992). Ani na Slovensku nič nenasvedčovalo tomu, že by rozdelenie ČSFR a vznik samostatného štátu sprevádzalo veľké občianske pozdvihnutie resp. entuziazmus, ktorý by pramenil z „vyvrcholenia emancipačných úsilí“ slovenského národa a naplnenia „tisícročných túžob“ Slovákov o vlastnú štátnosť (ako o tom vtedy hovorili zástupcovia „národne orientovaných“ síl a ako to neskôr, v súlade s pozmeneným konečným cieľom, začal konštatovať napríklad V. Klaus). Prevládali tu iné, omnoho rozmanitejšie pocity. V septembri 1992 napríklad iba 27% občanov SR malo pozitívny pocit z pripravovaného rozdelenia, pričom 36% malo negatívny a 23% zmiešaný pocit, 15% ľudí to bolo ľahostajné). Najčastejšie uvádzanými pocitmi zo zániku ČSFR a vzniku samostatnej SR v marci 1993 boli strach z budúcnosti (60%) a rozpaky (42%), pocit nových možností (40%) a radosť (34%), zároveň však smútok (29%) a ľahostajnosť (18%).

Až 68% občanov SR súhlasilo v marci 1993 s tvrdením, že rozdeleniu spoločného štátu malo predchádzať referendum, iba 16% referendum nechcelo. V marci 1993 by proti rozdeleniu ČSFR v referende hlasovalo na Slovensku z celej vzorky respondentov 50%, 29% by hlasovalo za, 13% percent by sa nezúčastnilo a 8% nevedelo na otázku odpovedať. Ak by sa teda referendum uskutočnilo, celkom určite by na Slovensku rozdelenie štátu neprešlo. Zaujímavé je, že podľa zistení IVO o desať rokov neskôr, v roku 2003, až 78% respondentov nesúhlasilo s tým, že o rozdelení ČSFR sa nerozhodlo v referende.

Československý rozchod v roku 1992/93 bol teda pozoruhodným javom. Obyvateľstvo oboch republík považovalo zachovanie spoločného štátu za výhodnejší variant – aj keď, a to treba zdôrazniť, predstavy o charaktere spoločného štátu, o jeho ústavnej podobe, o delbe kompetencií, sa v nemalej miere líšili. Obyvateľstvo síce rozdelenie iniciatívne nepodporovalo (naopak, rozprúdili sa iniciatívy za zachovanie spoločného štátu), avšak rozchod, ktorý presadili politickí aktéri, akceptovalo a zachovalo počas ďalšieho obdobia k partnerskému národu dôveru na dostatočne vysokej úrovni (i keď s určitou asymetriou) – podľa prieskumu Inštitútu pre verejné otázky (IVO) z roku 2003 až 87% Slovákov dôverovalo Čechom a 66% Čechov dôverovalo Slovákom. Pozoruhodné

bolo aj to, že okolnosti rozchodu Čechov a Slovákov vyhládka pre vzájomné vzťahy dvoch samostatných štátov v budúcnosti nezhoršili.

Ukázalo sa, že problémy pre vzájomné vzťahy spôsobovali iné faktory, predovšetkým rozdielne vývojové trajektórie nástupníckych štátov po získaní samostatnosti. Hlavnou odlišnosťou medzi ČR a SR v prvopočiatočnom období po rozpade ČSFR bolo rozdielne smerovanie v spoločensko-politickom vývoji spoločnosti – zatiaľ čo v ČR išlo o pokračovanie a prehĺbovanie procesu konsolidácie demokracie, na Slovensku sa v prvých piatich rokoch po nadobudnutí štátnej samostatnosti rozpútal zápas o zachovanie demokracie. Išlo o zápas demokratických síl proti recidíve autoritarizmu, spojeného s nacionálnym populizmom. V rokoch 1993–1998 politický subjekt, stelesňujúci spojenie autoritarizmu a nacionálneho populizmu (bolo to HZDS na čele s V. Mečiarom), sa usiloval využiť pozíciu vládnej strany na vytvorenie podmienok pre reprodukciu vlastného mocenského postavenia v rozpore s princípmi ústavného liberalizmu. ČR bola podobných javov a udalostí v 90. rokoch ušetrená, tu sa neodohrávali konflikty, podstatou ktorých by bol odlišný vzťah k hodnotám a princípom liberálnej demokracie (v ČR sa v tomto období dali pozorovať iné problematické javy, napríklad zvláštne interakcie politických aktérov, vrátane „opozičnej zmluvy“, tie však nemali povahu faktorov, podkopávajúcich základy liberálno-demokratického režimu). Autoritárske deformácie vo vnútornom vývoji Slovenska pritom oslabovali pozície Slovenska v integračnom procese, v regionálnej spolupráci v rámci skupiny V4 a napokon aj v česko-slovenských medzištátnych vzťahoch. S o to väčším entuziazmom sa ČR zapojila do lobovania v prospech prijatia SR do NATO a EÚ po voľbách 1998, ktoré odstavili autoritársku vládu V. Mečiara od moci.

Dedičstvo spoločného štátu a česko-slovenská spolupráca

Mnohí autori, ktorí sa venujú problematike česko-slovenských vzťahov, poukazujú na to, že tieto vzťahy majú osobitný charakter najmä kvôli kultúrnej a jazykovej blízkosti dvoch národov a ich dlhoročným skúsenostiam zo života v rámci spoločného česko-slovenského štátu. Táto ináč realistická formulácia však nie je vo všetkom postačujúca na vysvetlenie unikátnosti česko-slovenských vzťahov – a to tak na úrovni štátov, ako aj národov.

V dejinách Európy, aj tých celkom nedávnych, by sme mohli totiž nájsť dosť príkladov, keď jazykovo

a kultúrne blízke národy s dlhoročnými skúsenosťami koexistencie v rámci spoločných štátnych útvarov sa otočili k sebe chrbtom, pričom rozchod ich nadlho a veľmi bolestne odcudzil. To však nebol prípad Čechov a Slovákov. Hoci rozdeleniu spoločného štátu predchádzali ostré politické spory a sprevádzala ho veľká neistota, zostali vzťahy medzi ČR a SR a ich obyvateľmi priateľské. Česi a Slováci sa podľa prieskumov verejnej mienky vidia navzájom ako dva najbližšie národy. Spoločný kultúrno-jazykový česko-slovenský priestor existuje aj naďalej predovšetkým vďaka pretrvávajúcemu záujmu verejnosti o umeleckú hudobnú, filmovú a literárnu – tvorbu (i keď tento záujem nie je celkom symetrický), o vysokoškolské štúdium a vedeckú spoluprácu, o televízne vysielanie, šport, vnútropolitický vývoj, o verejný život.

Čo pomohlo Čechom a Slovákom na rozdiel od niektorých iných národov vyhnúť sa po rozchode nepriaznivému vývoju v dvojstranných vzťahoch? Čo im umožnilo zostať blízky partnermi a spojencami? Už sme uviedli pomerne priaznivé celkové okolnosti rozdelenia – vyjednávanie, hľadanie možností rozchodu pokojnou cestou, občiansky zmier, prevažujúci medzi obyvateľmi pocit výhodnosti spolužitia v rámci jedného štátneho útvaru, a to aj na prahu jeho zániku. To môže byť prvá odpoveď na položené otázky.

Tu je ďalšia: to, čo dnes odlišuje vzťahy medzi Čechmi a Slovákom od vzťahov medzi inými blízkymi národmi s porovnateľnými historickými skúsenosťami je podoba a najmä spôsob využitia dedičstva bývalého spoločného štátu – vo vnútornom vývoji obidvoch nástupníckych štátov, v ich bilaterálnych vzťahoch, v činnosti politických elít, v postojoch obyvateľstva.

Rozpad československého štátu sa časovo zhodol so začiatkom procesu demokratickej transformácie, tá neskôr vyústila do prístúpenia ČR a SR k procesu európskej integrácie. Tento faktor významným spôsobom ovplyvnil vzájomné vzťahy dvoch štátov. To sa ukázalo najmä vtedy, keď po osamostatnení ČR a SR vnútropolitický vývoj v nich sa začal uberať odlišným, na Slovensku značne problematickým smerom. A práve v politickej oblasti sa demokratické dedičstvo spoločného štátu ukázalo ako silné puto, ktoré nedokázali roztrhať ani tí „národne orientovaní“ politici, ktorí sa na Slovensku pokúsili zaviesť politický režim s nedemokratickými prvkami.

V roku 1993 obidve samostatné republiky začínali svoju existenciu – z formálneho hľadiska – z rovnakej štartovacej čiary: aj v ČR aj na Slovensku sa politický vývoj odohrával v inštitucionálnom rámci par-

lamentnej demokracie, základy ktorého sa vytvorili počas krátkeho tzv. „federálneho“ obdobia demokratizácie (1990-1992). Toto dvojročné obdobie bolo ovplyvnené demokratickým duchom a tradíciami prvej Československej republiky. Práve odkaz prvej ČSR je neodmysliteľnou súčasťou dedičstva spoločného československého štátu. Po páde komunistického režimu v roku 1989 bolo pritom celkom prirodzené, že po desaťročiach totality najpríťažlivejším domácim zdrojom inšpirácie a historickým vzorom poslúžilo predvojnové Československo, považované za „slušný štát“, ktorý v tom čase bol ostrovčekom demokracie v strednej Európe, obklopeným kalnými vodami diktátorských, autoritárskych režimov.

Je viac dôvodov sa domnievať, že táto súčasť dedičstva spoločného československého štátu, zahŕňajúca demokratické tradície, skúsenosti a duch prvej československej republiky, prevtelené v novembri 1989 do „nežnej revolúcie“ a následne do akceptovaného liberálno-demokratického modelu politickej transformácie, prispela k tomu, že Slovensko sa napokon udržalo na demokratickej trajektórii napriek tomu, že tu existoval celý rad historických faktorov, ktoré komplikovali proces transformácie: slabšie zakorenená demokratická politická kultúra, deformujúce následky industriálnej modernizácie socialistického typu, absencia rozvinutejšej infraštruktúry občianskej spoločnosti, silnejší etnický nacionalizmus apod.

Bolo v životnom záujme ČR, aby jej východný sused, s ktorým má historicky zdedené mimoriadne intenzívne vzťahy, bol súčasťou tých istých integračných zoskupení, ktorých členom je aj ona sama, aby to bol štát so stabilnými, predvídateľnými a demokratickými vnútornými pomermi. Svoju úlohu však zohrávala aj silne pociťovaná historická vzájomnosť, do istej miery aj emocionálne prežívaný sentiment. Pre Slovensko, najmä pre tú časť spoločenskej elity, ktorej záležalo na tom, aby sa krajina vyvíjala ako pevná súčasť demokratického Západu, bola ČR určitým referenčným bodom, štátom, za ktorým by Slovensko nemalo v nijakom prípade zaosť. Volanie po vnútorných demokratických zmenách po roku 1998 sprevádzala preto na Slovensku demonštrácia záujmu o čo najlepšie vzťahy s ČR, o to, aby život obyvateľov Slovenska bol porovnateľný s životom v susednej ČR.

Vďaka pozoruhodným reformným krokom, podniknutým na Slovensku v období 1998–2006 a ich nepopierateľným priaznivým výsledkom, sa pritom vnímanie Slovenska ako krajiny zmenilo nielen na medzinárodnej scéne, ale aj v samotnej ČR. Sloven-

sko už nebolo iba krajinou, ktorá preberá efektívne vzory od silnejšej a rozvinutejšej ČR, ale štátom, ktorý je inšpiračným zdrojom pre riešenie českých problémov. Fakt, že v minulých rokoch na niektorých českých ministerstvách pôsobili expertné tímy zo Slovenska v pozícii konzultantov pri vypracovaní reformných stratégií svedčí o tom, kam sa za posledné roky posunuli vzťahy medzi dvoma krajinami.

Problematické prvky československého dedičstva

Hoci spoločné československé dedičstvo zohralo rozhodujúcu úlohu v ovplyvnení podoby česko-slovenských vzťahov pozitívnym smerom, obsahovalo aj niektoré problematické prvky, ktoré vývoj v dvoch krajinách komplikovali. Aj táto časť dedičstva bola v oboch nástupníckych štátoch určitými spoločenskými silami vyžiadaná. Patrili k nej:

1. Prvorepublikové partajníctvo, rozparcelovanie verejného priestoru podľa straníckej línie, vyúsťujúcej v súčasnosti do straníckeho klientelizmu, ktorý sa stal v období ekonomickej transformácie živnou pôdou pre korupciu.
2. Ekonomický klientelismus, prenesené dedičstvo „legionárskych trafík“, prenikanie pochybných klientelistických väzieb, zvyšujúcich riziko korupčného správania, aj do vzájomných vzťahov ČR a SR cez ekonomické skupiny a politické strany, cez niektoré štátne inštitúcie.
3. Pretrvávajúca „citlivosť“ na tzv. „neuzavreté“ otázky minulosti, v prípade ČR občasná napätia vo vzťahoch s Nemeckom a Rakúskom, v prípade SR vo výraznejšej miere napätia a spory s Maďarskom. Odhliadnuc od všetkých ostatných faktorov, výrečnou veličinou tu môže byť početnosť domácich menšín, t. j. nemeckej v ČR a maďarskej v SR. Hypotetická predstava o 10-percentnej aktívnej, občiansky a politicky dobre zorganizovanej a mobilizovanej nemeckej menšine v ČR a možný odraz tejto skutočnosti vo vnútornej i zahraničnej politike ČR pomáha lepšie pochopiť situáciu, s ktorou sú konfrontovaní politickí predstavitelia na Slovensku. Samotný tento fakt však nemôže byť v nijakom prípade ospravedlnením pre viaceré problematické kroky, podniknuté súčasťou slovenskou vládou garnitúrou vo vzťahu k Maďarsku. Po prvé, skutočne kvalifikovaní a zodpovední politici by mali považovať za samozrejmosť prihliadanie na zmenený od čias prvej Československej republiky regionálny, geopolitický a celospoločenský kontext (demokratické uspo-

riadenie v SR a v Maďarsku, spoločné členstvo obidvoch krajín v EÚ, spojenecké záväzky v rámci NATO apod.). Po druhé, problematické, neústretové voči Maďarsku kroky majú kontraproduktívny účinok na realizáciu národných záujmov Slovenska, oslabujú jeho medzinárodné postavenie (vrátane pozície v EÚ), podkopávajú jeho prestíž ako krajiny s predvídateľným postupom a politikou, založenou na spoločne zdieľaných hodnotách s jeho susedmi a spojencami.

4. Prežívajúce protimenšinové nálady (aj v tzv. „mainstreamovej“ politike). V ČR sú takéto nálady zamerané predovšetkým proti jednej menšine – Rómom. Na Slovensku sa striedavo opakovaně dostávajú do popredia dve menšiny a dve „otázky“ – maďarská a rómska. Prvá je významnejšia politicky, druhá sociálne a civilizačne. Prevládajúca nedôvera a podozrievavosť slovenskej väčšiny voči maďarskej menšine je živěná a podporovaná časťou nacionalisticko-populistických politických elít, vyznávajúcich koncept „štátotvorného“ národa a presadzujúcich program jeho „ochrany“ pred vnútornou a vonkajšou hrozbou. V prostredí vládnych síl za čias Mečiarovej vlády tento prístup prevládal a prevláda aj teraz, a to bez ohľadu na vonkajšie garancie pre demokratický vnútropolitický vývoj, ktoré Slovensku poskytuje členstvo v EÚ a NATO.

Na dedičstvo prvej ČSR pri pozitívnom riešení problematiky národnostných menšín na Slovensku sa asi celkom dobre nadviazať nedá. Štát síce vtedy formálne garantoval určité základné práva (20-percentná hranica potrebná na uplatňovanie jazykových práv menšín platí na Slovensku aj dnes), nedokázal ich však v plnej miere uplatňovať. Pomery navyše komplikovali nedoriešené otázky česko-slovenských vzťahov. Okrem toho, novovzniknutý československý štát čelil hneď od začiatku zahraničnopolitickému revizionizmu povojnového Maďarska a od roku 1933 aj agresívnemu tlaku nacistického Nemecka, ktoré úmyselne a systematicky prispelo k postupnej likvidácii plurality nemeckých politických strán v ČSR. Dedičstvo Mníchova, Viedenskej arbitráže a napokon celého priebehu 2. svetovej vojny spôsobilo, že po vojne nastúpilo ďalšie komplikované obdobie, postavené na presvedčení prezidenta Edvarda Beneša a ďalších československých politikov o potrebe odsunu nemeckej a maďarskej menšiny: prijali sa rozhodnutia o násilných odsunoch a presunoch, na Slovensko dopadol Košický vládny program s jeho princípom kolektívnej viny. Štyridsať rokov komunizmu problémy v inter-etnických vzťahoch nevyriešili, iba ich dočasne „zmrazili“.

Treba však uviesť, že v uplynulých dvadsiatich rokoch Slovensko v určitej etape urobilo výraznejší pokrok v riešení menšinovej problematiky, pokiaľ ide o Maďarov. Týkalo sa to najmä ich zapojenia do spoločného politického rozhodovania o kľúčových záležitostiach krajiny. Dva roky prítomnosti liberálnej Maďarskej nezávislej iniciatívy v porevolučných vládach v rokoch 1990-1992 a najmä osemročná prítomnosť Strany maďarskej koalície v dvoch vládach Mikuláša Dzurindu (1998–2006) prispeli k budovaniu „gradualistickej“ trajektórie, t. j. zapájaniu najväčšej národnostnej menšiny do riadenia štátu, do spravovania vecí verejných. Tu sa Slovensko objektívne dostalo ďalej ako všetky prvorepublikové vlády a možno očakávať, že po uplynutí súčasnej nacionálno-populistickej recidívy bude možné sa k tomuto dedičstvu vrátiť.

Záver

Petr Pithart v závere svojej eseje Paradoxy rozchodu, datovanej 2. januára 1993 (bola publikovaná v knihe Dělení Československa. Deset let poté ..., Volvox Globator, editor Karel Vodička) napísal: „Netreba však chovať naděje, že v dohledné době se k sobě Češi a Slováci začnou znovu přibližovat. Obávám se, že rozpadem České a Slovenské Federativní Republiky proces skutečného vzdalování se obou národů teprve začal. Nemusí byt dramatický a nemusí trvat věčně, ale přesto platí, že teprve tímto rozpad, který mají na svědomí politici, začal“. Túto prognózu P. Pithart vyslovil po dôkladnej analýze okolností, ktoré sprevažovali rozdelenie spoločného štátu.

Mnohí ďalší pozorovatelia, vrátane autora týchto riadkov, mali vtedy podobný, t. j. pesimistický názor na budúcnosť česko-slovenských vzťahov. Vývoj v nasledujúcich rokoch sa však skladal (možno v rozpore s prevládajúcim očakávaniami) aj z takých udalostí a trendov, ktoré napokon neumožnili dvom blízkym národom sa úplne od seba vzdialiť, naopak, pomohli sa im znovu v niečom aj zblížiť. 17 rokov, ktoré uplynuli od rozdelenia, sú naozaj krátkym časom na to, aby sme ich priebeh mohli dnes komplexne vyhodnotiť a na základe analýzy poslednej dekády s istotou tvrdiť, že dnes zažívame proces nezvratného opätovného zblížovania Slovenska a ČR. Ak by však tomu naozaj tak bolo, obidva štáty a národy by mohli z takéhoto zblížovania iba profitovať.

Choreografie davu před a po roce 1989

Petr Roubal

Choreografie davu před a po roce 1989¹

Petr Roubal

Titulní strana Hobbesovy knihy Leviathan neboli o podstatě, zřízení a moci státu církevního a občanského ukazuje postavu korunovaného suveréna, který se na horizontu tyčí nad krajinou, v jedné ruce drží meč, symbol světské moci a v druhé berlu, symbol moci církevní. Tělo Leviathana se skládá z husté masy lidských figur, jak mužských tak i ženských, které se shodně obracejí směrem k hlavě tohoto starozákonního monstra. Nejedná se o pouhou knižní ilustraci, ale podle Horsta Bredekampa o „vizuální strategii“, na které se Hobbes přímo podílel a která doslova „ztělesňovala“ jeho politickou teorii společenské smlouvy. Zobrazení jednotlivci se zde vzdávají svého práva žít svůj „osamělý, ubohý, ošklivý, krutý a krátký“ život ve „válce všech proti všem“ a vytvářejí jedno kolektivní politické tělo státu - Leviathana. Od poloviny sedmnáctého století, kdy se tato politická metafora poprvé objevila, se téma transformace masy jednotlivců v jedno symbolické tělo stalo stálým repertoárem moderních politických režimů, s tím že postupně dochází k posunu důrazu od konceptu státu ke konceptu národa a lidu.

Následující text analyzuje listopadové demonstrace 1989 jako obdobnou vizuální strategii protikomunistické opozice, která se prostřednictvím davů na náměstích snaží přesvědčit moc, že to ona reprezentuje lid. Demonstrace listopadu 1989 jsou snad nejlépe zdokumentovaná kapitola soudobých dějin, máme k dispozici tisíce fotografií, desítky hodin filmových záběrů, množství rozhovorů s vůdčími postavami sametové revoluce. Nicméně co se interpretace tohoto fenoménu týče, existuje jistý prostor pro další alternativní pohledy. Většina prací se zaměřuje na povahu mocenské změny, na dvourozměrný střet mezi opozicí a komunistickou stranou. V sofistikovanějších analýzách, jako u Jiřího Suka nebo u Timothy Garton Ashe vidíme rozbor trojúhelníku, veřejnost, OF a komunistická strana. Listopadové demonstrace (myslím tím především devět pražských demonstrací, které se konaly mezi 21. listopadem a 10. prosincem) se obvykle ztotožňují s „veřejností“, která po dvacet let mlčela a nyní konečně promluvila. Alternativně

je možné se na demonstrace podívat spíše jako na esteticko-politický projekt, jakýsi gesamtkunstwerk, jehož cílem bylo doslova ztělesnit „lid“ či „národ“. Samotné počty demonstrantů, které nikdy nepřesáhly deset procent obyvatelstva, naznačují, že se nejedná ani tak o „veřejnost“, ale o reprezentaci a sebe-representaci „veřejnosti“. V listopadu 1989 neexistovala jedna veřejnost, ale mnoho veřejností; jedné z nich se však podařilo ovládnout veřejný prostor, veřejná média i veřejnou představitost.

Podíváme-li se na listopadové demonstrace jako na pokus reprezentovat lid či národ, nabízí se srovnání s komunistickými masovými rituály. V konečném důsledku se v obou případech jedná o stejný sémiotický konstrukt, v obou případech se jedná o ztělesnění „lidu“, o reprezentaci kolektivního „my“, vytváření kolektivního těla Leviathana. Jedná se o vizuální strategii, jak monopolizovat vyjádření lidu a lidové vůle, protože pochopitelně lid může být pouze jeden. Techniky, jakými se tohoto ztělesnění dosahuje, se pochopitelně zcela zásadně liší. Komunistické rituály, zejména Spartakiády, představují ten nejradikálnější obraz manipulace lidským tělem. Spartakiády vytvářejí specifickou sociální geometrii spartakiádních značek, kdy každý jedinec stojí na přesně daném bodě, jeho pohyb je pohybem mezi těmito jasně vymezenými body, což jej činí „čitelným“ pro politickou moc i vědecký zájem. Vytváří se tak analytická masa, kde každý jednotlivec stojí v davu sám. Oproti tomu listopadové demonstrace samozřejmě žádnou takovouto sociální geometrii neobsahují. Václavské náměstí není rozděleno do značkově sítě, demonstrující nejsou ve skutečnosti jedinci, ale menší či větší kolektivy, rodina, přátelé, spolupracovníci, kteří přišli demonstrovat spolu. Listopadové demonstrace se vědomě i podvědomě vymezují oproti choreografii davu v komunistických masových rituálech, zdůrazňují karnevalové prvky humoru, improvizace a spontaneity. Jak se tedy dělal „lid“ v listopadu 1989?

Především demonstranti nevytvářejí zcela nový sémiotický konstrukt, ale používají existující symbolickou geografii pražské městské krajiny. Jak ukázal již Ladislav Holý, časoprostorové souřadnice demonstrací ukazují na kontinuitu nacionalistické-

¹ Tento příspěvek vyšel pod názvem „Jak se dělá lid? Listopadové demonstrace jako vizuální politická strategie“ v mimořádném čísle časopisu Dějiny a současnost k dvacátému výročí 17. listopadu 1989, s. 40-43.

ho projektu devatenáctého století. Předlistopadové protirežimní demonstrace nepropukají jako reakce na nějaká vládní opatření, ale na klíčová historická výročí, která zpochybňují stranickou interpretaci národních dějin. Datum 17. listopadu představuje v tomto smyslu další fázi v boji s režimem o symbolickou reinterpetaci dějin, zatímco předchozí demonstrace se uskutečnily na „opozičních“ výročích, 17. listopad je režimní svátek a jeho využití opozicí znamená symbolickou porážku režimu na jeho vlastní půdě, tj. přivlastnění si druhého odboje do nekomunistického národního příběhu. Co se místa demonstrací týče, demonstranti neusilují ukázat svou sílu před mocenskými centry, ale fyzicky ovládnout, tj. vlastními těly zaplnit, prostor, který je nejužší spojen s národními dějinami - Václavské náměstí. Významová nejednoznačnost tohoto místa, kde se buditelská tradice mísí s komunistickými rituály a demonstrace vojenské síly s vyjádřením lidového odporu, jen umocňuje jeho symbolický význam a dovoluje jeho nejrůznější „čtení“. Je pravda, že jedno mocenské centrum - Pražský hrad - představovalo pro demonstranty lákavý cíl. Už 17. listopadu skandují studenti na Vyšehradě „Jsme na špatném hradě!“, později Horáček navrhuje vyzvat dav k pochodu na Hrad, ale strach z přímé konfrontace s bezpečnostními složkami na mostech přes Vltavu nakonec vede Občanské fórum k opuštění tohoto plánu. To je jeden z důvodů, proč pražské demonstrace získávají relativně statický charakter, v kontrastu například s budapeštskými, které efektivně využívají velkorysého městského plánu k okružním pochodům s opakovaným přechodem Dunaje (ještě mnohem dál jdou ukrajinské protesty, kdy protestující projíždí celou zemí po Dněstru na voru). Převaha národních symbolů v demonstracích je zřejmá, československá vlajka je nejviditelnějším symbolem, trikolora ukazuje, kdo jsme „my“, zpěv hymny vždy uzavírá demonstrace. Podobně také v heslech vidíme tento motiv často, na bílé helmy se volá: „Pojďte s námi! Taky jste Češi!“ a když to nezabírá, tak „Gestapo!“, což je samozřejmě ten nejvyšší možný stupeň vyloučení z národní komunity. Podobně funguje ústřední heslo „Nejsme jako oni!“, které výmluvně nechává otevřenou otázku, kdo přesně jsou „oni“. Jejich jinakost každopádně utvrzuje kolektivní identitu „nás“ a ukazuje na naši normalnost, oproti jejich abnormalitě. Pěkně to ilustruje transparent ze 17. listopadu „Demisi dinosaurů!“ - „oni“ se tak stávají nejen přírodním druhem, který je historicky vyhynulý, ale i biologicky odlišný. Nejznámější zobrazení tohoto principu je volební plakát Fidesz z počátku roku 1990, který voliče vyzývá, aby si vybrali mezi naší „normalností“, reprezentovanou polibkem mladého páru na lavičce (heterosexuality

a mládí) a jejich „abnormální“ zobrazenou líbavostí se Brežněvem s Honeckerem (homosexualita a stáří). Mimochodem voliči si skutečně vybrali – Fidesz v roce 1990 nedostal ani deset procent.

Holý vidí i za centrálním heslem listopadových demonstrací „svoboda“ výraz nacionalismu, protože se nejedná ani tak o osobní svobodu, jako o svobodu či osvobození národa - požadavek, aby se stát stal opět národním státem v tom smyslu, že bude sloužit zájmům národa a ne jiným zájmům. Svoboda znamená svobodu národa řídit si své věci po svém. To je koneckonců nejujourněji vyjádřeno v Modlitbě pro Martu zpívané kolektivně na každé demonstraci: „Teď když tvá ztracená vláda věcí tvých zpět se k tobě navrátí, lide, navrátí.“ Nacionalismus podle Holého nepředstavuje ani tak náhražku komunistické ideologie, jako spíše hlavní sílu, která komunismus svrhla. Národní definice „lidu“ má ve srovnání s komunistickou definicí „lidu“ obrovskou výhodu ve své jednoduchosti, srozumitelnosti a ambivalentnosti. V komunistické definici lidu, shrneme-li Fideliův rozbor, strana slouží suverénnímu (pracujícím) lidu, ale součástí této služby je také rozhodovat o zásadní otázce, kdo do tohoto lidu patří, a kdo ne. Takovýto konstrukt „lidu“ nebylo snadné symbolicky vyjádřit, a právě Spartakiády poskytly ideální tělesnou metaforu (ztělesnění), prezentují lid jako suveréna, který je zároveň zcela poslušný.

Oproti tomu listopadové demonstrace nemusely používat žádnou náročnou choreografii, aby ztělesnily „lid“. Samotné množství lidí, kteří zaplní náměstí, v sobě již nese jasné poselství, což také demonstranti glosují ironickým skandováním na adresu Rudého práva: „My jsme ta hrstka!“ (20. 11.) V projevech z Melantrichu se zdůrazňuje, že Václavské náměstí nepojme všechny demonstranty, že demonstranti zastupují mnoho dalších, kdo chtěli, ale nemohli přijít. Důležitá je samozřejmě hustota davu, nejenže umožní Václavu Malému pronést na Letné onen slavný a kontroverzní slogan „Podívej se, Gusto, jak je tady husto!“, ale hustota davu z něj skutečně vytváří jeden organismus v tom smyslu, že jedinec ztrácí autonomii vlastního pohybu, přestává být, jak Canetti říká, tím větrným mlýnem držícím všechny ostatní v uctivé vzdálenosti, ale podřizuje se kolektivnímu pohybu. (Zde si neodpustím připomenout, že Spartakiádní dav toto zcela postrádá, každý se tam pohybuje sám za sebe, ze značky na značku). Kromě této fyzikální jednoty demonstrace obsahují celou řadu prvků, které vytvářejí dojem jednoho těla a jedné vůle. Je to samozřejmě synchronizace davu pomocí společného skandování a především společ-

ného zpěvu, „jedním hlasem“. Ne náhodou sborový zpěv, vedle společného cvičení, patří k základnímu repertoáru národních hnutí devatenáctého století. Skandování, sborový zpěv i další kolektivní projevy jako cinkání klíči, mávání, lidské řetězy, sedání si na zem, skákání (slavné záběry skákajících řad z Letné nedokumentují spontánní projev, ale reakci na „povel“ Václava Malého), rozestupování davu, ať už kvůli sanitce, či průvodu dělníků z ČKD, ustavují demonstrace jako autonomní těleso, které se projevuje v dynamické vazbě k řečníkům z balkonu či tribuny.

Pro celkové vyznění demonstrací jako vyjádření vůle lidu je důležité, aby demonstrující nebyli viděni jako pasivní dav, kterým opoziční vůdci libovolně manipulují. Řečníci skutečně přistupují k demonstrantům se značným respektem a snaží se vystihnout náladu davu. Komárek v jednom rozhovoru říká: „Tak já jsem na tom balkoně viděl těch 400 000 lidí a ne, že bych se nějak chvěl, já už jsem byl dost otrlý řečník a nešlo mi o tu rétoriku... spíš už jsem měl tu intuici, že veškerá vloha nebo talent řečníka je v tom, aby vystihnul, co ti lidé cítí, co myslí, a já jsem hledal tu auru teda toho davu a viděl jsem tu obrovskou auru naděje, ty touhy těch lidí po nějakém novém lepším životě, ale pořádném normálním životě, poněvadž jsem viděl, že jsou sice v davu, ale úplně normální lidi, kultivovaní; slušně se strašně chovali.“ V jednáních s Adamcem hovoří Havel o demonstrující veřejnosti jako o svébytném živlu, jehož nekontrolovatelnou dynamiku není schopen ovládat. Havel referuje o svém jednání mezi čtyřma očima: „A já jsem říkal: ‚No ale co v této chvíli dělat, ta veřejnost musí prostě být jakýmsi způsobem uklidněna, nebo budou nevyzpytatelný výbuchy, zejtra, pozejtří a tak. A jestli nechcete odseknout i Občanský fórum, aby ztratilo důvěru, tak musíme té veřejnosti dneska něco říct. Protože pak ztratíte už vůbec jakéhokoliv partnera k jednání, když nás smetou.‘ A on říkal: ‚To chápu, to chápu.‘“ Že se nejednalo o pouhý nátlakový prostředek a že demonstrace do jisté míry omezují manévrovací prostor OF, dokládají diskuse rozšířeného krizového štábu o rezignaci prezidenta, kdy Havel trvá na původním termínu 10. prosince z obavy před reakcí demonstrujících.

Tato autonomie demonstrantů se nejvýrazněji projevuje ve známých dialogích s řečníky. Už 17. listopadu Jiří Jaskmanický z městské vysokoškolské rady dostává na řečnickou otázku, „Co můžeme udělat pro lepší zítřek?“ z davu odpověď „Odstoupit, odstoupit!“ Podobně samozřejmě dopadá Štěpán v ČKD a Adamec na Letné. Některé dialogy předsta-

vují skutečnou interakci, nejznámější je snad dialog čerstvě propuštěného novináře Jiřího Rumla s téměř milionem demonstrantů na Letné:

Ruml: Jistě mi prominete, že jsem trochu vyjevený a rozrušený. Včera večer jsem večeřel v Ruzyni.

Dav: Hanba! Hanba!

Ruml: Ne ovšem v tranzitu na letišti, ale ve vězení.

Dav: Co jste měli? Co jste měli?

Ruml: Já na tom byl dobře, já měl dietu, tak jsem měl bublaninu a kafe.

Dav: Ať si to jí Štěpán!

Štěpánovi dietu!

Bublaninu na Hrad!

Tato živá a spontánní interakce mezi tribunou a demonstrujícími má ukázat nejen, že dav není pasivním konzumentem, ale zároveň také, že OF skutečně reprezentuje jejich zájmy. Režie projevů na demonstracích, kterou má na starosti Operační komise OF, pečlivě vybírá řečníky tak, aby reprezentovali všechny vrstvy společnosti. Vedle disidentů, studentů a herců se tak objevují horníci, členové JZD a popeláři. Do této taxativní definice národa také patří snaha zapojit exil do režie vystoupení, ať už vystoupením exilových zpěváků nebo vynalézavou praxí divadla Semafor, které vytváří telemosty s významnými exulanty. Stejně tak je zřejmá snaha o reprezentaci mimopražské veřejnosti tak, aby se vytvořil dojem, že celá země konverguje k tomuto symbolickému místu. Titulek článku Svobodného slova o manifestaci 23. listopadu evokuje představu jednoho těla: „Václavské náměstí opět srdcem naší republiky“. Podobně pak Horáček zaznamenává svůj dojem z demonstrace 22. listopadu: „Podaří se mi odstrčit nějakého Japonce, dostávám se k oknu. Předestře se mi pohled tak závratný, že se mi zatočí hlava. To už nejsou skupiny z neděle, ani proudy z pondělí. Dnes tady stojí sama matka měst, hrdá a odhodlaná znovu rozhodnout klíčový okamžik v našich dějinách, stojí tu národ.“ Demonstranti dokázali přesvědčit váhající obyvatelstvo, politické elity i sebe sami, že skutečně reprezentují lid Československa. Vytvářejí to, co Victor Turner nazývá *communitas*, intenzivní, transcendentální a pochopitelně dočasný kolektivní prožitek, ve kterém formální společenské struktury ustupují autentickému společenství. Zde nemůže být kontrast s komunistickým rituálem spartakiád větší, neboť tam se díky komplexní choreografii cvičenci právě pro svou účast ocitali zcela mimo dosah sdělení, které svými těly vytvářeli.

Je paradox, že vysoce individualizovaná konzumní společnost devadesátých let se měla vytvářet z toho-

to hluboce kolektivního zážitku. Z tohoto paradoxu také zřejmě pramení schizofrenní vztah k sametové revoluci, kde se hrdost, nostalgie, zklamání i pocit trapnosti vzájemně prolínají. Ve srovnání s tímto hlubokým prožitkem se politická praxe postkomunistické liberální demokracie musí nutně jevit jako odtahitá, nudné divadlo. Volební akt, který často zůstává jediným projevem politické aktivity, ukazuje na emocionální deficit nového režimu, která se stala jakýmsi diváckým sportem. Vhození lístku do urny je pohodlný a efektivní způsob podílu na veřejné moci, ale neposkytuje prožitek politického společenství, kolektivním aktem se stává až ex post v povolebních televizních debatách. Nepřekvapí tedy, že se v devadesátých letech brzy objevují nové kompenzační snahy o synchronizaci „národního těla“. Nejvýrazněji se to projevuje v podpoře národní sportovní reprezentace, kde se od roku 1995 (po odeznění pokřiku z federálních časů „Bij Slovák do hlavy!“) zavedl výmluvný slogan „Kdo neskáče, není Čech! Hop! Hop! Hop!“ Tento slogan spolu s doprovod-

ným skákáním nevznikl spontánně, ale vymyslel jej a davu vstúpil sportovní bavič Petr Salava, který má s choreografií davů bohaté zkušenosti - mj. u nás na stadiónech zavedl tzv. mexické vlny. Vidíme zde opět dobře známou techniku vytváření kolektivního těla národa pomocí synchronizovaného pohybu jednotlivců. Místo veřejného prostoru promrzlých náměstí se ale postava Leviathana formuje v privátní sféře masové zábavy.

Literatura:

Kenney, Padraic: Karneval revoluce. Střední Evropa 1989. Praha 2005.

Ash, Timothy Garton: Rok zázraků. Praha 1991.

Suk, Jiří: Labyrintem revoluce. Praha 2003.

Stehlíková, Eva: Listopadová katarze. Theatralia, roč. 12, č. 1-2, s. 19–33.

Bredenkamp, Horst: Thomas Hobbes Der Leviathan. Das Urbild des modernen Staates und seine Gegenbilder 1651-2001. Berlin 2003.

Návrat nemožný: český exil po listopadu 1989

Tomáš Zahradníček

Návrat nemožný: český exil po listopadu 1989

Tomáš Zahradníček

Tématem referátu je reakce českého politického exilu na stav země, společnosti a politiky po listopadu 1989. Ptá se po příčinách, které způsobily, že se velmi brzy po listopadu začaly z exilu ozývat krajně kritické výtky.

Do širšího povědomí, pokud mohu soudit, se dostaly až v pozdější době, po roce 1992, kdy si jich - po několika polemikách mezi známými českými politiky a krajanskými funkcionáři - začala soustavněji všímat média. Tehdy již v prostředí bývalých exulantů koloval poměrně ucelený obraz Československa (a později České republiky) jako země primárně postkomunistické, nebo dokonce dosud komunistické, což mělo znamenat, že stát, nová politická reprezentace, ale i celá společnost byly tak hluboce zasaženy a poznamenány čtyřiceti lety vlády KSČ, že vlastně nebyly schopny účinné nápravy.

Na tyto hlasy jsem si často vzpomněl, když jsem v minulém roce pořádal písemnou pozůstalost exilového novináře Jiřího Loewyho. V osmdesátých letech vydával v Německu sociálnědemokratický čtvrtletník Právo lidu a psal si s desítkami českých exulantů ze všech kontinentů. Překvapilo mne, že v osobní korespondenci exulantů lze krystalizaci krajně kritických stanovisek vůči české společnosti sledovat už dávno před listopadem 1989. A také fakt, že mnoho motivů, které se veřejně vyjadřovaly až s jistým zpožděním, se tu objevovalo bezprostředně po prvních cestách do staré vlasti na přelomu let 1989 a 1990. Po této čtenářské zkušenosti si myslím, že bychom se na kritické a odmítavé reakce českého exilu měli ještě jednou podívat. Možná v sobě obsahují jistá poselství, která by historik neměl přeslechnout - zejména poselství o hloubce sociálních a kulturních proměn české společnosti.

O této problematice zatím víme poměrně málo. Rád bych se pokusil vyznačit dva tematické okruhy, které se mi na základě mých pramenů - tedy soukromých písemností exulantů z kruhu sociálnědemokratického exilového časopisu - zdají důležité.

První se vrací k tezi, kterou zde včera vyslovil Petr Pithart, podle níž Charta 77 měla dobrý přehled

o situaci české společnosti. Rád bych dokázal, že existovaly společensky a politicky závažné skutečnosti, které byly z chartistického úhlu pohledu neviditelné. Chtěl bych upozornit na diskusi o politických tradicích, vedenou od konce 70. let mezi exilovou sociální demokracií a částí chartistické opozice, které si říkala „nezávislí socialisté“. Zformovala se v roce 1978 kolem manifestu Sto let českého socialismu, jehož autorem byl Jaroslav Mezník. V roce stého výročí založení Československé sociální demokracie připomínal, že tato vlivná tradice české politiky neusilovala pouze o sociální práva, ale také o práva občanská a politická - jichž se v Československu sedmdesátých let nedostávalo. Tehdy se ustavili „nezávislí socialisté“ jako samostatný proud v okruhu Charty 77. Vůdčí postavou byl Rudolf Battěk.

V exilu sociální demokraté manifest přivítali a byli zvědaví, kdo se vlastně hlásí k odkazu sociální demokracie. Překvapilo je zjištění, že lidé, kteří s tímto programem vystoupili, dřív k sociální demokracii nepatřili: Mezník byl národní socialista, Battěk poslancem ČNR za Klub angažovaných nestraníků. Skupina „nezávislých socialistů“ současně tvrdila, že v Československu tradice předúnorových politických stran - tedy hlavně sociální demokracie - slábnou natolik, že je pochybné, zda s nimi bude možné ještě počítat. Vyjasňování pozic, které probíhalo v korespondenci na konci sedmdesátých let, se ujal Jaroslav Mezník. Exilové straně psal, že slábnutí tradic je fakt, který je třeba vzít vážně. Za sebe smířlivě dodal, že možnost obnovy sociální demokracie někdy v budoucnu nepokládá za zatracenou a sám by ji uvítal.

Připomínám tuto diskusi proto, že odhaluje skutečnost závažnou pro další vývoj. Mezník patřil v prostředí Charty 77 i „nezávislých socialistů“ k lidem, kteří nesdíleli skeptický postoj vůči instituci politických stran jaké takové. Přesto i pro něho zůstávala neviditelnou existencí poměrně silné sociálnědemokratické tradice. Najevo vyšla na jaře 1990. Připomeňme, že od listopadu 1989 do března 1990 vstoupilo do sociální demokracie více než deset tisíc lidí, což představovalo zcela ojedinělý náborový úspěch, dosažený navíc v době faktické politické nemohouc-

nosti strany. Tato tradice, jak se ukázalo, byla nejenom silná, ale také sebevědomá. Prohra Rudolfa Battěka v březnu 1990 ve volbách předsedy strany na obnovovacím sjezdu je toho myslím přesvědčivým dokladem. S Battěkem prohrálo i vedení exilové strany. Sázka na chartistické „nezávislé socialisty“, jejich nebezvýhradná, ale věrná podpora, způsobila, že se nakonec organizace, obsluhy sociálnědemokratického podhoubí a tradice ujali jiní lidé.

Druhý bod s tím souvisí. Týká se důsledků, které přinesly kulturní formy odporu proti normalizaci. Článek Ivana Svitáka „Šmejdi z andrgroundu“ vyšel ve čtvrtém čísle Práva lidu v roce 1985. Sviták v něm zkritizoval prózu Jana Pelce Děti ráje jako obraz vulgarity a kulturního úpadku té části opoziční a nekonformní mládeže, která si Československu říkala underground. V Právu lidu je článek doprovázen jistým redakčním ohrazením, které tlumí dojem, že jde o vyznání exilové sociální demokracie vůči mladým v Československu. Ale z korespondence z redakčního archivu současně vidíme, že téma, které takto divoce vyslovil Ivan Sviták, starší generaci v exilu už dávno zajímalo a trápilo. Zejména poté, co na konci sedmdesátých let odešli do exilu první mladí chartisté z okruhu undergroundu či „druhé kultury“ a starší generace exilu se s nimi dostávala do střetů, jež měly především kulturní povahu a které působily rozmrzelost na obou stranách. Z osmdesátých let známe vyjádření např. písničkáře Jaroslava Hutky o tom, že v exilu je to skoro stejné jako doma, poněvadž tam i tam vládou lidé, co chodí v saku a rádi schůzují a kádrují.

Odpověď vyjádřil Ivan Sviták v již citovaném článku, v němž mladým nekonformistům vzkázal: „Neemigrujte. Zůstaňte doma, to je to nejhorší, co můžete Husákově udělat.“ - Co se tedy vlastně stalo?

Normalizační režim byl dorůstajícími generacemi rozpoznáván především jako byrokratický, úzkoprsý, chtělo by se říci konvenčně středostavovský, maloměšťácký. Zejména v kulturní sféře. V prostředí, které nedávalo prostor pro politickou diskusi a politický konflikt, hrály významnou roli kulturní kódy, jimiž se vyjadřovala odtažitost, nesouhlas nebo odpor. Samy byly politicky nejednoznačné - jako trampské hnutí, rocková nebo folková hudba - ale nesporně všechny obsahovaly silný motiv protestu. Proti čemu? Ivan Jirous psal v polovině sedmdesátých let, že underground protestuje proti konzumní společnosti a vyprázdněným společenským konvencím. V polemice s Václavem Černým později napsal: „To, že se lidé třeba nepředstavují ve společensky zaběhaných rituálech, není jenom hulvátství mladší generace nebo nedostatek výchovy - to je vědomí něčeho hlubšího, co lidi spojuje, a vědomí vyčpělosti některých forem.“

Má druhá teze: Rozšířené kulturní formy oporu mířily proti společenským konvencím, institucím, vůbec vyšším formám organizace, na něž měla před rokem 1989 státní moc monopol. Pokládám to za širší kulturní rámec, bez něhož nelze zcela vyložit polistopadovou nechuť části veřejnosti (právě těch nových lidí vzešlých z prostředí nekonformní kultury) nejen vůči politickým stranám, ale vůbec vyšším organizačním formám. A také nezkušenost, ba i nechuť je používat.

Z exilu to bylo dobře vidět a už na přelomu let 1989 a 1990 čteme v soukromé korespondenci prvních navrátilců kritická slova o tom, že nadšení mladí revolucionáři jsou zoufale nepraktičtí a nezkušení v organizačních otázkách. Pro starší generaci exilu to bylo zklamání: při všech politických sympatiích vůči Občanskému fóru viděla, že to není její organizace, její styl a vlastně už ani její společnost.

Proměny dimenze soukromého a veřejného v biografických vyprávěních pamětníků

Martin Hájek

Proměny dimenze soukromého a veřejného v biografických vyprávěních pamětníků

Martin Hájek

Abstrakt

O reálném socialismu, zvláště o normalizačním období, se často tvrdí, že veřejná sféra byla natolik prosycena nevěrohodným ideologickým diskurzem, že lidé hledali životní autenticitu a seberealizaci v soukromé sféře, tzn. v rodině, přičemž bývá zpravidla zmiňován masový fenomén chataření a kutilství. Tato charakteristika vychází z klasické dichotomie soukromé a veřejné sféry společnosti, která je v tomto případě překládána do dichotomie rodinné a politické sféry. Ve svém příspěvku se pokusím ukázat na nedostatečnost tohoto polárního pojetí společnosti reálného socialismu a pokusím se ho nahradit vhodnějším a v literatuře také popisovaným rozdělením trojným, tj. sféry soukromé (domácnost), sociální (práce) a veřejné (politické). Svou argumentaci budu opírat o výsledky textové analýzy biografických vyprávěních pamětníků doby reálného socialismu.

Úvod - soukromé a veřejné v české společnosti kolem roku 1989: ekonomika, gender a politika

Často můžeme slyšet, že státní socialismus prakticky vytěsnil autentickou veřejnou sféru a že jediný možný prostor pro smysluplnou seberealizaci člověka se zvláště v posledních dvaceti letech nacházel v soukromí, v rodině a u nás se projevoval zejména chatařením, kutilstvím a nejrůznějšími koníčky. Ve svém příspěvku bych se chtěl této otázce věnovat a podrobit ji hlubší analýze. Nejprve je však nutné obrátit pozornost ke konceptuálním otázkám, tzn. k samotné pojmové dichotomii veřejného a soukromého.

Asi nejintenzivněji, zvláště v souvislosti s pádem státního socialismu ve střední a východní Evropě, se veřejné a soukromé objevuje v ekonomickém kontextu, tzn. v souvislosti s masivní privatizací do té doby státem vlastněného majetku (např. Mertlík 1997, Mlčoch 1998). Samotné označení „privatizace“ jasně vymezuje orientaci tohoto procesu, kdy majetek přechází z veřejných do soukromých rukou, ať už fyzických nebo právnických osob.

Druhá oblast, ve které má dichotomie veřejné/soukromé privilegované postavení, je oblast genderu, přesněji genderově podmíněných změn ve společnosti po roce 1989. Interpretace těchto změn vycházejí z toho, že státní socialismus dal vznik specifickému genderovému řádu (Vodochodský 2007, Havelková 1993, Wagnerová 1995). Klíčové pro tento řád bylo to, že ženy byly v důsledku tlaku na jejich všeobecnou zaměstnanost vtlačeny do veřejného prostoru, zatímco zrušení soukromého podnikání a nomenklaturní systém obsazování řídicích pozic uzavřel mnoha politicky neangažovaným mužům možnost profesní kariérní seberealizace. Po roce 1989, ke zděšení feministek ze zemí se silným feministickým hnutím, neprojevovaly ženy v postkomunistických zemích na rozdíl od mužů téměř žádné kolektivní ambice po veřejné kariéře, naopak, mnohé pozitivně oceňovaly možnost (nikoliv nutnost) opustit nudné či špatně placené zaměstnání a věnovat se více rodinnému životu v širokém smyslu slova (Fodor 2002, Heinen 1997).

Třetí oblastí, kde se polarita veřejného a soukromého objevuje, i když ne v plně explicitní podobě, je oblast politická. Jedná se o případ často diskutované „nepolitické politiky“ nebo „antipolitické politiky“ (např. Havelka 1998, Otáhal 1998), pod kterou se dnes rozumí především odpor vůči demokracii spočívající výhradně na soutěži politických stran a důraz na nezastupitelnou roli tzv. občanské společnosti. V období státního socialismu však termín označoval především Havlovu představu dělání politiky v posttotalitním systému skrze „život v pravdě“, prostřednictvím „mravní rekonstituce společnosti“, tzn. politiku vycházející z privátního světa jednotlivce (Havel 1990: 129). Jelikož veřejná politika byla v reálném socialismu zbavena jakéhokoliv smyslu kromě reprodukce moci, bylo podle Havla i dalších třeba hledat útočiště v morálním zázemí člověka jako jednotlivce.

Cílem tohoto stručného a nutně zjednodušujícího představení tří oblastí užití pojmové dichotomie soukromého a veřejného je ukázat, že hledat nějaký společný univerzální základ či výklad by bylo marné. Soukromé může znamenat podle kontextu např. for-

mu vlastnictví, formu skupinového bytí nebo prostor existenciální základny smyslu lidského bytí.

Kritika esencialistického chápání dichotomie soukromého a veřejného

Kromě mnohoznačnosti je rozlišení soukromého a veřejného podle antropoložky Susan Gal (a nejen podle ní) ve své podstatě ideologické, jde o případ „jazykové ideologie“, jak to nazývá (Gal 2005), podobně jako dichotomie práce/domácnosti, racionality/emocí, mužského/ženského apod., a za jejím použitím je třeba hledat zájmy a stranickost. Některé oblasti sociálního života jsou prohlašovány za veskrze soukromé, protože není žádoucí, aby vstupovaly do tržních vztahů (např. rodinná péče, výchova), zatímco jiné oblasti jsou deklarovány jako veřejné a tržnímu prostředí vystaveny být mohou (placená asistence u potřebných, vzdělání). Konkrétní podoba rozlišování tak odráží určité zájmy sociálních skupin. Další charakteristikou pojmové opozice veřejného a soukromého, kromě již zmíněné obsahové vágnosti a ideologické zakotvenosti, je to, že jde o „fraktální rozlišení“, tzn. jednotlivé části opozice lze opět dichotomicky rozdělovat podle stejného klíče (tamtéž). Jestliže domov je soukromý prostor, tak v jeho rámci máme též veřejné a soukromé oblasti (např. obývací pokoj či kuchyně versus ložnice). A v rámci ložnice jsou šuplíky nočního stolku soukromější než jeho vrchní deska. Podobně lze fraktálně rozlamovat na veřejné a soukromé politiku, práci, veřejné prostory apod. Například v zaměstnání existují oblasti soukromí zaměstnanců (osobní skříňka, vlastní kancelář) a oblasti veřejné (místnost pro setkání s klienty) a např. o proporci těchto oblastí se mohou vést spory (sledování elektronické pošty zaměstnavatelem, zaznamenávání telefonických hovorů).

Metodologie výzkumu - komparativní analýza biografických vyprávění

Stojíme před otázkou, jak přistoupit k výzkumu soukromého a veřejného ve společnosti. Jak jsem se pokusil ukázat, nelze předpokládat, že jsou skutečnosti, které by byly ze své podstaty soukromé, nebo veřejné; platí opak: soukromé a veřejné je a) předmětem a výsledkem vyjednávání a mocenských tlaků a b) závislé na perspektivě a kontextu. Z toho důvodu je nutným metodologickým předpokladem výzkumu relační a komparativní přístup, který bude brát soukromé a veřejné jako důsledek určitých vztahů a interakcí a závěry budou poté postaveny na porovnávání, ať už skupin, situací nebo časových období.

Pro svůj výzkum soukromého a veřejného před rokem 1989 jsem si vybral biografická vyprávění pamětníků ze sbírky Biografie příslušníků dělnických profesí a inteligence, která byla vytvořena v Centru orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Jedná se o soubor cca sta biografických rozhovorů s lidmi rozmanitých profesí, mužů i žen, z různých částí republiky, z měst i venkova. Biografické rozhovory mají pro můj výzkum tu přednost, že zachycují veřejné a soukromé skrze subjektivní zkušenost. Na druhou stranu jistým omezením je to, že nejsou historickými daty v pravém slova smyslu, protože se jedná o současné vyprávění, minulý život prezentovaný z dnešní pozice a pro aktuální účely, takže jsou viditelné zejména ty skutečnosti, které kontrastují vůči dnešku.

S vědomím těchto omezení jsem se pokusil zjistit, jak se v rozhovorech objevuje rozlišení soukromého a veřejného, přičemž jsem využil toho, že vyprávěče lze rozdělit podle pohlaví a podle profese (na muže a ženy a příslušníky dělnických profesí a tzv. inteligence). Předpokládal jsem, že vzájemné porovnávání těchto skupin může odhalit sdílené a variabilní aspekty studované dichotomie.

Jako metodu analýzy jsem zvolil kvantitativní textovou analýzu, která se zaměřuje na vzájemné vztahy (blízkost) frekventovaných klíčových slov v textu (Hájek et al 2006, Hájek & Bayer 2007, Hájek & Kabele, v tisku). Očekával jsem, že ze vzájemného postavení slov bude možné usuzovat na existenci více či méně rozlišených oblastí soukromého a veřejného v líčení života ve státně socialistické společnosti. Zdůrazňuji „v líčení života“, protože analyzovanými daty byly výpovědi o životní zkušenosti, nikoliv životní zkušenost jako taková. Poněvadž metodologie použité analýzy už byla popsána jinde (Hájek et al 2006), uvedu jen stručný popis výzkumného postupu. Nejprve jsem z každého korpusu textů (ženy-dělnice, ženy-inteligence, muži-dělníci, muži-inteligence) vybral padesát nejfrekventovanějších významových slov, tzn. slov, která nesou vlastní význam, jako např. kamarád, peníze, schůze. Poté jsem spočítal, jak často se tato slova vyskytují v textu blízko sebe. Z těchto výpočtů jsem pro každou skupinu sestavil diagram, jakousi mapu, která vzájemné vzdálenosti mezi slovy zobrazuje.

Zjištění

V této části budu prezentovat výsledky textové analýzy, které sestávají ze čtyř diagramů a jejich interpretace. Předtím, než se budeme věnovat jednotlivým diagramům pro každou ze čtyř skupin vyprávěčů

skupin. Ženy dělnických profesí vycházejí při svém líčení života především z rodinné perspektivy, přičemž ostatní oblasti jsou vůči rodině periferní. Ženy intelektuálních profesí ve svých vyprávěních kladou na sféru rodiny také důraz, nicméně se u nich objevuje i relativně autonomní diskurzní oblast zaměstnání a vzdělání. Ve vyprávěních dělníků lze celkem jasně identifikovat tři hlavní životní sféry – rodinu, zaměstnání a politiku; všechny zaujímají přibližně stejný prostor. U mužů intelektuálních profesí nalézáme oproti všem ostatním skupinám výrazně menší oblast rodiny, ostatní oblasti se do značné míry prostupují; v tomto případě bychom mohli uvažovat o rozlišení soukromého a veřejného v diskurzivním prostoru.

Závěry

Na základě provedeného výzkumu se domnívám, že odlišnosti v diskurzní struktuře biografických vyprávění čtyř velkých gender-profesních kategorií ukazují na skutečnost, že vnímání životních sfér není ve společnosti jednotné a že existují významné rozdíly mezi genderově a profesně vymezenými sociálními kategoriemi. V souvislosti s naší výzkumnou otázkou, zdali a jak se v biografických rozhovorech objevuje rozlišení soukromého a veřejného, můžeme tvrdit, že

není vhodné používat toto rozlišení v deskriptivním významu na společnost jako celek. V případě příslušníků dělnických profesí (mužů i žen) se zdá, že rozlišení soukromé a veřejné sféry nedostatečně vysvětluje hlavní diskurzní struktury v životních vyprávěních. Částečně o tom lze uvažovat u vypravěčů z intelektuálních profesí. Nicméně v těchto případech je sféra soukromí velmi redukována a u mužů tvoří dokonce jen zlomek diskurzní struktury. Daleko významnější se podle mého názoru jeví diskurzní rozlišení oblastí rodiny, zaměstnání, politiky a vzdělání. Jestliže chápeme oblast rodiny jako reprezentanta soukromé sféry a oblast politiky jako reprezentanta veřejné sféry, pak zaměstnání a vzdělání reprezentují sféru sociální, kterou nelze jednoduše přiřadit ani soukromému, ani veřejnému (je to politikum, ale zároveň i místo zajištění existenčních potřeb).

Ačkoliv zjištění se zakládají na analýze recentně sebraných biografických rozhovorů a jejich zobecnitelnost na celý životní svět by měla být ještě předmětem debaty, výsledky nepodporují tezi o normalizačním všeobecném útěku lidí z veřejné sféry do sféry soukromé; jednak teze neplatí pro všechny skupiny obyvatel a jednak opomíjí významnou sféru zaměstnání, ve které se politické a privátní-rodinné zájmy mnohdy velmi intenzivně střetávaly.

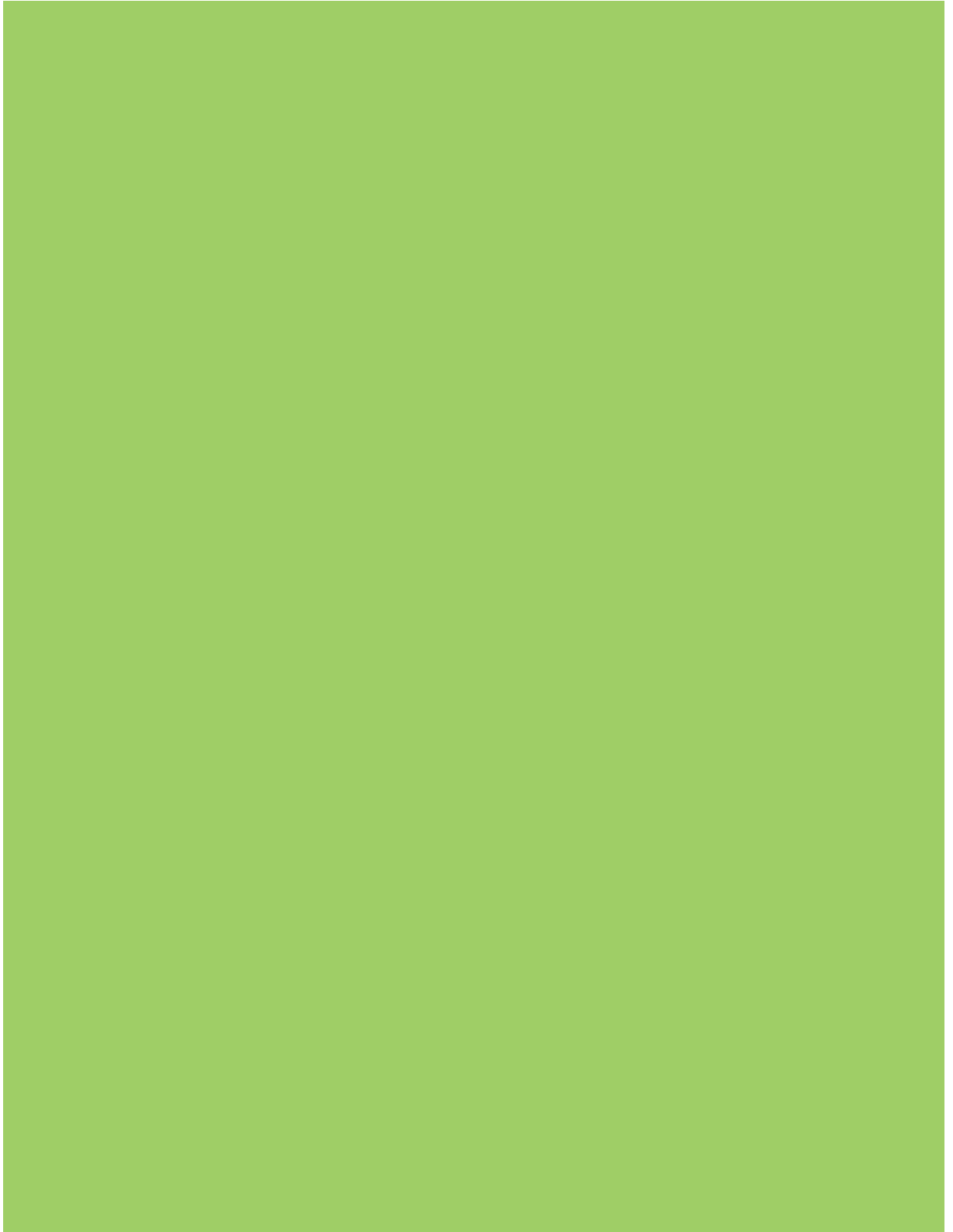
Literatura:

- Fodor, E. (2002) Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary. *Gender & Society* 16(2): 240-263.
- Gal, S. (2005) Language Ideologies Compared: Metaphors of Public/Private. *Journal of Linguistic Anthropology* 15(1): 23-37.
- Hájek, M., J. Kabele (v tisku) Dual discursive pattern in Czech activists' internet media communication. *European Journal of Communication* 25(1).
- Hájek, M., J. Kabele, K. Vojtíšková (2006) „Zázemí“ a „bojiště“ v usilování o spravedlnost: textová analýza odborářské, feministické a lidskoprávní mediální komunikace. *Sociologický časopis* 42 (2): 269-290.
- Hájek, M., I. Bayer (2007) Diskurzivní stabilita „ne/spravedlivého“ v českém tisku. In: Hájek a kol. *Praktiky ne/spravedlnosti: pojmy, slova, diskurzy*. Praha: Matfyzpress, s. 155-189.
- Havel, V. (1990) O lidskou identitu. Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969-1979. Praha: Rozmluvy.
- Havelka, M. (1998) „Nepolitická politika“: kontexty a tradice. *Sociologický časopis*. 34(4): 455-466.
- Havelková, H. (1993) „Patriarchy“ in Czech society. *Hypatia* 8(4): 89-96.
- Havelková, H. (1996) Ignored But Assumed. *Family and Gender Between Public and Private Realm*. *Czech Sociological Review* 4(1): 63-79.
- Heinen, J. (1997) Public/private: Gender - social and political citizenship in Eastern Europe. *Theory and Society* 26: 577-597.
- Mertlík, P. (1997) Czech Privatization: From Public Ownership to Public Ownership in Five Years? *Eastern European Economic* 35(2): 64-83.
- Mlčoch, L. (1998) Czech Privatization: A Criticism of Misunderstood Liberalism. *Journal of Business Ethics* 17: 951-959.
- Otáhal, M. (1998) O nepolitické politice. *Sociologický časopis* 34(4): 467-476.

Verdery, K. (1994) From Parent-state to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe. *East European Politics and Societies* 8: 225.

Vodochodský, I. (2007) Patriarchát na socialistický způsob: k genderovému řádu státního socialismu. *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 2: 34-42.

The 1989 Revolution as a Non-Lieu de Mémoire in the Czech Republic

Muriel Blaive

The 1989 Revolution as a Non-Lieu de Mémoire in the Czech Republic

Muriel Blaive

The suggestion that the 1989 Velvet Revolution might be anything else but a firm realm of memory in the Czech Republic might seem provocative, if not crazy. Yet I suggest in this text that although the official appropriation of the 1989 revolution as a commemorative event in the Czech Republic has been very vocal, counter collective memories of communism, revolution and democracy have also been very pregnant in society, yet without entering the public sphere nor official memory politics; they are therefore not very visible.

1989 As a Revolution

For twenty years, the historical, sociological and political specialized literature has rightfully interpreted the Velvet Revolution as a break in the relationship between the Czech nation and communism. American-inspired works on the entry into democracy and the market focused on the enormous and urgent rehabilitation of the economy and of the political system and on the adoption of Western legal standards.

Official and semi-official memory politics, through commemoration, archival policy, judicial treatment of the past and historical work, have also increasingly advocated and promoted a vision of the communist past which is rather simplistic; the former regime is described as having opposed the good people to the bad communists and to the bad collaborators of the secret police. Today, better to forget all about it and to turn the page. This is what is subsumed under the term of "totalita" (totality), which is a kind of totalitarianism, albeit not as a concept in the full sense of the word (i.e. doesn't raise a real methodological discussion on the same model as "totalitarianism" does), yet which conveys the evil essence of the communist regime and the powerlessness and therefore the unaccountability of the common people. The term has become so dominant that it was actually integrated in the name of the new historical institute, created in a highly politicized context in 2007, to research the communist past, which is called the Institute for the Study of Totalitarian Regimes, or

more accurately is in fact called in Czech "Institute for the Study of the Regimes of Totality".

So the "totality narrative" is dominating in the Czech public sphere today. But I would suggest that society's apparent approval for the past twenty years, or at least the seeming lack of alternatives offered to this dominant motive, hides a vision of the communist period which is sometimes quite remote from these (Prague) "elites."

It is remote because the post-1989 period has not been sufficiently historicized. Time did not stop in 1989 as the "totality narrative" would suggest, nor did a new time start in 1989 either. Studying the relationship of the people to communism before 1989 can not only help, but is the only way, to understand their attitude towards the communist past since the revolution. And the attitude of Czech society towards communism today also tells us something about its relationship to communism yesterday. The elements of continuity have sometimes represented an obstacle to the change but they were also a resource for the actors, both in the construction of their representations (memory, nostalgia) and in their daily practices: habits, routines, social networks, etc. (Sandrine Kott). That is why they need to be restituted.

This might seem like an evidence, but if the high communist vote in the past twenty years (15 to 20%) is not analysed in connection with the base of popular support enjoyed by the Communist Party before 1989, if we do not emphasize the sources of legitimacy which the communist government enjoyed before 1989 in terms of welfare, egalitarian economic policy, culture and nationalism – especially anti-German nationalism –, if we do not take into account the fact that the communist regime could never have stayed in power for 41 years if it had not been able to count on some participation by the population, who got something in return (an "implicit minimal contract" as Thomas Lindenberger coined it), in other words if we do not invoke history as an explanatory factor, it is very difficult to understand the post-communist

present. There are many elements of continuity in Czech everyday life but also many elements of continuity in the way of thinking, in social relationships and in the relationship to the communist past which need to be studied. And yet this is not done in today's Czech Republic, or very little.

I base these few reflections on the result of an oral history study which I conducted in the Czech Republic in a small town bordering Austria, Česká Velenice, in the frame of our borders program at the Ludwig Boltzmann Institute, while my colleague Berthold Molden did a similar study in the facing town of Gmünd.¹ I also conducted another oral history study among Slovaks and Hungarians in Komárno, at the border between Slovakia and Hungary.

The Temporality of Change

Let us mention here only a few issues. The first one is the restitution of this continuity between the pre- and the post-1989 period. It is lacking in historical works but it is being clearly sketched out in the perception of the communist past as seen from Česká Velenice. A certain nostalgia is accompanied by a difficulty to manage the past and to restore the social fabric that has paradoxically deteriorated since 1989: despite the generally poor relations between the people due to the atmosphere of denunciation that had prevailed under communism, they still participated much more in community activities such as tea dances, chess clubs, fire brigades or ceramics than now. In terms of civil society, the pre-revolutionary associative fabric is crumbling down only now, at least in Česká Velenice, as the people who were engaged in this sector before 1989 are slowly dying out and nobody is stepping up to replace them.

The temporality of change (or of the absence of change) regarding the communist past and the perception of political, economic and social conditions in the country shows the relativity of the caesura of 1989. "We cannot draw a thick line over the past," said the local biggest entrepreneur of Česká Velenice; this statement comes in sharp contrast to the official policy of the Czech Republic since 1989, which tried to do exactly that. In Komárno, the contrast is even bigger since many of the Hungarians I interviewed, from all generations, could not even remember clearly when the regime change had taken place. They are so focussed on their identity as a minority and on their status inside their own town, that the events in Prague or even in Bratislava, if not explicitly addressing their identity issue, seem very distant to them.

In my opinion, the misunderstanding or miscalculation that characterizes both many politicians and many social scientists in the Czech Republic stems from the fact that the acceptance of this continuity between the pre- and the post-1989 period is not a value judgement: it is not necessary to disavow democracy to find advantages to the communist regime, and it is not necessary to be anti-communist to appreciate democracy. One can be nostalgic and a democrat, a former communist and happier under democracy, a former opponent to communism and frustrated by democracy. Not a single interviewee failed to underline how difficult it was to stand the old surveillance system; all welcomed the newly gained freedom in 1989; but the experience they describe is that freedom is not automatically synonymous with happiness: money matters, too. More precisely, neither money nor freedom automatically bring happiness. Nothing is easy – and I daresay this came to them as a bad surprise.

In this sense, oral history shows that the "1989 ideology" is undermined. Because 1989 has not kept its promises, the revolution has lost some of its legitimacy in the past twenty years: not its promises of economic and political reforms, which were more or less respected, but its implicit, and yet decisive, promise of happiness and of rehabilitation of the individual and of decency – a wild hope which emerged in 1989, as testified from the interviewees, and which is now hopelessly foregone. Despite all the benefits of capitalism and democracy, most people seem to be only slightly happier than under communism – not much more. Happiness requires effort. And they do not feel that they "count" more as individuals in the life of the country.

The microhistory of Česká Velenice illustrates the conflict of interpretation of the "1989 event" with Prague in a double perspective: not only does the population not necessarily have the negative view of communism that post-1989 democracy seeks to impose through its commemoration policy, but it does not necessarily share either the positive vision of "1989" that the intellectual elites are trying to convey. Neither 1989 nor even 1948 (the communist takeover) or even 1968 (the Prague Spring) have marked the memory of my interviewees with the strength that one could have expected. The strategy of "Eigen-Sinn" of this society, i.e. of protection of its agency, of reclaiming the official timeline according to its own agenda and of reinterpretation of the "event 1989" in a vision of its own, comes out clearly. Even in Česká Velenice, I found a lady

who could not remember what happened in 1989 and when I asked if the term "Velvet Revolution" meant anything to her she answered: "Ah yes ! But that was in Prague."

Attitudes change of course much more slowly than political and economic conditions. The radicalism of the upheavals experienced in daily life, in institutions, in the disappearance of the border, stands in contrast to the slowly changing perceptions, to the opinions about these changes. Communism came and went, but anti-Austrian feelings are still prevalent in České Velenice. Communism came and went, but the reliance on a welfare state is the same. Communism came and went, and politicians are equally distrusted and despised. Communism came and went, but corruption remained the same. Communism came and went, but life itself is more or less the same. The Iron Curtain was put down, but the border is still very much there in the heads. Things changed but at the same time many things did not change. A kind of democracy came, but friendship and happiness cannot be decreed from Brussels or elsewhere.

Quite on the contrary, it is a cynical perception of the current situation and a widespread privatization of individual existence which are prevailing now – but this process may have more to do with globalization than with decommunization, if one remembers that it was denounced by Václav Havel in his political essays already in the 1970s and that it does not characterize only the post-communist countries, by far.

West to East, East to West

Speaking of Western Europe, in this commemoration year I heard in the former "West" numerous reports and in-depth analyses of 1989 and before, of how it was to live under communism, its daily life, dissent, etc. Archival documents, interviews, and analyses were presented in Western media as well as in media of the countries concerned. French radio, Austrian TV, CNN, the BBC, etc. produced some really fantastic reports.

On the other hand, I do not remember that I saw any report in formerly "Eastern media" about how it was to live in Western Europe before 1989. Do my Czech interviewees, for instance, have any idea what it was like for us ? Do they have any idea what my daily life in France was like in the 1970s and 1980s ? The answer, obviously, is no. Why are they, nor even a number of Prague historians, in fact not really curious about this ?

This one-dimensional interest, only from the West to the East, i.e. from the so-called winner of history towards the so-called loser of history (or from the East to the East in a quite egocentric perspective), is a historical reconstruction which we all share, East and West, and yet which I find really detrimental. It is distorting not only the history of the former East, but also the history of the former West. By reinterpreting the entire postwar period in light of the final victory for the West and of the final defeat for the East, we tend to reconstruct a historical process which would have looked completely different taken from as late as 1985 when Gorbachov came to power.

This historical reconstruction in which we all participate is bad because it naturally leads us to compare the past communism with democracy as we know it today, both East and West, with the assumption that, for the West, democracy today is the same as the democracy which was prevailing in 1989. But it is not. Western Europe also has enormously changed in the past twenty years in terms of citizens' rights and political accountability, for instance. The West was not always the modern, winning side as we know it today but had also backward and authoritarian aspects and still have them in many instances and in many countries.

"You Cannot Understand"

I often heard from my Czech friends complaints along the line, "Ah, you cannot understand what it was like, life was so terrible here, we didn't have much of anything. For instance, we didn't drink coca-cola. " Or we didn't have Levi's jeans. Or we couldn't travel abroad. Or our state was serving us a disgusting propaganda and was permanently lying to us. "You cannot understand," they tell me.

But if I may quote a few examples from my own life, France of the 1970s and 1980s definitely had more in common with communist Czechoslovakia than with the United States, which we also looked at with awe. When I was a child in Southern France we did not drink much Coke either. Standard French families were drinking table water – and wine. To have a Coke was exceptional, and was a feast, as was visiting McDonald's, which is something we did only a couple of times in our entire childhood. We did have Levi's jeans, but we did not have much choice, at least not in provincial France where I lived – and our parents refused to pay so much money since you could get much cheaper, although unappealing, jeans; they just could not see the point. Of course we could tra-

vel, but at the time it was not the fashion to go far away at all. Most people went on vacation by car, in France, or went only to neighbouring countries for shopping trips – just like the Czechs did. To fly by plane was a big event, and remained so for a long time. Consumerism was nothing as we know it today, sparing and saving was a way of life.

As to propaganda, coming from France I can really understand what it was like. I would have numerous examples of the lies stemming from the French state but suffice it to mention that when Chernobyl happened in 1986, the French public was pleased to hear that the nuclear cloud had magically stopped right over the French border. The highest state medical authority went up on national TV to assure consumers that everything was fine, children could continue to play in sandpitches, while fruits and vegetables could be consumed freely. As a result, an unaware audience continued to consume mushrooms which were 500 times above the maximum allowed radioactivity. This policy was justified later in the name of “the state knows better, we must not create panic, etc. “ Needless to say, the French state is denying to this day even the possibility, or the discussion of the possibility, that the upsurge of certain types of cancer in France in the past years has anything to do with that.

Of course this was not true of Germany, Italy or Austria, where adequate measures were taken to protect and inform the people. Which is another point I want to make: the “West” is as diverse as the “East” was, or the “East” is as diverse as the “West” was. The cultural differences are as large between Poland and the Czech Republic or Hungary and Bulgaria as between France and Germany or Britain and Sweden. There was not “one West”, but many. And there are many common points in postwar history between all of our European countries, communist or not, which make them different from the US.

So to come back to my point, to get an accurate historical picture both of the former East and of the former West, we have to compare them both and between each other. To understand communism adequately, and especially to get rid of a (in my eyes) quite irritating victimization discourse, which blames everything on the communist ideology, the

former Eastern countries also have to compare themselves to Western Europe. They really need to run radio and TV broadcasts on daily life before 1989 as it was on the so-called happier side of the Iron Curtain, and not just the other way around. If the Czechs for instance took this into account, they would perhaps realize that communism’s faults are there and that communism as a system was, and remains, bad but that it is not enough to condemn it abstractly and to abstain from researching social responsibility in accepting and maintaining this terror regime for forty years – and by this I do not mean singling out only a few collaborators who serve as scapegoats.

Conclusion

This short-sightedness and tendency to study only one own’s navel, which dominates on both sides, has yet another consequence, which I call the James-Bondization of history. The reinterpretation of European history as the victory of good capitalism over evil communism comes in many aspects as a contradiction to the memory of this period that the Czech public has. They do not always share the conviction that the pre-1989 period was entirely bad, on the contrary even, a strong nostalgia is present. And the Cold War does not mean anything to them on the personal level. As one interviewee said when I asked her if she used the notion of Cold War in her daily life, first she laughed at the absurdity of my suggestion and then she answered: “The Cold War? I have it at home with my family.”

Yet they are told, and now they are even taught, that the post-1945 period is the Cold War. Their memory of this period is a memory of communism, or of “totality” and not of the Cold War, but of course the “totality” or even communism does not mean anything to a Western audience. So the Cold War, the version of history stemming from the winner of history, is slowly becoming the common past of East and West alike, and little Czech or Polish children are slowly adopting James Bond as adequately symbolizing the history of their country. This very fact, that James Bond is becoming a figure of Central European memory is telling enough about how distant the 1989 alleged “realm of memory” has become from people’s representations of their daily lives, past and present.

1 See Muriel Blaive, Berthold Molden, Hranice probíhají vodním tokem. Odrazy historie ve vnímání obyvatel Gmündu a Českých Velenic, Brno, Barrister & Principal, January 2010.

Odborář, environmentalista, anarchista a „sváteční“ aktivista: Čtyři tváře občanské společnosti v ČR po roce 1989

Ondřej Císař

Odborář, environmentalista, anarchista a „sváteční“ aktivista: Čtyři tváře občanské společnosti v ČR po roce 1989¹

Ondřej Císař

Úvod

Politická mobilizace, kterou se vyznačoval konec komunistických režimů v mnoha zemích střední a východní Evropy, vzbudila – zejména mezi západními pozorovateli – vysoká očekávání ohledně budoucnosti demokratického občanství v tomto regionu. Čteme-li rané úvahy o „revolucích“ ve střední a východní Evropě, nutně dojdeme k závěru, že těsně po roce 1989 převalovalo široce sdílené přesvědčení o možnosti oživení aktivní politické participace a pulsujícího občanského života v postkomunistických zemích. Po krátkém období entusiasmů však začalo být zřejmé, že se tyto naděje v dohledné budoucnosti nenaplní. V souladu s tím se změnily i interpretace postkomunistické situace v literatuře: nastal citelný posun od popisů prvotního nadšení občanů středo- a východoevropských zemí k pochmurnému obrazu pasivní, lhostejné a cynické populace (viz Sztompka, 1997; Mishler a Rose, 1998). Toto vnímané selhání Středo- a Východoevropanů se vysvětlovalo mnoha důvody. Nejvýznačnější z nich byly dědictví komunismu, rozčarování z postkomunistického vývoje a nevhodné strategie západoevropských programů podpory demokracie (Wedel, 1998; McMahon, 2001; Howard, 2003).

V mnoha postkomunistických zemích se však nehledě k prokazatelně nízké participaci jednotlivců rozvinula v podobě sítí advokačních organizací poměrně masivní infrastruktura občanské společnosti a sociálních hnutí (Toepler a Salamon, 2003). Jak naznačují dostupné údaje, tato infrastruktura poskytla základnu pro vznik zvláštního typu relativně vysoce účinného politického aktivismu v tomto regionu. Petrova a Tarrow (2007) ve snaze definovat specifickou povahu tohoto středo- a východoevropského neparticipačního aktivismu zavedli pojem „transakční aktivismus“, který odlišuje od aktivismu založeného na participaci jednotlivců. Jak uvidíme dále, projevy (nového) transakčního a (starého) participacího aktivismu jsme mohli sledovat také v České republice. Do první kategorie řadíme především organizace

tzv. „nových“ sociálních hnutí, které prosazují post-materialistické požadavky (nejvýrazněji environmentalisté a lidskoprávní aktivisté), do druhé kategorie patří především („staré“) materialisticky orientované odbory a profesní organizace. Vedle těchto dvou typů či modů politického aktivismu je možné odlišit ještě („nový“) aktivismus radikálních organizací a platform na krajní pravici a levice a občanské sebeorganizace (aktivismus, který není závislý na organizacích) (k postupu analýzy viz Císař 2008: kap 2–3). V názvu tohoto příspěvku symbolizuje první modus aktivismu environmentalista, druhý odborář, třetí anarchista a poslední popisuje způsob jednání „svátečního“ aktivisty.

Čtyři mody politického aktivismu v České republice

Jaký vzorec politického aktivismu se rozvinul v České republice po roce 1993? V této části představím výsledky analýzy protestních událostí (viz Císař 2008).² Zaměřím se při tom na nejdůležitější charakteristiky kolektivního jednání: jeho četnost, umístění, počet účastníků, repertoár jednání, cíle a požadavky (viz také Ekiert a Kubik, 2001: 116-139). Analýza protestních událostí, k nimž došlo v České republice po roce 1993, identifikovala čtyři mody aktivismu: „starý“ participacího aktivismus, „nový“ transakční aktivismus, „nový“ radikální aktivismus a sebeorganizace.

Tyto čtyři odlišné mody politického aktivismu představují čtyři zvláštní způsoby politické mobilizace v České republice po roce 1993. Představují čtyři zvláštní soubory charakteristik politických aktérů; tyto charakteristiky odlišují mody jeden od druhého. Mody se liší z hlediska četnosti protestních událostí, jejich geografického umístění, velikosti, tj. počtu účastníků, které byly schopny mobilizovat, repertoáru jednání (užívaných strategií), cílů a vznášených požadavků. Jednoduše řečeno, mody představují čtyři odlišné způsoby, jak byl provozován politický aktivismus v postkomunistické České republice. Jak vyplývá z analýzy, mody lze charakterizovat následovně:

1. „Starý“ participativní aktivismus vykazuje ve srovnání s jinými mody aktivismu nižší četnost protestních událostí, ale zároveň je založen na relativně široké participaci. Jinými slovy řečeno, i když organizace jako například odborové svazy nesaňají k mobilizaci příliš často, pokud už k mobilizaci dojde, jsou schopny přivést do ulic mnoho lidí. Organizují poměrně vysoký podíl celostátních událostí. Z hlediska repertoáru jednání (strategií) se tato forma aktivismu vyznačuje příklonem k omezenému počtu standardních nenásilných strategií, jako jsou petice a demonstrace. Pro tento modus je navíc zvláště důležitá stávka, protože tato skupina zahrnuje odborové svazy. Nové „kulturní“ strategie, jako jsou performance nebo happeningy, spojované především s „novými sociálními hnutími“, v repertoáru tohoto modu aktivismu zcela chybí. Pokud jde o cíle požadavků, starý aktivismus míří především na státní instituce na centrální úrovni a na firmy. Dominantní kategorií požadavků v tomto modu aktivismu tvoří ekonomické požadavky; za nimi následují požadavky týkající se veřejných politik. Starý aktivismus je ve své orientaci jasně materialistický.

2. „Nový“ transakční aktivismus odpovídá za většinu protestních událostí organizovaných nějakou skupinou nebo organizací. Z hlediska četnosti protestních událostí má tento modus aktivismu velký náskok před všemi ostatními kategoriemi aktivismu s výjimkou sebeorganizace. Pokud jde o velikost událostí, transakční aktivisté nejsou schopni mobilizovat vysoký počet stoupenců. Co se týká repertoáru jednání, transakční aktivisté využívají poněkud rozsáhlejší portfolio strategií než předchozí kategorie. I když se často uchylují k nenásilným demonstracím a peticím, uplatňují také „kulturní“ strategie, jako jsou performance, výstavy a festivaly. Podobně rozmanitý je i soubor cílů transakčních aktivistů. Na jejich cílech se tak téměř rovným dílem podílejí státní instituce na centrální a subnacionální úrovni, firmy, veřejné mínění a poněkud méně často i instituce jiných států. Nejpočetnější kategorií politických požadavků tvoří ekologie, životní prostředí a práva zvířat, následují lidská a občanská práva a svobody a požadavky týkající se veřejných politik. Transakční aktivisté nevznášejí ekonomické požadavky; naopak struktura jejich požadavků se vyznačuje jasně postmaterialistickou orientací.

3. „Nový“ radikální aktivismus si z hlediska četnosti událostí vede poněkud lépe než starý aktivismus, ale nemůže soutěžit s novým transakčním

aktivismem. Nový radikální aktivismus je nejvíce centralizovaným modem aktivismu. V průměru mobilizují radikální aktivisté ještě méně jednotlivců na jednu událost než aktivisté transakční. Tyto dvě kategorie nového aktivismu se významně odlišují svým repertoárem jednání. Portfoliu radikálních aktivistů sice dominují nenásilné demonstrace, ale ve srovnání s jinými mody aktivismu zahrnuje relativně významný podíl násilných přímých akcí. Stejně tak mezi nimi existuje důležitý rozdíl ve výběru cílů. Radikální aktivismus téměř nikdy nemíří na konkrétní státní instituce; převládajícími typy cílů jsou mezinárodní instituce, veřejné mínění, instituce jiných států, političtí aktéři a český stát a jeho politická elita. Ve srovnání s jinými mody jsou radikální aktivisté orientováni mezinárodně nejen svými cíli, ale rovněž svými požadavky. Radikálně častěji než aktivisté jiných kategorií vznášejí požadavky související s národní bezpečností a zahraniční politikou. Výrazně zastoupeny jsou také požadavky týkající se lidských práv a ty zaměřené proti ideologickým nepřátelům.

4. Občanská sebeorganizace, tj. případy mobilizace bez zapojení nějaké organizace nebo skupiny, představuje nejpočetnější kategorii událostí v postkomunistické České republice. S výjimkou epizodické mobilizace „Děkujeme, odejděte!“, která byla zahrnuta do této kategorie, jsou kolektivní mobilizace v tomto modu svým rozsahem spíše malé. Jinými slovy řečeno, jsou sice časté, ale nemobilizují velký počet individuálních účastníků. Je to nejvíce decentralizovaný modus aktivismu. V repertoáru jednání převládají petice, následované nenásilnými demonstracemi. Sebeorganizace se zaměřují převážně na centrální státní instituce, ale i na jejich ekvivalenty na nižších úrovních. V portfoliu požadavků sebeorganizací najdeme přibližně rovnoměrně zastoupeny požadavky týkající se fungování národních institucí, soudního systému a policie, environmentální požadavky i požadavky týkající se veřejných politik.

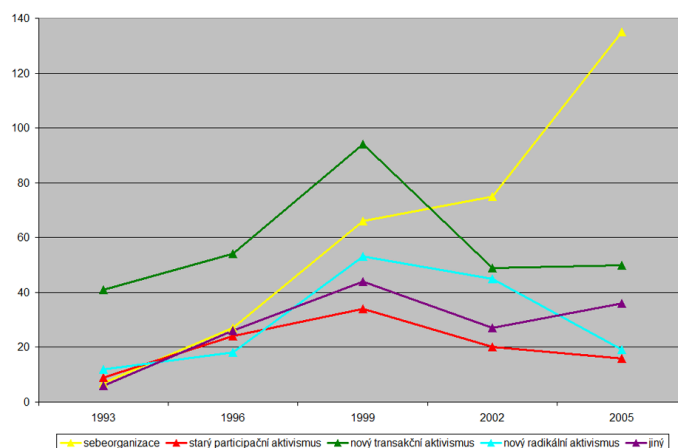
V České republice byly identifikovány čtyři mody aktivismu. To znamená, že aktivismus v této zemi nemůžeme plně zachytit jediným pojmem, jako je transakční aktivismus. Vzorec politického aktivismu je rozmanitější, zahrnuje čtyři rozdílné způsoby, jimiž se političtí aktivisté organizují a vyjadřují své požadavky. Zároveň však analýza dokazuje, že transakční aktivismus má mezi ostatními mody aktivismu důležité místo. Jedním z nejvíce překvapujících zjištění je výskyt sebeorganizace jako samostatného modu.

V dalších částech budu tyto čtyři mody charakterizovat podrobněji na základě nejdůležitějších aspektů kolektivního jednání: četnosti protestních událostí, jejich geografického rozložení, počtu účastníků, repertoáru jednání, cílů a politických požadavků.

Organizátoři protestních událostí a jejich geografické rozložení

Prvním indikátorem robustnosti kolektivního jednání je nepochybně četnost jeho výskytu. Nejpočetnější skupinu tvoří sebeorganizace s 310 případy, následuje nový transakční aktivismus (288 případů) a nový radikální aktivismus (147 případů). Starý participační aktivismus má na svém kontě ze všech modů nejmenší počet událostí (103 případů). Distribuce událostí mezi jednotlivými mody tak byla velmi nerovnoměrná. Totéž lze říci o jejich výskytu v čase. Graf 1 ukazuje distribuci událostí podle modu aktivismu a let. V letech 1993-2005 lze identifikovat dva hlavní trendy. Za prvé, sebeorganizace představovaly jediný modus aktivismu, který byl stále na vzestupu. Zatímco v roce 1993 došlo jen k sedmi případům sebeorganizované mobilizace, v roce 2005 to bylo už 135 událostí. Za druhé, všechny ostatní mody aktivismu měly svůj vrchol na konci devadesátých let, poté klesly a od té doby stagnují. V letech 1993-1999 se počet událostí starého participačního a nového radikálního aktivismu ztrojnásobil a počet událostí nového transakčního aktivismu se zdvojnásobil. V letech 1999-2005 pak počet událostí klesl na polovinu u všech třech modů. Obecně vzato, tato čísla dokazují, jak důležité místo mezi českými protestními událostmi po roce 1993 mají ty, které organizovali transakční aktivisté; zároveň se ukazuje překvapivě vysoký podíl sebeorganizací.

Graf 1: Počet událostí podle modů aktivismu a let

Jak jsou tyto události rozmístěny geograficky? Existují v tomto smyslu rovněž nějaké rozdíly mezi různými mody aktivismu? Tabulka 1 dokládá, že mezi mody skutečně existují důležité rozdíly. Jak ukazuje první sloupec tabulky, nejméně centralizovaným modem aktivismu je občanská sebeorganizace, protože v Praze se odehrálo jen 28 procent událostí příslušejících k tomuto modu. Nejvíce centralizovaný modus aktivismu tvoří radikálové s 60,5 procenty událostí organizovaných v Praze. Nový transakční a starý participační aktivismus vykazují podobné podíly organizovaných událostí v hlavním městě – 46 a 50 procent. Relativní decentralizaci sebeorganizací ukazuje rovněž třetí sloupec: více než jedna třetina událostí tohoto modu se odehrála na nižších úrovních než v hlavním nebo krajském městě. Ve srovnání s ostatními mody aktivismu je tento podíl podstatně vyšší: do stejné kategorie patří jen přibližně jedna pětina událostí organizovaných starými participačními a novými radikálními aktivisty a jedna čtvrtina událostí organizovaných novými transakčními akti-

Tabulka 1: Geografické rozmístění událostí podle modu aktivismu

modus aktivismu	Praha	krajské město	zbytek země	celostátní událost	zahraničí	celkem
občanská sebe-organizace	85 28,0%	88 28,9%	111 36,5%	20 6,6%	0 0,0%	304 100,0%
starý participační aktivismus	51 50,0%	10 9,8%	18 17,6%	23 22,5%	0 0,0%	102 100,0%
nový transakční aktivismus	131 46,1%	64 22,5%	69 24,3%	18 6,3%	2 0,7%	284 100,0%
nový radikální aktivismus	89 60,5%	26 17,7%	31 21,1%	1 0,7%	0 0,0%	147 100,0%
jiné	75 54,3%	17 12,3%	23 16,7%	23 16,7%	0 0,0%	138 100,0%

visty. Druhý sloupec ukazuje, že s jednou výjimkou neexistuje žádný významný rozdíl mezi mody v míře protestu na krajské úrovni. Touto jedinou výjimkou jsou staří participační aktivisté, kteří na této úrovni organizují poměrně malý podíl událostí. Staří participační aktivisté zároveň organizují ze všech modů největší podíl akcí v celostátním měřítku (viz čtvrtý sloupec). Oproti tomu radikální aktivisté žádné celostátní akce nepořádají. Organizace českých sociálních hnutí neorganizují žádné události v cizině. Celkem vzato, distribuce událostí mezi různými mody ukazuje, že sebeorganizace představují nejvíce decentralizovaný modus aktivismu a radikální aktivisté tvoří modus nejvíce centralizovaný.

Velikost protestních událostí

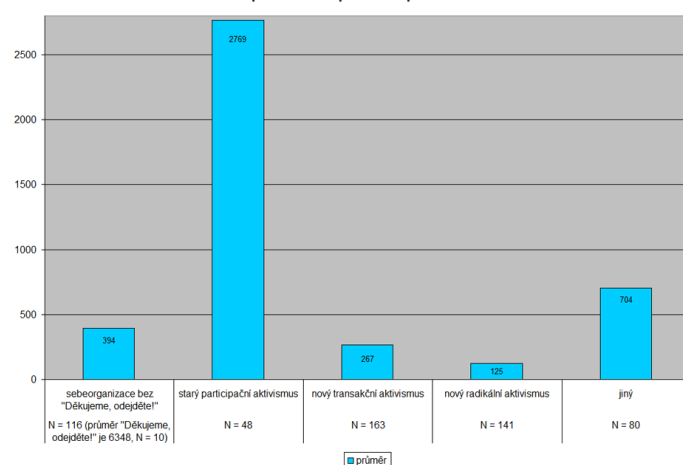
Nízkou míru individuální participace, poměřováno organizovaným členstvím, pokládají badatelé, kteří se ve svém zkoumání pohybují na individuální úrovni, za hlavní problém občanských společností ve střední a východní Evropě (více viz Císař 2008: kap. 3). Jak se tato zjištění odrážejí v participaci na protestních událostech? Koresponduje v České republice nízká úroveň organizovaného členství s nízkou účastí na protestních událostech? Než odpovíme na tuto otázku, musíme nejprve popsat vzorec individuální participace na protestních událostech.

Graf 2 ukazuje, že různé mody aktivismu se liší ve schopnosti mobilizovat jednotlivce. Ani sebeorganizace a ani oba typy nového aktivismu nejsou schopny přivést do ulic větší počet lidí. Nicméně mezi těmito mody existují, pokud jde o jejich mobilizační schop-

nost, značné rozdíly. Zatímco občanské sebeorganizace dosahují průměru téměř 400 osob na událost, radikálové zaostávají se 125 lidmi. Průměr transakčního aktivismu se nachází téměř přesně mezi těmito dvěma a vykazuje 267 účastníků na událost.

Jak dokládá graf 2, starý participační aktivismus si vede, pokud jde o schopnost mobilizovat jednotlivce, zdaleka nejlépe ze všech modů aktivismu. Staří aktivisté neorganizují mnoho událostí, ale když k takové události dojde, jsou schopni mobilizovat relativně velký počet lidí. Tyto výsledky dále podporují zjištění vědců zkoumajících individuální participaci, kteří shodně poukazují na nízké úrovně participace ve všech typech organizací v SVE vyjma odborů (Howard, 2003).

Graf 2: Průměrná participace podle modů aktivismu

Průměrná účast sice jasně demonstruje rozdíly mezi čtyřmi mody aktivismu, pokud jde o jejich mobilizační schopnost, ale nemůže nám poskytnout žád-

Tabulka 2: Počet událostí podle počtu účastníků (petice byly vyloučeny)

počet účastníků	1993	1996	1999	2002	2005	celkem
3 – 50	35 57,4%	50 54,3%	77 41,2%	63 55,8%	64 47,8%	289 49,2%
51 – 100	7 11,5%	10 10,9%	26 13,9%	20 17,7%	20 14,9%	83 14,1%
101 – 200	6 9,8%	11 12,0%	33 17,6%	15 13,3%	20 14,9%	85 14,5%
201 - 500	7 11,5%	13 14,1%	27 14,4%	6 5,3%	13 9,7%	66 11,2%
501 a více	6 9,8%	8 8,7%	24 12,8%	9 8,0%	17 12,7%	64 10,9%
celkem	61 100,0%	92 100,0%	187 100,0%	113 100,0%	134 100,0%	587 100,0%

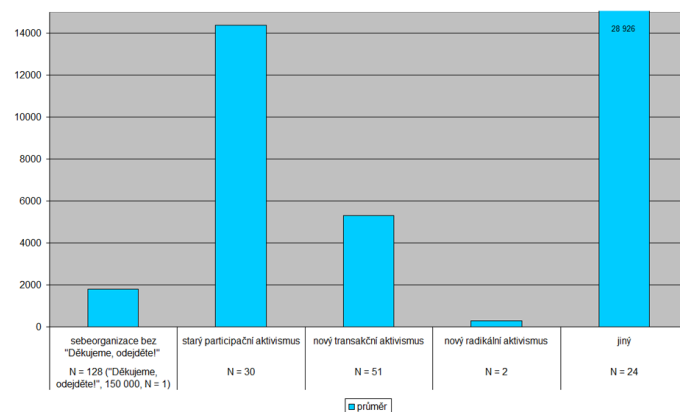
nou informaci o typické velikosti událostí ani obecně ani v rámci jednotlivých modů aktivismu. Přehled o událostech podle jejich velikosti a let, v nichž k nim došlo, nabízí tabulka 2. Jak ukazuje první řádek tabulky, v každém zkoumaném roce převládaly velmi malé protestní události. Celkově téměř polovina všech událostí nemobilizovala více než padesát jednotlivců. A jak ukazuje součet prvních tří řádků tabulky, tři čtvrtiny všech událostí nepřítáhly více než 200 účastníků. Čtvrtý řádek navíc vypovídá o tom, že jen deset procent všech událostí spadalo do kategorie 500 a více protestujících. Z tabulky nelze vypožorovat žádný konzistentní trend. Mobilizační schopnost českých organizací sociálních hnutí se v čase neměnila.

Přestože nelze zjistit žádný obecný trend, mezi čtyřmi mody aktivismu existují významné rozdíly (viz tabulku 3) ve velikosti jimi organizovaných událostí. Občanské sebeorganizace mají obvykle malé události (40 procent) a ostatní kategorie jsou zastoupeny zhruba stejně. Starý participační aktivismus je jediným modelem aktivismu, který vykazuje vysoký podíl velkých událostí (38 procent). V tomto modu jsou však zároveň silně zastoupeny i malé události. Událostí, za nimiž stojí staří aktivisté, je přitom poměrně malý počet. Malé události zcela převládají u obou modů nového aktivismu. V obou případech představují události, jichž se zúčastnilo do 100 aktivistů, téměř tři čtvrtiny všech organizovaných událostí. Transakční aktivismus je založen především na velmi malých událostech (téměř dvou třetin všech jeho událostí se zúčastnilo do 50 jednotlivců). U modů nového aktivismu se velké události téměř nevyskytují.

Rozdíly v mobilizační schopnosti mezi čtyřmi mody aktivismu se jasně projevují, i když vezmeme v úvahu

petice (viz graf 3). Zatímco noví radikální aktivisté žádné petiční akce neorganizují, petice občanských sebeorganizací jsou poměrně početné, ale zároveň v průměru velmi malé. Ve srovnání se sebeorganizacemi je peticí transakčních aktivistů mnohem méně, ale průměrný počet signatářů je mnohem vyšší. Přesto je to zároveň jen jedna třetina průměru signatářů, které dokázali získat staří aktivisté, kteří zase naopak organizují nejmenší počet petičních akcí ze všech modů, které tuto strategii využívají.

Graf 3: Průměrný počet účastníků petičních akcí podle modů aktivismu

Jaká je typická velikost peticí v rámci jednotlivých modů aktivismu? Podíváme-li se na distribuci petičních akcí, vidíme, že bez ohledu na rozdíly v průměrném počtu signatářů jak občanské sebeorganizace, tak starý participační aktivismus využívají především spíše malé petice (viz tabulku 4). Petice do jednoho tisíce podpisů představují dvě třetiny všech peticí v těchto dvou modech. U starého aktivismu je však zároveň relativně vysoký podíl velkých peticí – tvoří více než jednu čtvrtinu všech peticí v tomto modu. Nový trans-

Tabulka 3: Počet účastníků podle modů aktivismu (petice vyloučeny, zahrnuta iniciativa „Děkujeme, odejďte!“)

modus aktivismu	3 – 50	51 - 100	101 – 200	201 - 500	501 and more	total
občanská sebe-organizace	50 39,7%	17 13,5%	23 18,3%	16 12,7%	20 15,9%	126 100,0%
starý participační aktivismus	12 25,0%	5 10,4%	8 16,7%	5 10,4%	18 37,5%	48 100,0%
nový transakční aktivismus	99 60,7%	19 11,7%	23 14,1%	14 8,6%	8 4,9%	163 100,0%
nový radikální aktivismus	76 53,9%	26 18,4%	20 14,2%	16 11,3%	3 2,1%	141 100%
jiné	38 47,5%	11 13,8%	10 12,5%	10 12,5%	11 13,8%	80 100,0%

akční aktivismus se od předchozích dvou liší: dvě třetiny všech událostí spadají do kategorie, která pokrývá petice podepsané více než tisícem lidí. Petice s více než 10 000 podpisů tvoří u transakčního aktivismu přes 16 procent všech událostí tohoto druhu.

Zjištění týkající se průměrné participace při petičních akcích a velikosti peticí zdánlivě odporují jak našim teoretickým předpokladům, tak výsledkům analýzy individuální participace při ostatních protestních událostech. Navzdory našim předpokladům i datům o jiných protestních událostech, které dokazovaly, že transakční aktivismus není schopen masově mobilizovat, se nyní ukazuje jeho relativně vysoká schopnost přimět jednotlivce, aby se účastnili petičních akcí. Tato dvě zjištění však nemusejí být nutně navzájem protikladná. Za prvé, pro jednotlivce je méně nákladné podepsat petici než se připojit k demonstraci (Verba et al., 1995). Proto je i pro aktivisty snadnější přesvědčit potenciální participanty, aby podepsali petici, než aby vyšli do ulic: „pro málo nákladné aktivity s krátkým trváním lze mobilizovat větší počet stoupenců... než pro aktivity s vyššími náklady, z nichž navíc vyplývají trvalejší závazky k obětování času a energie...“ (Edwards a McCarthy, 2004: 141).

Za druhé, jak jasně ukazuje srovnání starého a nového modu aktivismu, masovou participaci usnadňuje organizované členství. Obecně řečeno, výzkum politické participace dokazuje významnou pozitivní korelaci mezi politickou participací a členstvím ve sdruženích a organizacích (viz Verba et al., 1995 Putnam, 2000;

Norris, 2002; McAdam, 2003; Teorell, 2006). Členové organizací jsou lépe mobilizovatelní, protože jsou pro aktivisty snadněji dosažitelní. Tito aktivisté jim zároveň mohou poskytovat jiné zdroje, které je přimějí k tomu, aby participovali. Transakční aktivismus se nezakládá na organizovaném členství; jeho schopnost mobilizovat jednotlivce je tedy omezená. Zároveň však, jak ukazují naše data, mají tito aktivisté relativně rozvinutou organizační kapacitu, která jim umožňuje, aby se angažovali v dlouhodobých petičních kampaních. Podpisy může sbírat hrstka vysoce motivovaných aktivistů v relativně dlouhém časovém období. Výskyt velkých peticí v rámci transakčního modu tak vypovídá o schopnosti aktivistů tohoto modu organizovat nízkonákladové protestní události. Nezpochybňuje však zjištění o omezené schopnosti transakčních aktivistů vtáhnout jednotlivce do politických aktivit spojených s vyššími náklady.

Repertoár jednání

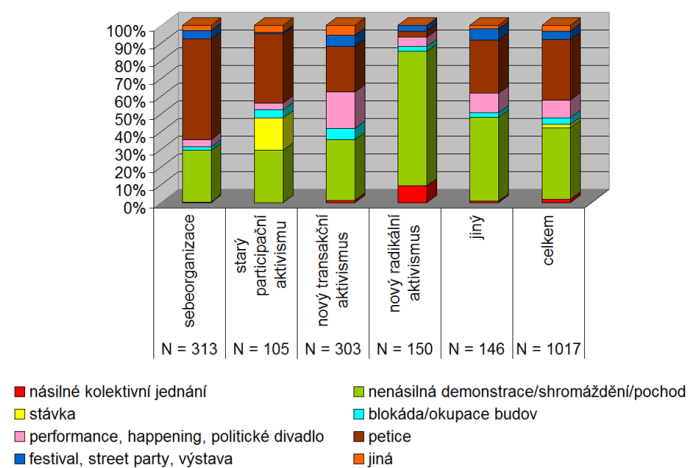
Podle Charlese Tillyho (1995: 42) představuje repertoár „omezený soubor rutinních praktik, které se učí, sdílejí a vykonávají prostřednictvím záměrné volby“. Konkrétní repertoáry spojují specifické páry těch, kteří vznášejí požadavky a jejich cílů; obracejí „pozornost k nakupeným, naučeným a přesto improvizovaným interakcím lidí, kteří vůči sobě navzájem vznášejí určité požadavky“ (Tilly a Tarrow 2007: 16). Výsledky této studie dále podporují Tillyho závěry: konkrétní soubory strategií se seskupují do podoby rozdílných repertoárů jednání, jimiž se vyznačují různé mody aktivismu.

Tabulka 4: Velikost petičních akcí podle modů aktivismu

modus aktivismu	3 – 200	201 – 500	501 – 1000	1001 – 3000	3001 – 10000	10001 a více	celkem
občanská sebe-organizace	45 34,9%	25 19,4%	16 12,4%	21 16,3%	16 12,4%	6 4,7%	129 100,0%
starý participační aktivismus	9 30,0%	8 26,7%	2 6,7%	1 3,3%	2 6,7%	8 26,7%	30 100,0%
nový transakční aktivismus	4 7,8%	4 7,8%	9 17,6%	16 31,4%	10 19,6%	8 15,7%	51 100,0%
nový radikální aktivismus	1 50,0%	1 50,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	2 100,0%
jiné	4 16,7%	3 12,5%	2 8,3%	4 16,7%	2 8,3%	9 37,5%	24 100,0%
celkem	63 26,7%	41 17,4%	29 12,3%	42 17,8%	30 12,7%	31 13,1%	236 100,0%

Graf 4 ukazuje repertoáry jednání čtyř modů aktivismu. Dobře demonstruje omezený repertoár kolektivního jednání v postkomunistické České republice, v němž převládají standardní strategie užívané dnes kolektivními aktéry v demokratických a k demokracii směřujících režimech. V tomto ohledu jsou české výsledky ve shodě s výsledky jiných studií o postkomunistickém kolektivním jednání (viz Ekiert a Kubik, 2001: 127). Obecně řečeno, většinu protestních událostí tvoří nenásilné demonstrace, shromáždění, pochody, petice, happeningy a performance. Také v tomto ohledu podporují české výsledky závěry Ekierta a Kubika, podle nichž je postkomunistické kolektivní jednání „rozhodně nenásilné“ (tamtéž). Násilné kolektivní jednání bylo v této studii definováno jako násilná přímá akce, která zahrnuje útoky na majetek a osoby a násilné/konfrontační demonstrace. Pro léta, která zkoumá tato studie, šlo jen o 22 případů (2,2 procenta všech událostí).

Graf 4: Repertoár jednání podle modů aktivismu

Nejzajímavější zjištění se týkají rozdílů v repertoáru jednotlivých modů aktivismu. I když se tři obecně nejvyužívanější strategie objevují v každém repertoáru, jejich podíl je proměnlivý; navíc existují strategie, které jsou využívány převážně jen v jednom modu:

1. Jak dokládá první sloupec grafu 4, při občanské sebeorganizaci převládají petiční kampaně, což napovídá o omezené dostupnosti organizačních a jiných zdrojů v tomto modu aktivismu. Petiční kampaně patří mezi nejméně nákladné strategie jak z hlediska jejich organizátorů, tak také z pohledu jejich účastníků. V tomto ohledu se výsledky této analýzy shodují s výsledky dostupných průzkumů individuální participace, které konzistentně udávají účast v peticích jako nejběžněji používanou „nekonvenční“ participační strategii v České republice (World Values Survey Association, 2007). Když se ale podíváme na

všechny případy (viz poslední sloupec), ukáže se, že nejvíce zastoupenou strategií jsou nenásilné demonstrace (40 procent) a teprve pak následují petice (34 procent). To však může být spíše důsledek metody použité v této studii než reálný rozdíl. Je nasnadě, že demonstrace a shromáždění jsou pro média atraktivnějším tématem než petice. V archivu ČTK se objevují jen velké petice a petice, na které jejich organizátoři ČTK sami upozornili. Měli bychom tedy předpokládat, že petice jsou v našem katalogu zastoupeny nedostatečně. Tím se tak ještě více potvrzuje skutečnost, že petiční akce jsou dominantní strategií sebeorganizací.

2. Druhý sloupec grafu 4 zobrazuje skladbu strategií starého participativního aktivismu. Ačkoli v repertoáru starého participativního aktivismu tvoří petice a nenásilné demonstrace s 39 a 30 procenty většinu, tento modus je specifický tím, že jako jediný využívá stávek, které mají na jeho portfoliu strategií 18 procentní podíl. Kdybychom vzali v úvahu jen repertoár odborových organizací a profesních asociací, viděli bychom, že stávky tvoří 30 procent jejich souboru strategií.

3. Třetí sloupec ukazuje, že repertoár nového transakčního aktivismu většinou obsahuje nenásilné demonstrace (34 procent) a petice (26 procent). Specifickou složkou tohoto repertoáru jsou happeningy a performance, které se na něm podílejí jednou pětinou. Tak vysokým podílem tohoto typu repertoáru se nevyznačuje žádný jiný modus aktivismu.

4. Podle čtvrtého sloupce vykazuje nový radikální aktivismus dvě pozoruhodné charakteristiky. Za prvé, zcela v něm převládají nenásilné demonstrace (76 procent); za druhé, jeho repertoár obsahuje relativně vysoký podíl násilných akcí (9 procent), které v repertoárech ostatních modů fakticky chybí. Ze všech modů aktivismu se radikálové nejpravděpodobněji uchylují k použití násilných strategií, i když ty stále představují méně než 10 procent jejich strategické výbavy. Radikálové zároveň zcela opovrhují peticemi, které tvoří tak významnou část strategických souborů ostatních modů.

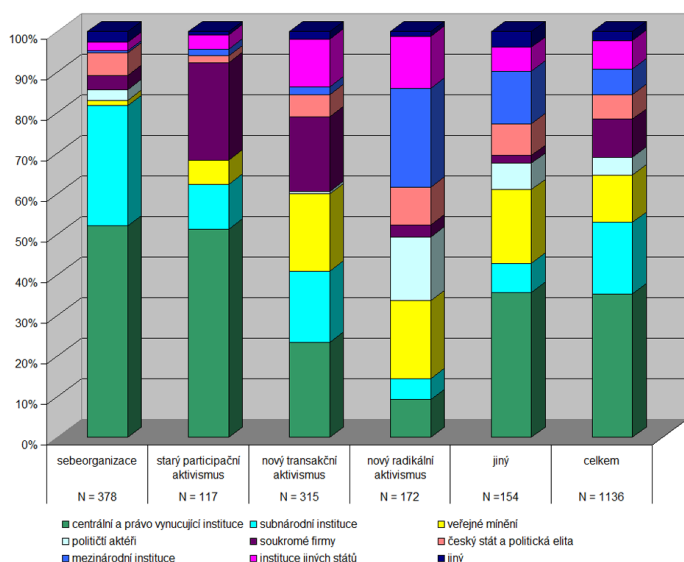
Shrnutí: ačkoli různé mody sdílejí nejběžnější strategie, každý z nich je využívá v jiné míře. Tři mody se navíc vyznačují specifickými strategiemi, které nelze nalézt v repertoárech ostatních modů. Sebeorganizace většinou spoléhají na petiční akce, necharakterizuje je žádná výlučná strategie. Starý participativní aktivismus je specifický tím, že jako jediný modus

využívá stávek. Nový transakční aktivismus charakterizuje uplatnění „kulturního“ repertoáru spojeného s novými sociálními hnutími. Radikálové se nejčastěji uchylují k násilným akcím a zároveň nikdy nevyužívají petice.

Cíle

Ve shodě se studií Ekierta a Kubika definují cíl kolektivního jednání jako „osobu, instituci nebo organizaci, na nichž si protestující chtějí vynutit odpověď nebo reakci na své požadavky nebo křivdy“ (Ekiert a Kubik 2001: 134). Podobně jako v případě jejich zjištění o postkomunistickém Polsku v období 1989–1993 byl rovněž podle mé analýzy nejčastějším cílem kolektivního jednání v České republice stát. Státní instituce představovaly 59 procent cílů kolektivního jednání v České republice ve zkoumaném období po roce 1993 (podle studie Ekierta a Kubika to bylo v Polsku 77,5 procent). Rozpleteme-li jednotlivé kategorie cílů bez ohledu na jejich „státnost“, v posledním sloupci grafu 5 můžeme vidět, že nejčastějším cílem byly ústřední státní instituce (vláda, parlament, prezident) (34 procent), následované institucemi nižších úrovní (18 procent), veřejným míněním (11 procent) a soukromými firmami (9 procent). Zvláště zajímavým zjištěním je relativně vysoký podíl institucí jiných států, obvykle velvyslanectví v Praze, které se staly cílem protestů v 7 procentech případů.

Graf 5: Cíle podle modů aktivismu

Z hlediska cílů existují mezi různými mody aktivismu významné rozdíly (viz graf 5). Jak ukazuje první sloupec, občanské sebeorganizace se většinou zaměřují na centrální státní instituce a instituce vynucující právo (50 procent) a na instituce na nižších úrovních (30 procent). Všechny typy státních insti-

tucí tvoří dohromady 87 procent cílů v tomto modu, což znamená, že sebeorganizace je aktivistickým modem opravdu zaměřeným na stát. To však neplatí pro ostatní mody. Druhý sloupec dokládá, že starý participační aktivismus zaměřuje polovinu svých požadavků na ústřední státní instituce a čtvrtinu na soukromé firmy. Všechny typy státních institucí tvoří dohromady 64 procent cílů starého aktivismu. Skladba třetího sloupce napovídá, že nový transakční aktivismus nemá dominantní typ cíle. V jeho portfoliu jsou přibližně stejně zastoupeny čtyři kategorie: centrální státní instituce, instituce na subnacionální úrovni, veřejné mínění a soukromé firmy. Dohromady tvoří tři čtvrtiny cílů tohoto modu aktivismu. Zvláště zajímavý je relativně vysoký podíl událostí, které nebyly namířeny proti institucím, ale měly spíše přesvědčit veřejné mínění (téměř jedna pětina všech událostí).

Tento rys je společný oběma novým modům aktivismu a poskytuje určitý doklad pro podporu předpokladu týkajícího se jejich proměňující se operační logiky. Podle tohoto předpokladu se nové mody aktivismu už nezaměřují především na mobilizaci velkého počtu lidí, ale spíše rozvíjejí schopnosti, které by jim umožnily formovat veřejné diskuse a ovlivňovat rozmanité publikum prostřednictvím médií: „Protest přijímá podobu objektivní statistiky, šokujících a nepříjemných fotografií, zpráv očitých svědků, letáků, plakátů, graffiti, protestních e-mailů, lobování nebo vědecké expertízy. Vyjadřuje se publikacemi, právními kroky, filmovými festivaly, výstavami výtvarného umění, školícími programy, konferencemi a budováním národních a mezinárodních sítí“ (Flam, 2001: 5). Zatímco transakční aktivisté se obvykle kloní k profesionálním metodám práce s veřejností a „aktivistickému marketingu“, což znamená, že pracují na pro veřejnost atraktivním rámování své problematiky a snaží se ji dostat do nejdůležitějších médií, radikálové často vyjadřují své rozhodnutí v přímé akci, která je už z definice pro média atraktivní (viz také Císař 2008).

Nový transakční aktivismus se zdaleka nezaměřuje jen na stát (všechny typy státních institucí tvoří jen 46 procent jeho cílů); jak ale ukazuje čtvrtý sloupec grafu 5, nový radikální aktivismus je spojen se státem ještě méně. Všechny typy se státem spojených cílů představují jen 24 procent cílů radikálů. Radikálové jsou ve své orientaci do velké míry zaměřeni mezinárodně, protože mezinárodní instituce a instituce jiných států tvoří 37 procent cílů tohoto modu. Jedna pětina všech událostí se snaží upoutat veřejné mínění a 16 procent událostí je namířeno proti jiným politickým aktérům. Toto číslo dobře ilustruje

skutečnost, která je zřejmá už jen z letmé četby běžného tisku, že političtí radikálové často útočí na své nepřátele z opačného konce politického spektra. Tato analýza však vážně zpochybňuje poměrně rozšířenou domněnku, že radikálové zaměřují většinu svých akcí na své bezprostřední politické protivníky. Ve srovnání s jinými cíli v jejich portfoliu nejsou nepřátelští političtí aktéři ani zdaleka dominantní kategorií.

Požadavky

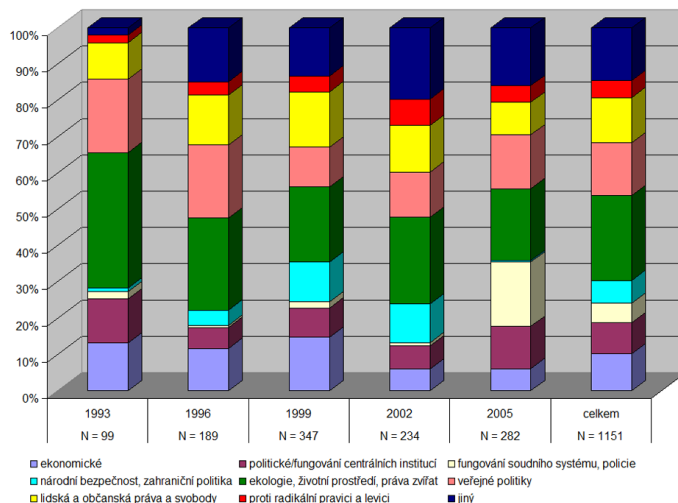
I když během prvních postkomunistických let nedocházelo v zemích SVE ke skutečně velkým sociálním konfliktům spjatým s transformací (Greskovits, 1998), dostupná data ukazují, že pokud mobilizace nastala, týkala se především transformačního procesu, tzn. ekonomických problémů. Například studie Ekierta a Kubika o polských protestech v období 1989–1993 dokazuje, že „požadavky protestujících měly převážně ekonomickou povahu. Poláci protestovali převážně proto, aby zlepšili svou životní úroveň“ (Ekiert a Kubik, 2001: 130).

Jedním z nejdůležitějších zjištění mé studie je to, že povaha požadavků protestujících Čechů v období 1993–2005 byla naprosto jiná (více viz Císař 2008). Zatímco Ekiert a Kubik na začátku devadesátých let v Polsku nezjistili téměř žádné postmaterialistické požadavky běžně spojované s novými sociálními hnutími, tvořily tyto požadavky, započteme-li do této kategorie ochranu životního prostředí a obhajobu lidských práv, v České republice v mnou zkoumaném období jednu třetinu všech požadavků (viz graf 6). To je větší podíl, než činily požadavky ekonomické, i pokud mezi ně zahrneme požadavky týkající se veřejných politik, které obvykle mají přímý dopad na státní rozpočet. Tato hromadná kategorie ekonomických požadavků představovala jen jednu čtvrtinu všech politických požadavků. Pokud vezmeme v úvahu jen požadavky explicitně ekonomické, ve zkoumaném období je to v České republice jen jedna desetina všech veřejně vyjádřených požadavků. Jak dokládá graf 6, nejčastěji zastoupenou jednotlivou kategorií politických požadavků konzistentně tvořily požadavky ekologické (23 procent všech požadavků).

Vzorec politických požadavků pozorovaný v České republice tedy vykazuje, možná poněkud překvapivě, postmaterialistické rysy. Vzhledem ke skutečnosti, že ve srovnání se západoevropskými zeměmi nevykazovala česká populace v devadesátých letech nijak zvláštní postmaterialistickou orientaci (Rabušic, 2000), vyvstává z těchto zjištění zajímavá otázka, kterou se dále zabývá původní studie (Císař 2008).

Zde stačí říci, že pokud jde o politickou mobilizaci a protest, Češi se zabývali životním prostředím a lidskými právy rozhodně více než svým ekonomickým postavením a blahobytem.

Graf 6: Politické požadavky podle let

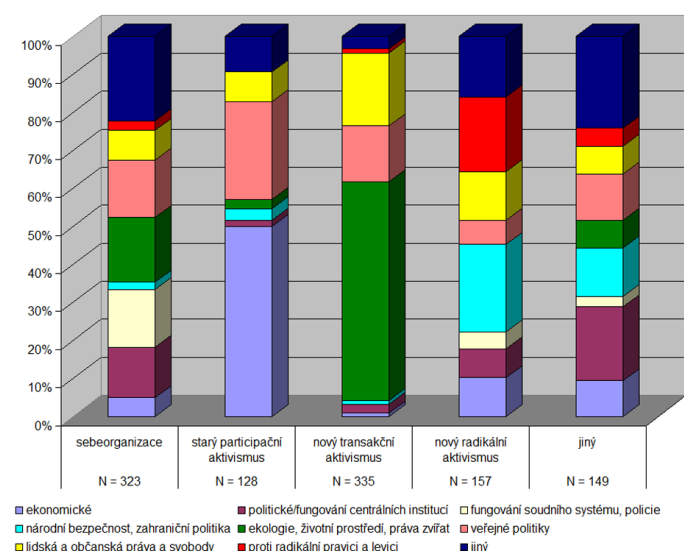
Z analýzy politických požadavků vyplývá ještě další zajímavá skutečnost. Relativně vysoký podíl požadavků týkajících se lidských práv, národní bezpečnosti a zahraniční politiky (společně představují téměř jednu pětinu všech požadavků) naznačuje, že čeští aktivisté jsou ve své orientaci mnohem méně provinční, než by se dalo soudit na základě dostupných studií o internacionalizaci současného politického aktivismu (viz Imig a Tarrow, 2001). To do jisté míry potvrzuje i podíl mezinárodních cílů: ty tvoří více než 13 procent všech cílů.

Když se na požadavky podíváme skrze optiku jednotlivých modů aktivismu, vykazují podobné strukturální rysy jako cíle a repertoáry: kolem různých modů aktivismu se shlukují rozdílné trsy požadavků (graf 7). Nejrozmanitější portfolio požadavků mají občanské sebeorganizace. Týkají se řady různých problémů a nepřevládá v nich žádný konkrétní požadavek. Tento modus aktivismu navíc charakterizuje poměrně největší skupina požadavků v reziduální kategorii (22 procent). Tato skutečnost dále podtrhuje různorodou povahu portfolio požadavků sebeorganizací. Zhruba rovnoměrně jsou v něm zastoupeny čtyři kategorie: činnost státních institucí, soudního systému a policie, environmentální požadavky a požadavky týkající se veřejných politik, které společně představují 61 procent všech požadavků. Další 8 procent tvoří požadavky týkající se lidských práv a 5 procent ekonomické požadavky.

Portfolio požadavků starého aktivismu odhaluje jeho materialistickou orientaci: ekonomické požadav-

ky a nároky dotýkající se veřejných politik tvoří tři čtvrtiny všech požadavků tohoto modu aktivismu. V tomto ohledu představuje nový transakční aktivismus ideální protiklad svého starého participačního protějšku. V portfoliu požadavků nového transakčního aktivismu jasně převládají požadavky spojené s ochranou životního prostředí a s bojem za lidská práva, které společně tvoří 77 procent požadavků tohoto modu. Analýza nového radikálního aktivismu dále potvrzuje to, co už o něm bylo řečeno: do velké míry se zabývá sám sebou a zároveň je to kategorie aktivismu nejvíce zaměřená do zahraničí a na mezinárodní scénu. Jedna pětina jeho požadavků směřuje proti bezprostředním politickým oponentům, tj. radikálům opačného politického přesvědčení. Národní bezpečnost, zahraniční politika a lidská práva tvoří 36 procent jeho požadavků.

Graf 7: Požadavky podle modů aktivismu

Závěr

Abychom mohli charakterizovat vzorec politického aktivismu v České republice po roce 1993, zaměřili jsme se v této kapitole na několik důležitých aspektů kolektivního jednání (shrnutí v tabulce 5). Co se týká počtu událostí, které byly organizovány nějakou organizací nebo skupinou, dopadá nejlépe nový transakční aktivismus, následovaný radikály a aktivisty starého participačního modu. Vezme-li však v úvahu všechny mody, v počtu organizovaných událostí předstihují transakční aktivisty sebeorganizující se občané. Pokud jde o geografické umístění, představují sebeorganizace občanů nejvíce decentralizovaný aktivistický modus. Ve srovnání s ostatními je u nich největší pravděpodobnost, že se vyskytnou na nižší úrovni než je hlavní nebo krajské město. Opakem sebeorganizací jsou radikálové. Z hlediska místa protestu je nový radikální aktivismus nejvíce centralizovaným modem: více než 60 procent jeho událostí se odehrálo v Praze. V hlavním městě proběhla také přibližně polovina událostí zaštitěných aktivisty nového transakčního a starého participačního modu. Aktivisté starého participačního modu zároveň ze všech modů organizují největší podíl celorepublikových protestních událostí.

I když noví transakční aktivisté dokazují svou schopnost organizovat velký počet událostí, je rovněž patrné, že mají jen omezenou mobilizační schopnost, což je charakteristické i pro radikály a sebeorganizace. Jediným modem aktivismu, který je pravidelně schopen mobilizovat jednotlivce, je starý participační

Tabulka 5: Shrnutí analýzy protestních událostí

modus aktivismu	počet organizovaných událostí	místo	počet členů a/nebo protestujících	repertoár jednání	cíle	požadavky
starý participační aktivismus aneb „odborář“	nízký	relativně centralizovaný; celostátní	vysoký	petice; nenásilné demonstrace plus stávky	státní instituce; soukromé firmy	materialistické
nový transakční aktivismus aneb „environmentalista“	vysoký	relativně centralizovaný	nízký	nenásilné demonstrace; petice plus kulturní strategie	státní a subnacionální instituce; veřejné mínění a firmy	postmaterialistické
nový radikální aktivismus aneb „anarchista“	nízký	nejvíce centralizovaný	nízký	převážně nenásilné demonstrace plus násilné akce	mezinárodní instituce a instituce jiných států; veřejné mínění; jiní aktéři	národní bezpečnost; proti ideologickým oponentům
sebeorganizace aneb „sváteční aktivista“	vysoký	nejvíce decentralizovaný	nízký	hlavně petice	národní a subnacionální instituce	velmi různorodé

aktivismus. Pokud jde o repertoár jednání, staří aktivisté obvykle využívají omezenou škálu standardních nenásilných strategií, jako jsou petice a demonstrace. Noví transakční aktivisté tuto škálu rozšiřují o „kulturní“ strategie, jako jsou performance, výstavy a festivaly. Radikálové mají ze všech aktivistických modů největší sklon k užití násilných strategií, i když rozhodně v jejich repertoáru nepřevažují – jde u nich většinou o nenásilné demonstrace. V repertoáru sebeorganizací převládají petice.

Z hlediska cílů je starý aktivismus zaměřen hlavně na státní instituce na národní úrovni a firmy portfolio cílů transakčních aktivistů je pestřejší a vedle dvou právě zmíněných míří také na instituce nižší úrovně, veřejné mínění a instituce jiných států. Centrální státní instituce a jejich protějšky na nižších úrovních představují také hlavní cíle sebeorganizací. Na rozdíl od předchozích tří modů, radikální aktivismus na konkrétní státní instituce vůbec nemíří dominantními cíli radikálů jsou mezinárodní instituce, veřejné

mínění, instituce jiných států, političtí aktéři a český stát jako celek se svou politickou elitou.

Z hlediska politických požadavků vévodí starému participačnímu aktivismu ekonomické požadavky, po nichž následují požadavky týkající se veřejných politik. V protikladu k materialistické orientaci starého aktivismu vystupuje transakční aktivismus hlavně s požadavky, které se týkají ekologie, životního prostředí a práv zvířat, následují lidská a občanská práva a svobody a požadavky související s veřejnými politikami. Požadavky radikálů se týkají většinou problematiky národní bezpečnosti a zahraniční politiky, ale vyskytují se v nich i lidská práva a požadavky zaměřené proti ideologickým nepřítelům. Portfolio občanské sebeorganizace tvoří požadavky týkající se fungování státních institucí, soudního systému a policie, životního prostředí a veřejných politik. Data z České republiky po roce 1993 celkově vykazují snad překvapivou, ale jasnou převahu postmaterialistických požadavků nad požadavky materialistickými.

Poznámky

- 1 Tento text je zkrácenou verzí části dříve vydané monografie (Císař 2008). Tato monografie byla zpracována v rámci projektu „Politická teorie sociálních hnutí“. Projekt byl realizován za finanční podpory ze státních prostředků prostřednictvím Grantové agentury České republiky (reg. číslo 407/05/P051). Výzkum pro tuto publikaci byl podpořen také Fulbright-Masarykovým stipendiem (ME 659) a Výzkumným záměrem Politické strany a reprezentace zájmů v soudobých evropských demokraciích (MSM 0021622407).
- 2 Protestní událost zde definuji jako skutečné shromáždění nejméně tří lidí, kteří se sejdou na veřejném místě, aby vznášeli požadavky, které se dotýkají zájmů nějakého institucionálního nebo kolektivního aktéra nebo kteří sepsali petici adresovanou takovému aktérovi. S využitím archívu ČTK jsem nejprve vytvořil katalog protestních událostí, k nimž došlo v České republice v letech 1993-2005. Pro samotný projekt jsem z třinácti uvažovaných let vybral pro vlastní kódování pět let: 1993, 1996, 1999, 2002 a 2005. Celkový počet kódovaných událostí byl 1043 a byly v období pěti zkoumaných let rozloženy nerovnoměrně: 80 připadalo na rok 1993, 155 na rok 1996, 318 na rok 1999, 225 na rok 2002 a 265 na rok 2005 (viz Císař 2008: kap. 2).

Literatura

- Císař, Ondřej. 2008. Politický aktivismus v České republice. Sociální hnutí a občanská společnost v období transformace a evropeizace. Brno: CDK.
- Edwards, Bob a John McCarthy. 2004. „Resources and Social Movement Mobilization.“ In *The Blackwell Companion to Social Movements*, eds. David Snow, Sarah Soule a Hanspeter Kriesi. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing, 116-152.
- Ekiert, Grzegorz a Jan Kubik. 2001. *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989-1993*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Flam, Helen, ed. 2001. *Pink, Purple, Green: Women's, Religious, Environmental, and Gay/Lesbian Movements in Central Europe Today*. Boulder: East European Monographs.
- Greskovits, Béla. 1998. *The Political Economy of Protest and Patience*. Budapest: Central European University Press.
- Howard, Marc Morje. 2003. *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Imig, Doug a Sidney Tarrow, eds. 2001. *Contentious Europeans. Protest and Politics in an Emerging Polity*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman and Littlefield.

- McAdam, Doug. 2003. „Beyond Structural Analysis: Toward a More Dynamic Understanding of Social Movements.“ In *Social Movements and Networks. Relational Approaches to Collective Action*, eds. Mario Diani a Doug McAdam. Oxford: Oxford University Press, 281-298.
- McMahon, Patrice. 2001. „Building Civil Societies in East Central Europe: The Effects of American Non-governmental Organizations on Women’s Groups.“ *Democratization* 8, 2, 45-68.
- Mishler, William a Richard Rose. 1998. *Trust in Untrustworthy Institutions: Culture and Institutional Performance in Post-communist Societies*. Glasgow: Centre for the Study of Public Policy.
- Norris, Pippa. 2002. *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. New York: Cambridge University Press.
- Petrova, Tsveta a Sidney Tarrow. 2007. „Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity: The Puzzle of East Central Europe.“ *Comparative Political Studies* 40, 1, 74-94.
- Putnam, Robert. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Sztompka, Piotr. 1997. *Trust, Distrust and the Paradox of Democracy*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung.
- Teorell, Jan. 2006. „Political Participation and Three Theories of Democracy: A Research Inventory and Agenda.“ *European Journal of Political Research* 45, 787-810.
- Tilly, Charles a Sidney Tarrow. 2007. *Contentious Politics*. Boulder, London: Paradigm Publishers.
- Tilly, Charles. 1995. *Popular Contention in Great Britain 1758-1834*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Toepler, Stefan a Lester M. Salamon. 2003. „NGO Development in Central and Eastern Europe: An Empirical Overview.“ *East European Quarterly* 37, 3, 365-378.
- Verba, Sidney, Kay Schlozman a Henry Brady. 1995. *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wedel, Janine. 1998. *Collision and Collusion. The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe 1989-1998*. New York: St. Martin’s Press.
- World Values Survey Association 2007. *World Values Surveys Four-Wave Integrated Data File, 1990-2005*. (<http://www.worldvaluessurvey.org/>, ověřeno k 2.4.2007).

